

Pakistan

ISSN: 2667-6419

ASYA ARAŞTIRMALARI

Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi

The Journal of Asian Studies

International Social Science Journal

Cilt/Volume: 7 | Sayı/Issue: 1 | Bahar / Spring 2023

asym.hacibayram.edu.tr

ASYA ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
THE JOURNAL OF ASIAN STUDIES

Cilt / Volume: 7

Sayı / Issue: 1

Bahar / Spring 2023

ISSN: 2667-6419

Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi, Hakemli Süreli Yayıdır.

Bahar ve Güz olmak üzere yılda iki kez yayımlanır.

The Journal of Asian Studies International Social Science, Peer-review Published.

Spring and Autumn to be published two times a year.

KURULUŞ - ESTABLISHMENT

2017

ASYA ARAŞTIRMALARI DERĐİSİ
Cilt: 7 Sayı: 1 BAHAR / 2023 ISSN: 2667-6419

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Asya Çalışmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi
Adına Sahibi

Prof. Dr. Yusuf TEKİN
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Rektörü

Baş Editör

Prof. Dr. Vâris ÇAKAN
Asya Çalışmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi Müdürü

Editörler

Prof. Dr. Mehmet Ali ÇAKMAK
Prof. Dr. Giray FİDAN
Dr. Yasemin IŞIK

İstatistik Editörü

Tanrıkut Mahmut YÖRÜK

İndeks Editörü

Kübra KOÇ

İngilizce Editörü

Dr. Öğr. Üyesi Zeliha IŞIK

Düzenleme Kurulu

Dr. Yasemin IŞIK (Yayın Koordinatörü ve Teknik Editör)
Kübra KOÇ (Yazım ve Dil Editörü, Son Okuyucu)
Tanrıkut Mahmut YÖRÜK (Yazım ve Dil Editörü, Mizanpaj Editörü)

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü

Prof. Dr. Vâris ÇAKAN

Sekretarya

Döndü AKIN

Baskı ve Cilt

MEBİD Eğitim Danışmanlık Yayıncılık Organizasyon Tic. Ltd. Şti.
Cevizlidere Mah. 1208. Cadde No: 12/11 Balgat-Çankaya / ANKARA

Yazışma ve Haberleşme Adresi

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Asya Çalışmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi
Beşevler ANKARA/ Tel: 0312-5462000

E-Posta: asyam@hbv.edu.tr / **Web Sitesi:** asyam.hacibayram.edu.tr

E-dergi: asyaarastirmalari.hbv.edu.tr

Asya Araştırmaları Dergisi'nde yayımlanan makalelerin yayımcının yazılı izni olmadan bir kısmı veya tamamı herhangi bir yolla çoğaltılamaz ve elektronik ortama aktarılamaz. Makalelerdeki düşünce, görüş, varsayımlar eser sahiplerine aittir; Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi sorumlu tutulamaz.

THE JOURNAL OF ASIAN STUDIES
Volume: 7 Issue: 1 SPRING / 2023 ISSN: 2667-6419

On Behalf of Ankara Hacı Bayram Veli University, Center of Asian Studies

Prof. Dr. Yusuf TEKİN
Rector of Ankara Hacı Bayram Veli University

Editor-in-Chief

Prof. Dr. Vâris ÇAKAN
Director of Asian Studies Center

Editors

Prof. Dr. Mehmet Ali ÇAKMAK
Prof. Dr. Giray FİDAN
Dr. Yasemin IŞIK

Statistical Editor

Tanrıkut Mahmut YÖRÜK

Index Editor

Kübra KOÇ

English Editor

Asst. Prof. Zeliha IŞIK

Editing Committee

Dr. Yasemin IŞIK (Publication Coordinator, Technical Editor)
Kübra KOÇ (The Spelling and Language Editor, Proofreader)
Tanrıkut Mahmut YÖRÜK (The Spelling and Language Editor, Layout Editor)

Desk Editor

Prof. Dr. Vâris ÇAKAN

Secretariat

Döndü AKIN

Printing and Binding

MEBİD Eğitim Danışmanlık Yayıncılık Organizasyon Tic. Ltd. Şti.
Cevizlidere Mah. 1208. Cadde No: 12/11 Balgat-Çankaya / ANKARA

Correspondence and Communication

Ankara Hacı Bayram Veli University Asian Studies Application and Research Center
Beşevler/Ankara/TURKEY / **Tel:** + 90-312-5462000

E-Mail: asyam@hbv.edu.tr / **Web Site:** asyam.hacibayram.edu.tr

E-Journal: asyaarastirmalari.hbv.edu.tr

Some or all of the articles published in the Journal of Asian Studies cannot be reproduced in any way and transmitted electronically without the written permission of the publisher. The ideas, opinions, assumptions in the works belong to the owners of the works; Ankara Hacı Bayram Veli University cannot be held responsible.

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU Ankara Üniversitesi/Türkiye
Prof. Dr. Abdürreşit Celil KARLUK Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi/Türkiye
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL İstanbul Yeditepe Üniversitesi/Türkiye
Prof. Dr. Alikram ABDULLAYEV Devlet İdarecilik Akademisi/Azərbaycan
Prof. Dr. Alimcan İNAYET Ege Üniversitesi/Türkiye
Prof. Dr. Elman NESİROV Devlet İdarecilik Akademisi/Azərbaycan
Prof. Dr. Fatma AÇIK Gazi Üniversitesi/Türkiye
Prof. Dr. Giray FİDAN Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi/Türkiye
Prof. Dr. Hale ŞIVGIN Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi/Türkiye
Prof. Dr. Hakan KIRIMLI Bilkent Üniversitesi/Türkiye
Prof. Dr. Hayrunnisa ALAN İstanbul Medeniyet Üniversitesi/Türkiye
Prof. Dr. Hiroaki HUZİE Osaka Üniversitesi Öğretim Üyesi/Japonya
Prof. Dr. İbrahim MARAŞ Ankara Üniversitesi/Türkiye
Prof. Dr. İlhami DURMUŞ Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi/Türkiye
Prof. Dr. Juliboy ELTAZAROV Semerkant Üniversitesi/Özbekistan
Prof. Dr. Kâzım SARIKAVAK Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi/Türkiye
Prof. Dr. Konuralp ERCİLASUN Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi/Türkiye
Prof. Dr. M. Öcal OĞUZ Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi/Türkiye
Prof. Dr. Mehmet Ali ÇAKMAK Gazi Üniversitesi/Türkiye
Prof. Dr. Mehmet Şahingöz Gazi Üniversitesi/Türkiye
Prof. Dr. Patrik K. Meyer Universitas Muhammadiyah Yogyakarta/Endonezya
Prof. Dr. Refik TURAN Gazi Üniversitesi/Türkiye
Prof. Dr. Salim KOCA Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi/Türkiye
Prof. Dr. Takashi OSAWA Osaka Üniversitesi/Japonya
Prof. Dr. Timur KOCAOĞLU Michigan State University/ABD
Prof. Dr. Üçler BULDUK Ankara Üniversitesi/Türkiye
Prof. Dr. Vâris ÇAKAN Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi/Türkiye
Prof. Dr. Zeynep BAĞLAN ÖZER Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi/Türkiye
Doç. Dr. Ainur NOGAYEVA L.N. Gumilev Avrasya Milli Üniversitesi/Kazakistan
Doç. Dr. Aysun DEMİREZ GÜNERİ Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi/Türkiye
Doç. Dr. Gülcemal JORAYEVA Hoca Ahmet Yesevi Üniversitesi/Kazakistan
Doç. Dr. Mürteza HASANOĞLU Devlet İdarecilik Akademisi/Azərbaycan
Dr. Dinmukhamed KELESBAYEV Hoca Ahmet Yesevi Üniversitesi/Kazakistan
Dr. Behruz BEKBAİYİ Allameh Tabatabai'i Üniversitesi Öğretim Üyesi/İran
Dr. İrina KAYAN-POKROVSKAYA/Ukrayna
Dr. Kim HYUN -Sook Kuzeydoğu Asya Tarih Vakfı/Güney Kore
Dr. Sinan DEMİRTÜRK Gazi Üniversitesi/Türkiye

Bu Sayının Hakemleri / Referee of This Issue

Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU
Prof. Dr. Giray FİDAN
Prof. Dr. Mahir NAKİP
Prof. Dr. Mehmet Ali ÇAKMAK
Prof. Dr. Şenol DURGUN
Prof. Dr. Varis ÇAKAN
Prof. Dr. Zeynep BAĞLAN ÖZER
Doç. Dr. Türkan UYMAZ
Dr. Öğr. Üyesi Kubilay ATİK
Dr. Yasemin IŞIK

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

13. YÜZYIL VIETNAM TARİHİNDE MOĞOLLAR VE ETKİLERİ <i>Mongols in 13th Century Vietnam History and Their Effects</i> Dr. Öğr. Üyesi Gaye YAVUZCAN	1
KAZAKİSTAN VE TÜRKİYE’NİN KADINA YÖNELİK SOSYAL POLİTİKALARININ ULUSLARARASI ENDEKSLERE GÖRE KARŞILAŞTIRILMASI (1991-2021) <i>Comparison of Kazakhstan and Turkey with International Gender Indices (1991-2021)</i> Dr. Öğr. Üyesi Dilek ÖZSOY	13
INDIA’S “COLD START DOCTRINE” AND PAKISTAN’S FIRST USE THREAT: ASSESING NUCLEAR DETERRENCE <i>Hindistan’ın “Soğuk Başlangıç” Siyaseti ve Pakistan’ın İlk Atak Tehdidi: Nükleer Caydırıcılığın Değerlendirilmesi</i> Asst. Prof. Dr. Hasibe VEHBİ ŞAHOĞLU	39
ORTA ASYA DEVLETLERİ İLE HİNDİSTAN ARASINDAKİ TİCARETİN DEĞERLENDİRİLMESİ: TİCARET YOĞUNLUK YAKLAŞIMI <i>An Evaluation of Trade between Central Asian States and India: A Trade Intensity Approach</i> Dr. Güçgeldi BASHİMOV	51
DİN, MÜZİK VE İKTİDAR: TALİBAN’IN MÜZİK POLİTİKASI ÜZERİNE BİR ANALİZ <i>Religion, Music and Power: An Analysis on The Taliban’s Music Policy</i> Dr. Cemal ÖZEL	61
HAZAR DENİZİ’NDE REKABET VE HUKUKİ STATÜ TARTIŞMALARININ TARİHSEL ARKA PLANI <i>The Historical Background of Competition and Legal Status Discussions in The Caspian Sea</i> Doktora Öğrencisi Ziyafet CEFEROV	81
RUSÇA VE KAZAKÇA KAYNAKLARA GÖRE AHMET YESEVİ TÜRBESİ <i>Ahmet Yesevi Mausoleum According to Russian and Kazakh Sources</i> Yüksek Lisans Öğrencisi Alisher İSMAİLOV	103
TANITIMLAR/REVIEWES	
ÜLKE TANITIMI: HİNDİSTAN <i>India</i> Hazırlayan: Doktora Öğrencisi Tanrıkut Mahmut YÖRÜK	115
KİTAP TANITIMI: “SÖMÜRGEÇİ KÜRESELLEŞME ÇAĞINDA İRAN VE HİNDİSTAN: ARYANLAR, ZERDÜŞTİLER VE İŞBİRLİKÇİLER” ADLI ESER <i>The Book Named “Iran and India in the Age of Colonitary Globalization: Aryans, Zoroaster’s and Collaborators”</i> Hazırlayan: Doç. Dr. Ali BAŞARAN	125

SUNUŞ

Gazi Üniversitesi bünyesinde Asya Çalışmaları Uygulama ve Araştırmaları Merkezi olarak faaliyet gösteren Merkezimiz, Yükseköğretim Yürütme Kurulu toplantısında 2547 Sayılı Kanun'un 2880 Sayılı Kanun'la değişik 7/d-2 maddesi uyarınca 7141 Sayılı Yükseköğretim Kanunu ile Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanununun 183 Numaralı Ek Maddesi ile Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Rektörlüğü'ne bağlı olarak faaliyetlerine devam etmektedir. Bu sebeple Merkezimiz tarafından çıkarılmakta olan *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*'nin 2602-2966 olan ISSN Numarası 2667-6419 olarak değiştirilmiştir.

Dergimizin tarandığı Dizin ve İndeksler şöyledir: *SOBIAD, JOURNALTOCs, Google Scholar, RESEARCH BIBLE, BASE, ROOTINDEXING, Türkiye Kaynakçası, ISI, CiteFactor ve TÜBİTAK DERGİ PARK, ACARINDEX, ISAM.*

Elinizdeki bu Sayımızda yayın politikamıza binaen **“Hindistan”** ile ilgili tanıtım yazılarına ağırlık verdik. **“Hindistan’ın ‘Soğuk Başlangıç’ Siyaseti ve Pakistan’ın İlk Atak Tehdidi: Nükleer Caydırıcılığın Değerlendirilmesi”** isimli yazısı ile Sayın Hasibe VEHBİ ŞAHOĞLU’na, **“Orta Asya Devletleri İle Hindistan Arasındaki Ticaretin Değerlendirilmesi: Ticaret Yoğunluk Yaklaşımı”** isimli yazısı ile Sayın Güçgeldi BASHİMOV’a, **“ Ülke Tanıtımında “Hindistan”** isimli yazısı ile Sayın Tanrıcut Mahmut YÖRÜK’e ve **Kitap Tanıtımında “Sömürgeci Küreselleşme Çağında İran ve Hindistan: Aryanlar, Zerdüştiler ve İşbirlikçiler” Adlı Eser** isimli yazısıyla Sayın Ali BAŞARAN’a bize destek olduklarından dolayı teşekkür ederiz.

Bu çalışmaların yanı sıra kaleme aldıkları değerli yazılarıyla *Asya Çalışmalarına* katkı sunan yazarlarımız Gaye YAVUZCAN, Dilek ÖZSOY, Cemal ÖZEL, Ziyafet CEFEROV, Alisher İSMAİLOV’a teşekkürlerimizi sunarız.

Derginin bu Sayısının hazırlanmasında emeği geçen Hakemlerimize teşekkürü borç biliriz. Alanında uzman bilim insanlarının makalelerinin yer alacağı; **“Pakistan”** üzerine yoğunlaşacak olan Yeni Sayımızda tekrar buluşmak dileğiyle siz değerli okuyucularımıza bol okumalı ve verimli çalışmalar dileriz.

Editörler Kurulu

PRESENTATION

Our Center which operates as a Center for Research and Application of Asian Studies within the Gazi University continues its activities under the Ankara Hacı Bayram Veli University with the Act No. 7141 of Higher Education and with the Act No. 183 additional clause of The Law about the Amendment on Certain Laws and the Decree Laws according to 7/d-2 clause with amendments of The Act No 2880 of The Act No 2547 on the meeting of Executive board of Higher Education. For this reason, The Journal of Asian Studies published by our center has the ISSN number 2667-6419 instead of 2602-2966.

The indexes of our journal are as follows: SOBIAD, JOURNALTOCs, Google Scholar, RESEARCH BIBLE, BASE, ROOTINDEXING, Türkiye Kaynakçası, ISI, CiteFactor and TÜBİTAK DERGİ PARK, ACARINDEX, ISAM.

In this issue, we have focused on promotional articles related to **“India”**, which are based on our publication policy. We would like to thank Hasibe VEHBİ ŞAHOĞLU, with his article **“India’s ‘Cold Start Doctrine’ and Pakistan’s First Use Threat: Assessing Nuclear Deterrence”**, Güçgeldi BASHİMOV, with his article **“An Evaluation of Trade between Central Asian States and India: A Trade Intensity Approach”**, Tanrıkut Mahmut YÖRÜK, with his article **“India”** in the promotion of the country, and Ali BAŞARAN, for supporting us with her article **The Book Named “Iran and India in the Age of Colonitary Globalization: Aryans, Zoroaster’s and Collaborators”** in the promotion of the book.

In addition to these works, we would like to thank our authors, Gaye YAVUZCAN, Dilek ÖZSOY, Cemal ÖZEL, Ziyafet CEFEROV, Alisher İSMAİLOV who have contributed to *Asian Studies* with their valuable writings.

We would like to thank our Referees who contributed to the preparation of this issue of the journal. We wish to meet again in our new issue, which will focus on **“Pakistan”**, where the articles of expert scientists will be included in the field, we wish our esteemed readers to read plenty and work efficiently.

Editorial Board

Yavuzcan, Gaye. (2023). "13. Yüzyıl Vietnam Tarihinde Moğollar ve Etkileri". *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*. 7 (1), 1-12.

Araştırma Makalesi

13. YÜZYIL VIETNAM TARİHİNDE MOĞOLLAR VE ETKİLERİ*

Mongols in 13th Century Vietnam History and Their Effects

Gaye YAVUZCAN**

Öz

13. yüzyılda bozkır konar göçerliğinin Cengiz Kağan'ın şahsında yeni ve dinamik bir lider altında teşkilatlanması dünya tarihinde köklü izler bırakacak olayların da başlangıcı olmuştur. Moğolların geniş bir coğrafi sahada yaptıkları etkinin yol açtığı tarihsel değişimler çeşitli cepheleriyle yaygın bir inceleme konusu olmuştur. Diğer yandan ülkemizde Moğol yayılmasının Asya'nın çeşitli bölgelerindeki ve bu meyanda Güneydoğu Asya'daki etkileri ise görece daha az incelenmiştir. Bununla birlikte Güneydoğu Asya'da Kubilay Kağan'ın hâkimiyet devrinde girilen seferler, her ne kadar askeri açıdan başarıya ulaşmış olmasalar da bölge tarihi açısından büyük öneme sahiptir. Bu önem Moğollara karşı direnişin Vietnam kimliğinin oluşumunda oynadığı rol ile açığa çıkar.

Bu çalışmada Kubilay Kağan zamanında Vietnam coğrafyasına dönük askeri harekâtlar, bu coğrafyanın tarihsel arka planı temelinde değerlendirilecektir. Bu bağlamda Moğollara karşı direnişin Vietnam tarihinde bıraktığı iz de değinilecek, kökünü Orta çağda yaşanan olaylardan alan birleştirici kolektif kimlik motiflerinden biri olarak Moğol kuvvetlerine karşı son mücadeleyi veren Dai Viet Prensi Tran Hung Dao üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Dai Viet, Tran, Yuan, Kubilay, Hung Dao.

Abstract

The organization of steppe nomads under a new and dynamic leader in the person of Genghis Khan in the 13th century also marked the beginning of events that would leave deep-rooted traces in world history. The historical changes caused by the influence of the Mongols over a wide geographical area have been the subject of widespread study on various aspects. On the other hand, the effects of Mongolian expansion in various parts of Asia and in Southeast Asia have been studied relatively less in our country. However, the campaigns undertaken during the reign of Kublai Khan in Southeast Asia, although they were not successful in terms of military, are of great importance in terms of the history of the region. This importance is revealed by the role played by the resistance against the Mongols in the formation of Vietnamese identity.

* Geliş Tarihi / Received: 07.12.2022, Kabul Tarihi / Accepted: 26.06.2023. <https://doi.org/10.58640/asyar.1216009>

** Dr. Öğr. Üyesi, İzmir Demokrasi Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Ortaçağ Tarihi ABD, gaye.yavuzcan@idu.edu.tr, ORCID ID:<https://orcid.org/0000-0003-1018-4256>

In this study, military operations in Vietnam during the time of Kublai Khan will be evaluated based on the historical background of this geography. In this context, the trace left by the resistance against the Mongols in the history of Vietnam will also be mentioned, and the Dai Viet prince Tran Hung Dao, who gave the last struggle against the Mongolian forces, as one of the collective identity motifs that takes its roots from the events in the Middle Ages.

Keywords: *Dai Viet, Tran, Yuan, Kubilay, Hung Dao.*

Giriş

13. yüzyılda Cengiz Kağan'ın yükselişi son derece geniş bir coğrafi sahada yaşayan, farklı dillere sahip ve bambaşka kültür dairelerine mensup halkların geçmişlerinde çeşitli ölçülerde iz bırakacak tarihsel olayların da başlatıcısı oldu. Cengiz Kağan ve ardıllarının hâkimiyetlerini sağladıkları her kara parçası köklü bir değişim sürecine ev sahipliği yaparken bu hâkimiyetin fiilen tesis olunmayıp, ancak bir tehdit arz ettiği sahalarda da söz konusu girişimler silinmez izler bıraktı. Bazı durumlarda bu izlerin silinmesi bir yana, maruz kalınan kolektif tehdit, gerçekleştiği tarihsel dönemin sınırlarını aşarak sonraki dönemlerde ataları bu tehdide maruz kalmış halkların ortak muhayyilesinde birleştirici bir unsur oldu, hatta bilinçli bir tercihle bu türden bir ortak imge olarak teşvik edildi. Bugünkü Vietnam topraklarında Dai Viet ile Kubilay Kağan'ın bölgeye sevk ettiği kuvvetler arasındaki mücadeleler bu şekildedir. Moğol kuvvetlerine karşı verilen üç mücadele bugün Vietnam ve Vietnam tarihçiliğinde Vietnam'ın yabancı saldırganlığa karşı direnişinin başlıca örnekleri olarak hatırlanmaktadır. Bunlardan sonuncusu, Vietnam tarihinin en ünlü zaferlerinden birine, Ha Long Körfezi yakınlarındaki 1288 Bach Dang Nehri Muharebesine sahne olmuştur (Baldzana, 2016: 25).

Muharebenin taraflarını tarihsel gerçekliğe uygun olarak tespit etmek kolay, ifade etmekse zordur. Saldırı en kısa ifadesiyle Kubilay Kağan'ın başında bulunduğu Yuan Hanedanı kuvvetlerince gerçekleştirilmiştir. Cengiz Kağan'ın torunu Kubilay bu sırada Moğolların Büyük Kağanı idi. Bununla birlikte Cengizli topraklarında ona teorik bağlılığını sürdürerek kendi hâkimiyet sahalarında faaliyet gösteren Altın Orda Devleti'nin temsil ettiği Cuci ulusu ve Kubilay Kağan'ın selefi ve ağabeyi Mengü Kağan tarafından İran'a gönderilen Hülagü'nün temellerini attığı İlhanlı Devleti başta olmak üzere, farklı politik teşkilatlanmalar da mevcuttu. Ögedey ulusunun lideri Kaydu kendi hâkimiyetini tesis azmiyle hareket ederken, Çağatay ulusu Cengizli ailesi mensuplarının güç mücadelelerinde zaman zaman taraf değiştirerek varlığını sürdürme çabasıydı (Biran, 2022: 107-110; Alan, 2016: 77-78). Dolayısıyla Kubilay'ın işgal ettiği Kağanlık makamı, öncüllerinden farklıydı. Diğer yandan o bütün Çin'i itaat altına almış bozkır kökenli bir hâkim olarak Çin'de yeni bir hanedan tesis etmişti. Bu hanedan, yani Yuan, onun ardılları Çin'den kovulduktan sonra da Çin tarihinin bir parçası olarak değerlendirilmeye devam edecektir. Yuan Hanedanının kurucusu ve Kağan olarak Kubilay'ın hâkimiyet merkezinin Cengizli egemenliği altındaki geniş sahada – hatta Marco Polo örneğinde bunun ötesinde – yaşayan insanlar için bir cazibe merkezi teşkil ediyordu. Güney Çin'de Song hâkimiyetine son vermek için yapılan Xiangyang seferinde öne çıkan figürler bu cazibeyi ortaya koyar niteliktedir: “...*Liu Cing ile ... Şi Tien-dziğ, en önemli Çinli komutanlardı. ... Ark Kaya, Uygur'du. Kuşatmadaki birinci Moğol temsilci Açu idi; kaleye saldırıda kullanılacak mancınıkları tasarlayan İsmail ve Alaeddin de Ortadoğulu Müslümanlardandı. Kuşatma boyunca kullanılan tekneleri ise Koreliler ve Cürçenler yapmıştı. Şiang-yanğ önünde toplanmış birlikler de komutanları da bugün kullandığımız deyimle bir uluslararası güç oluşturuyorlardı*” (Rossabi, 2015: 81-82). Askerî kuvvetlerinde istihdam olunan farklı unsurlar bir yana bırakılsa dahi, Kağan ve Yuan hükümdarı olma vasıflarından hangisinin üzerine kuvvet sevk ettiklerince ön plana çıktığı üzerinde düşünmemiz gerekmektedir. İfade edelim ki, Çin'deki ilk bozkırlı imparatorun aynı zamanda Kağan olması, imparatorluğun genelindeki akrabaları tarafından da büyük bir kabul görmemişti (Jackson, 2022: 92).

Kubilay Kağan'ın emriyle onun komutanlarının idaresi altındaki unsurların etnik mensubiyetinin, aralarında Bach Dang Muharebesinin gerçekleştiği Dai Viet açısından arz ettiği önemi tespit etmek zordur. Bununla beraber uzun yıllardır çeşitli ve çelişkili hatlar üzerinden temas içinde oldukları Çin'den gelen kuvvetleri kovmayı başarmışlardı. Dolayısıyla galipler için istilacılar Çin gücünün bir yansıması olmalıdır (Stuart-Fox, 2003: 66). Bunu tespit edebilmemiz için Vietnam tarihinin genel hatlarını gözden geçirmekte fayda vardır. Bu tarih bir yönüyle Çin ile ilişkilerin seyrini belirlerken, bir diğer yönüyle de aynı coğrafi merkezden sevk edilen kuvvetlerin aynı noktada ve aynı stratejiyle durdurulduğu bir örneği de içermesi bakımından ayrıca önem taşır.

Tarihsel Arka Plan

Dai Viet, Güneydoğu Asya'nın özgün siyasi yapılarından biriydi. Bölgenin tarihine ilişkin ilk kayıtlar Çin kaynaklı olup M.Ö. 3. Yüzyılın sonlarına doğru Güney Çin Denizi kıyılarına gelmesiyle başlar. M.Ö. 1. yüzyılda Han Çin orduları Güneydoğu Asya'da ve dolayısıyla bugün kuzey Vietnam'da

bulunan Hong (Kızıl) Nehri ovasındaki dağılmış çok sayıdaki yönetimler üzerinde, derecesi kendi güçlerine göre artıp azalabilen bir hâkimiyet tesis ettiler. 6. yüzyıla gelindiğinde Çin'in karışıklıklarından yararlanarak bağımsız hareket etme azmine giren bu devletler 7. yüzyılın başlarında Sui ve Tang Hanedanlarının otoritelerini arttırma girişimlerine etkili bir direniş göstermediler (Taylor, 1994: 137). Vietnam'ı Çin'e entegre etmek için en büyük çaba Tang Hanedanı zamanında (618-907) gerçekleşti ve hanedan zayıfladıkça, bağımsız bir Vietnam kurmak için çeşitli girişimler ortaya çıktı. Bu süreçte *Annam*, "Huzurlu Güney" [Pasifize Edilmiş Güney] anlamında, Tang Hanedanı tarafından günümüz kuzey Vietnam'ına verilen isimdi (Womack, 2006: 24). Tang Hanedanı dağılıp Çin'de Beş Hanedan On Krallık dönemi başladığında Annam vilayeti askerî valisi ve Khuc Klanı Khuc Tua Du, Güney Han tehdidinden korunmak için kuzeydeki Liang Hanedanı'na elçi ve hediye gönderdi ise de Liang Hanedanının çökmesi bu tedbiri boşa çıkarttı (Atik, 2021b: 100). Annam'da bölgesel seçkinler kültürel bakımdan da Çin etkisi altında kalmışlardı ve Çin, bölgedeki gücünü tahkim etmeye giriştiği 10. yüzyılda bu seçkinlere güvendi. Bununla birlikte Çin siyasi ve kültürel etkisinin zayıf olduğu iç bölgelerde Çin'e karşı direniş vardı. 930'da Güney Han orduları Annam'a girdiler. Annam'ın en güney bölgesi olan Ai eyaletinin yerlisi olan Duong Dinh Nghe, Güney Han'a karşı bir ordunun başına geçti ve onları kovmayı başardı (Clark, 2009: 170).

Vietnam'ın Çin'e karşı mücadelesindeki ilk büyük adım ise Bach Dang Nehri Muharebesi (937) oldu. Güney Han ile devam eden savaşta 931 yılında bir zafer kazanan komutan Ngo Quyen, Duong Dinh Nghe tarafından Ai bölgesinin idaresinin ve eş olarak da kızlarından birinin verilmesi suretiyle onurlandırılmıştı. 937 Yılında Duong Dinh Nghe, Çin yanlısı bir hizbin başındaki komutanı Kieu Cong Tien tarafından öldürüldü (Taylor, 1994: 212). Damadı Ngo Quyen, Duong Dinh Nghe'nin yerine geçti (Atik, 2021b: 100) ve kayınpederinin intikamını aldıktan sonra Çin'e karşı mücadelenin lideri olarak temayüz etti. Çin komutanı Liu Hongcao, kuzeyden Hong Nehri ovasına giden ana nehir yolu olan Bach Dang'a geldiğinde Quyen onu bekliyordu. Quyen, ordusunu nehrin ağzına getirmiş, adamlarına nehir yatağına büyük direklerden bir bariyer diktirmişti. Direklerin tepeleri gelgitin yükselmesiyle su seviyesinin hemen altında kalmıştı. Hepsinin uçları sivriltilmiş ve demirle sağlamlaştırılmışlardı. Hongcao nehrin ağzında görüldüğünde, Quyen çatışmayı kışkırtmak için küçük, sığ su çekimli tekneler gönderdi ve ardından Çin filosunu peşinden sürükleyerek nehrin yukarısına çekildi. Gelgit su seviyesini düşürürken, ağır Çin savaş gemilerinin hepsi direklere takıldı ve nehrin ortasında çaresizce kapana kısıldılar. Quyen şiddetle saldırdı. Hongcao dahil Çinlilerin yarısından fazlası boğuldu. Güney Han bir daha Vietnamlılara saldırmadı (Taylor, 1994: 212).

Vietnam geleneği bu mücadelenin başarısını Phung Hung'un doğaüstü müdahalesine bağlar. Büyük Baba ve Ana Kral Phung Hung'u ve onun ilk Bach Dang Nehri savaşında Vietnamlılara Kuzey güçlerinden bağımsızlık getirmek için Ngo Quyen'e doğaüstü yardımını anlatan gelenek, XI. yüzyıla ait *Nihaî Durumu Bildiren Kayıtlar* adlı metinden hikayeler içeren, 1329'da Ly Te Xuyen tarafından derlenen hikâyeler koleksiyonunda yer alır. Zafer, "gerçekten de gökyüzünde arabaların ve atların sesine tanık olunan büyük bir savaş ve büyük bir zafer" olarak nitelenir (Dutton vd. [Ed.], 2012: 37). Mücadelenin geleneğe yer bulması şaşırtıcı değildir. Bu zaferle Vietnam halkının ulusal duygularının filizlenmeye başladığı söylenebilir. Bundan önceki mücadeleler rakip savaş ağaları arasındaki kavgalar olarak görülebilirdi, ancak Bach Dang Nehri muharebesi ve Ngo Quyen'in yükselişi farklıydı. Artık bir Vietnam kralını hayal etmek yönetilenler için mümkündü (Taylor, 1994: 212).

Quyen Çin çıkarlarıyla çok yakından özdeşleştiğini hissettiği başkent Dai-la'yı daha güneyde ve uzun zamandır Annam kültürüyle özdeşleşmiş olan ve sembolik açıdan yerel hâkimlerin Çin öncesi egemenlikleri ile ilintili Co-loa lehine terk etti (Clark, 2009: 171; Hall, 2011: 95). Quyen'in 944 yılında ölümünü takip eden dönemde Dinh Klanı, taşrada güç kazanmaya başladı. Aynı zamanda on iki yerel ve Çinli Bey, egemenlik mücadelesine giriştiler (Atik, 2021b: 101). 960'larda Dinh Bo Linh "On İki Savaş Beyi"ni mağlup etti ve başkenti ile sarayını Kızıl Nehir Deltası'nın güneyindeki tepelerde Hoa Lu'da kurdu, kendisini bağımsız Dai Co Viet (Büyük Viet Devleti) hükümdarı ilan etti. Onun ölümünden sonra yerine küçük yaştaki oğlu geçtiyse de varis tahtını kısa sürede evlenen annesinin eşine kaptırdı. Yeni hâkim Le Hoan (980-1005) 981'de üzerlerine gönderilen bir Song kuvvetini mağlup ettiği gibi bir dizi isyanı da bastırdı (Hall, 2011: 95). Bununla birlikte Song ile ilişkileri düzeltmek için elçi ve hediye göndermekten de geri durmadı. Çin ile nominal bağları sürdürdüğü gibi iki yılda bir hediye göndermeyi sürdürdü. Mutlak hâkimiyetini sağlayamadan 1005 yılında öldü. Oğullarının kısa süreli

hâkimiyetlerinin ardından 1009 yılında saray muhafızı komutanı Ly Cong Uan, Ly Thai To unvanıyla kendisini kral ilan ederek, kendisinden önceki üç hanedandan daha uzun ve istikrarlı olacak olan Ly Hanedanı'nı tesis etti (Atik, 2021b: 101). Ertesi yıl, 1010'da başkentini modern başkent Ha Noi olan Thang Long'da kurdu ve 1054'te ülkenin resmî adı olarak Dai Viet'i benimsedi. Ly Hanedanı 1225'e kadar sürdü. Dai Viet adı ise Tran (1225-1400), Le (erken dönem, 1428-1527), Mac (1527-1593) ve Le (savaşçı beyler dönemi, 1583-1788) dönemlerinde kullanılmaya devam edildi (Kikuchi, 2021: 4).

Ly Hanedanı Kızıl Nehir deltasının orta kısmında hâkimdi, deltanın çevre bölgelerinde, güney ve kuzey dağlarında devlete itaat kendiliğinden gerçekleşmiyordu. Kuruluş döneminden itibaren askerî eylemler yoluyla, deltanın merkezî hükümeti çevreyi tedricen kontrolü altına almaya başladı ve ortak bölgesel çevre kuruldu. Yerel güçlerin itaati ve askerî katılımı, yeminler ve askerî hareketler gibi yollarla sağlandı. Bununla birlikte güç tabanında belirli bir derecede istikrar ve genişleme gözlemlendi ve askerî hareketin ana bileşeni yakın bağlılara ve aristokratlara kaydı (Shiro, 1987: 216). Ly hükümdarları giderek güçlü bir merkezî hükümet kurdular. İdarî bağları kolaylaştırmak için 1044'te eyalet başkentlerini kraliyet başkentine bağlayan bir yol ağı inşa edildi. Aynı yüzyılın ortalarında bir posta servisi kuruldu. Ly idaresi, Konfüçyüs kültürünü sarayda hâkim kılmaya çalıştı. Eğitim kurumlarının yanında Konfüçyüsçü klasikler konusunda bilgiyi ölçen sınav sistemi uygulandı ve bürokratik istihdam bu sınavların sonuçlarına göre gerçekleştirildi (SarDesai, 1997: 39). Bununla birlikte Konfüçyüsçülük akımı henüz büyük bir etkiye sahip değildi ve bürokraside Budist ruhban sınıfı hâkimdi. Orduda ise klan ya da kabile ordularından ziyade kraliyet ordusu generalleri öne çıkıyordu (Atik, 2021b: 104). Çin'den mülhem olan sadece sınav sistemi değildi. Ly Thai Tong (1028-1054) zamanında verimliliğin kaynağı olan imparatorun başkanlığında ekim ve hasat ritüelleri gerçekleştirilmeye başlandı. Hükümdarın en tepesinde olduğu ziraî bir kültürün gelişimi teşvik edildi. Manevî-kültürel faaliyetlerin yanında Çamlarla savaşlar sırasında ele geçirilen esirlerin Dai Viet sınırlarındaki ıssız bölgelerde tarımla uğraşmak üzere yerleştirilmesi gibi uygulamalar da benimsendi (Hall, 2011: 98). Orta Vietnam'da yaşayan Çamlar, Çinlilerin, Vietnamlıların ve Kamboçya'da yaşayan Kimerlerin baskısı altındaydılar. Çampa Krallığı 10-11. yüzyıllarda kuzey topraklarının büyük bölümünü Dai Viet'e kaptırarak merkezini güneye taşımak zorunda kalmıştı (Göksoy, 2020: 278). Bu mücadeleler sırasında ele geçirilen insan gücü Dai Viet tarafından bir taraftan zirai üretimi arttırmak için iş gücü olarak kullanılırken, diğer taraftan onların ıssız bölgelere iskanı bir savunma tedbiri sağladı.

Ly Hanedanının ilk üç kralı yetenekli hükümdarlardı. Diğer Güneydoğu Asya krallıklarıyla ideolojik yakınlıkları olan bir Budist monarşik gelenek kurdular. Bu kralların sonuncusu 1072'de öldüğünde, yedi yaşındaki oğluna istikrarlı bir idare bıraktı (Taylor, 1997: 235). Bu istikrar hükümdarların askerî faaliyetlere katılımından anlaşılabilir. İlk üç Ly hükümdarı ve hanedan prensleri, sıklıkla askerî hareketlere liderlik etmişlerdir. Kızıl Nehir deltasının dışında kalan bölgeleri hâkimiyet altında tutmak güç ve karizmanın ortaya konulmasını gerektirmiştir. NhanTong'un (1072-1127) hâkimiyet devrinden itibaren ise 12. yüzyıl sonuna kadar imparatorların tahta çocuk yaşta çıkmalarına rağmen yerel isyanlar nadiren çıkmış ve bastırılmıştır (Shiro, 2013: 66-67).

Nhan Tong tahta çıktığında Song tahtında 1067 yılında 19 yaşındayken tahta oturmuş bulunan Zhao Xu (1048-1085) vardı. Zhao Xu, ülkesinin yabancılar tarafından aşağılandığı hissiyle utanç duyuyordu ve imparatorluğun içinde bulunduğu krizleri aşmak için son derece hırslıydı (Smith, 2009: 437). Devrin siyasetinde önde gelen sima ise danışmanı Wang Anshi idi. 1075 yılı sonlarında, Dai Viet birliklerinin Çinliler tarafından barındırılan isyancıları aramak için Batı Guangnan'daki duvarlarla çevrili kasabalara girmesi üzerine Wang Anshi, imparatoru cezai bir keşif gezisi başlatmaya ikna etti; ancak sefer başından itibaren kötü gitti (Smith, 2009: 468). Sonunda Song Hanedanı, Dai Viet ile mücadelesini yitirdiğini kabullenmek zorunda kaldı ve Song orduları bölgeden çekildi (Atik, 2021b: 103). Bununla birlikte Song ile kültürel ve ticarî ilişkiler devam etti.

Ly Hanedanının son erkek hükümdarı Hue Tong öldüğünde geride erkek çocuğu bırakmadığından, kızı Ly Chieu Hoang devlet işlerinin sorumluluğunu üstlendi. Onun kocası olan yeğeni Tran Thai Tong'un adına saray işlerinin kontrolünü ele geçiren Tran Thu Do (1194-1264), 1225'te taht için yarışan Ly klan üyelerini ortadan kaldırdıktan sonra, yeni Tran Hanedanlığı'nın siyasî temelini oluşturdu (Anderson, 2014: 119). İlk Tran imparatoru Tran Thai Tong çocukluğu boyunca zeki, ancak acımasız bir aksiyoner olan amcası Tran Thu Do'nun kontrolü altında ismen hüküm sürdü. İlk eylemlerinden biri, amcasının askerî konularda baş danışman olarak saraydaki konumunu resmîleştirmek oldu. 1232'de

Tran Thu Do, bir salonda sahte bir zemin inşa etti ve Ly ailesi mensuplarını bir ziyafet için davet etti. Zemin çöktüğünde, Ly ailesinin çoğu molozun altına gömüldü ve tahta geri dönmeleri ihtimali ortadan kaldırıldı (Lien ve Sharrock, 2014: 81-82).

Tran ailesinin atası Çin'in Fujian eyaletinden, yeni toprakların egemenlik altına alındığı, Güney Song ve Güneydoğu Asya ile ticaretin hızlandığı, genişleyen bir ekonominin harekete geçirdiği insanların Kızıl Nehir kıyı bölgesinin çekimine kapıldığı bir dönemde gelmişti (Taylor, 2013: 103). Bu dönemde sadece tüccar değil, Çinli paralı askerleri de kazanç sağlamak için kendilerine fırsatlar sunan Çinhindi'ndeki cazibe merkezlerine yelken açmışlardı. Çinli maceracılar şansı olanlar yeteneklerini değerlendirdiler. Tran Hanedanının atasının şahsında hanedan kurucusu olmayı dahi başardıkları söylenebilir (Lo, 2011: 203). Onun bir balıkçı olduğu ifade edilir; ancak torunu zamanında aile, Kızıl Nehir'in kıyı bölgesinde geniş arazilere sahipti ve komutası altında askerleri vardı (Taylor, 2013: 103). Tran ailesi atalarının sıradan kökenine uygun olarak, popülist ve açık fikirli bir siyaset benimsediler (Phuong, 2009: 24). Meselelere, 12. yüzyılın ortalarında Güney Song ekonomisi tarafından teşvik edilen canlı bir dış ticaret ağının parçası haline gelen kıyı perspektifinden baktılar. Tran Hanedanının kuruluşu, Thang Long'u Güney Song'un ekonomisine ve kültürüne herhangi bir kara bağlantısıyla mümkün olduğundan daha fazla bağladı (Taylor, 2013: 109).

Tran liderliğindeki Dai Viet bir yönüyle Güneydoğu Asya klasik devleti iken, diğer yandan da Çin rejimlerinin çeşitli idarî uygulamalarını benimsemişti (Anderson, 2014: 107). Bu klasik yapıda güç merkezde yoğunlaşır, merkezden uzaklaştıkça dağılır; birbirleriyle komşu güç merkezleri arasında yetki alanlarının çakıştığı yahut yerelde yeni liderlerin temayüz ettiği bulanık alanlar oluşabilirdi (McDougall, 2021: 24). "Mandala devletler" (Wolters, 1999: 27) olarak nitelenen bu özgün siyasî yapıda hâkimiyetin ilahî menşei tüm yöneticilerin eşit olduğu varsayımıyla çelişmek zorundaydı. Her hükümdar, kendi ülkesinde, tek ve bölünmez bir ilahi otoriteden türetilen evrensel egemenlik üzerinde benzersiz bir iddiaya sahipti. Eski güneydoğu Asya haritası, genellikle üst üste binen hâkimiyet sahalarından oluşan yamalı bir haritaydı. Bunların her birinde, ilahî ve evrensel otorite ile özdeşleşmiş bir kral, teoride itaatkâr müttelikleri ve vasalları olan diğer yöneticiler üzerinde kişisel hegemonya iddiasında bulunurdu (Wolters, 1999: 28). Ly Hanedanı Döneminde Dai Viet'te yaşanan bu geleneksel yapının tek bir yöneten güç altında uzun vadeli istikrarı ve aristokratlaşması idi (Shiro, 1987: 416). Çin menşeli uygulamalar da üst hâkimin mevkiini pekiştirmede rol oynadı. Hanedanın ilk hükümdarı Tran Thai Tong 1229'da Song imparatoru tarafından *Annam kralı* unvanını aldı ve iç reformlara girişti. Bu bağlamda Kızıl Nehir ve Da Nehri ekilebilir topraklarının ana sulama sisteminin güvenliğini gözetmek ve her baharda takviye edilmesini sağlamakla görevli bir nazır ve yardımcısı atandı. Mevcut akademiler devam ettirilirken yeni bir Devlet Akademisi tesis edildi. Halktan insanların saraya dâhil olabilmemesinin önü açıldı. Ceza kanunları ve medenî kanunlar gözden geçirildi. İmar faaliyetlerine girişildi. Ülke çapındaki tüm tapınaklarda Buda heykellerinin bulunması karara bağlandı. Ülke on iki idarî bölgeye ayrıldı. Askerî reformlar kapsamında ordu yeniden düzenlendi (Lien ve Sharrock, 2014: 82-83). Dai Viet'in sınır klan liderleri saray odaklı siyasî düzen içerisinde belirli mevkilere yerleştiler. Merkezden aldıkları unvanlar onlara merkeze karşı sorumluluklar yükledi. Bu liderler Moğol istila girişimleri sırasında Tran sarayına sadık kalacaklardı (Anderson, 2014: 107). Ayrıca Kızıl Nehir Deltası boyunca stratejik noktalarda, yerel ekonomik, dinî ve savunma merkezleri olarak hizmet eden ve aynı zamanda prenslerin 1280'lerdeki Moğol istilasına karşı önderlik ettiği direnişin üsleri haline gelecek olan hanedan mensupları idaresinde bir dizi mülk tahsis olundu (Dutton vd. [Ed.], 2012: 30). Bunlar başkenti adeta bir iç savunma hattı gibi kuşatıyordu. Dış savunma hattı ise klan liderleri idaresindeki ya da daha geniş mülklerle sağlandı (Lien ve Sharrock, 2014: 83).

Ülke idari ve askerî açılarından güçlenip merkezîleşirken sorun beklenmedik bir açıdan baş gösterdi. Tran Thai Tong varis problemi yaşıyordu. Hükümdarın aynı rütbeden birden çok eşe sahip olamaması bir Ly geleneğiydi ve anlaşıldığı kadarıyla Tran bu uygulamayı benimsemişti (Wolters, 1979: 78). Tran Thai Tong'a bir evlat vermeyen eşi imparatoriçe Ly Chieu Hoang'ın rütbesi düşürüldü. Ly Chieu Hoang'ın ablası Tran Thai Tong'un kardeşi Tran Lieu ile evliydi ve hamileydi. Tran Thai Tong, kardeşinin hamile eşini kendisine eş olarak aldı. Tran Lieu eşini kaybetmekle kalmayıp küçük düşürüldü ve bir isyan hazırlığına girişti; ancak durum kısa sürede kontrol altına alındı (Phuong, 2009: 25; Lien ve Sharrock, 2014: 84). Tran Thai Tong'un kendi oğlunun dünyaya gelmesiyle varis problemi çözüldü; ancak bu olay bir yönüyle önemini korudu: Moğollarla mücadelede öne çıkacak ve Tran Hung Dao adını

alacak olan Tran Quoc Tuan, küçük düşürülen kardeş Tran Lieu'nun oğluydu. Babası ile amcası arasındaki çatışmaya tanık olmasının yanında, babası tarafından intikam duyguları, bir gün tahtı ele geçireceği ve hakaretin intikamını alacağı umuduyla büyütüldü. Babası, Quoc Tuan'a hem edebiyat hem de dövüş sanatları öğretmek için en iyi öğretmenleri davet etti. Quoc Tuan hem kalem hem de kılıç konusunda ustalaşacak şekilde yetiştirildi (Phuong, 2009: 25).

Tran Thai Tong, oğlunu imparator olarak atadı ve kıdemli imparator olarak emekliye ayrıldı. Tran ailesinin uygulaması, varisin "imparator" olarak adlandırılması ve mevcut imparatorun "kıdemli" olarak ona danışmanlık yapmak üzere görevden çekilmesi idi. Bu düzenlemenin nedeni, kimsenin babanın halefi seçimine itiraz etmeyeceğini garanti altına almaktı (Wolters, 90). Tran Thai Tong'un kendi inisiyatifiyle çekilmesi onun *Annam*'daki yetkilerini tanımış bulunan Song sarayı tarafından hoş karşılanmadı ve sınır bölgesinin askerî açıdan hazır olmasını bildiren, tehdit içerikli bir mektup gönderildi. Ne var ki Song, *Annam* olarak gördüğü Dai Viet'teki güç aktarımı konusunda harekete geçebilecek durumda değildi. Moğol ilerleyişi karşısında kendi güvenliğini sağlaması önceliği idi (Anderson, 2014: 119).

Moğollar ile İlk Temaslar

Moğol gücünün güneye, Çin'ine doğru yayılması, Kubilay Kağan'ın Kore yarımadasındaki hâkimiyetini pekiştirmesi ve denizin ötesinden Japonya'nın dikkatlerini çekmesiyle yaklaşık aynı zamanda gerçekleşti (Lo, 2011: 248). Kubilay Kağan'ın bölgeye asker sevki bir yönüyle Mengü Kağan'ın devrindeki siyasetin sürdürülmesiydi. Kubilay Kağan'ın amacı, Dai Viet'i topraklarına katmaktan ziyade Song üzerine harekâtında buranın etkisini kısıtlamak, Song Hanedanına destek verilmesinin önüne geçmektir (Atik, 2021a: 24). Bununla beraber Kubilay'ın faaliyet alanını belirlemede farklı etkenler göz önünde tutulmalıdır. İlhanlılar Ortadoğu'da, Altın Orda Rusya ve Balkanlar'a dönük faaliyetlerle meşgulken başkentini Çin'e taşıyan Kubilay'ın topraklarını genişletme olanakları kısıtlıydı (Kemaloğlu, 2017: 47). Uluslararası ticarete verilen önem, deniz yolları üzerindeki giriş çıkış limanları üzerinde hâkimiyeti cazip kılıyordu ve Dai Viet toprakları, daha geniş bir yayılma siyasetinin ancak bir kısmını teşkil ediyordu. Üstelik Moğol hanlıklarının tamamıyla iyi ilişkiler içerisinde olunmaması, Batı Çin, Orta Asya ve Batı Asya güzergahındaki geleneksel İpek yolu'nun en üst kapasitesiyle işletilmesine imkân vermediği için Çin'den Güneydoğu Asya, Güney Asya ve Batı Asya'ya uzanan bir deniz ticaret yolu üzerinde hâkim olmak Kubilay için önemli olmalıdır (Roy, 2022: 180). Her ne kadar Kubilay'ın Güneydoğu Asya seferleri genellikle başarısızlıkla sonuçlanmış olsalar da bunlar geleneksel yayılmacı siyasetin yanında Kubilay için ayrıca kişisel meşruiyet tahkimi ihtiyacının da bir sonucuydu (Rossabi, 2015: 207-208).

Dai Viet üzerine ilk harekât 1257-1258 seferiydi. Dali'nin ilhakı, Moğollara daha güneydeki topraklarla etkileşim imkânı sağlamıştı. Dai Viet hem Song'un fethi hem de önemli ticari yolları kontrol ettiği için stratejik açıdan önemliydi. Dai Viet sınırı giderek Moğolların nihai Güney Song saldırısına giden dönemde mevki için yarışan birçok Moğol, Han ve yerli kuvvetin yeri haline geldi (Anderson, 2014: 119). Moğollar Song topraklarına güneyden saldırı amacıyla Dai Viet topraklarından geçiş izni istediğinde bu talepleri reddedildi. Uryankaday komutasında bölgeye sevk edilen kuvvetler Dai Viet başkentine girip bölgeyi yağmaladılar. Tran Thai Tong kaçtı ve Moğollara karşı mücadele gerilla taktikleriyle devam etti. Baskınların ve tropik hastalıkların yıprattığı Moğol ordusu tedarik sıkıntısı da buna eklenince geri çekildi (Corfield, 2008: 9; Delgado, 2008: 158; Atik, 2021a: 24; Anderson, 2014: 121). Tran Thai Tong, oğlu Tran Thanh Tong lehine tahttan çekildi ve emekli imparator olarak oğlunun yirmi yıllık hâkimiyetinin 19 yılı boyunca ona danışmanlık yaptı (Corfield, 2008: 9).

Moğollarla 1257 yılındaki mücadelede Tran Quoc Tuan da işgali durdurmak için gönderilen amfibi kuvvetlerin komutasını üstlenmişti. Bu görevle birlikte Tran Hung Dao olarak kısaltılan Hung Dao Vuong Tran Quoc Tuan unvanı da kendisine bağışlanmıştı (Phuong, 2009: 25).

1260'ta Yuan Hanedanının hükümdarı olarak Çin İmparatoru makamını da uhdesine alan Kubilay, kut iddiasıyla daha önce Çin'e bağlı olan idarelerin kendi hâkimiyetine bağlanmalarını talep etti. Halen Song ile mücadeleye devam etmekle birlikte gönüllü yahut silah zoruyla, meşruiyetini daha önce teoride de olsa Çin'e bağlı bölgelerin hâkimlerine kabul ettirmek istiyordu (Stuart-Fox, 2003: 59). Tran Yhanh Tong, Moğol tehdidi karşısında savaştan kaçınmak arzusundaydı. 1261'de Dai Viet sarayı Kubilay

Kağan'a elçi ve hediyeler gönderdiler. Kubilay Kağan, Tran Thanh Tong'un *Annam Kralı* olarak hâkimiyetini onayladı (Anderson, 2014: 122).

Bundan sonra Kubilay Kağan Dai Viet'e elçiler gönderdi ve Dai Viet, Moğol üstünlüğünü kabul etti. Moğol sarayıyla düzenli vergi ilişkileri başlatan Tran, Moğollara Song ile olan bağlarından vazgeçmeden, savaş halindeki Güney Song Hanedanıyla eşit muamele etti. Bu Moğol hükümdarı Kubilay Kağan'ı tatmin etmedi (Baldzana, 2016: 19). Dai Viet ve Song arasındaki, her üç yılda bir Dai Viet'ten bir haraç görevi ve yerel ürünlerden hediyeler almayı gerektiren haraç ilişkilerini taklit etmek istemedi. Bunun yerine Dai Viet'in barışçıl bir şekilde ilhak edilmesini istedi. Onlara "altı görev" yükledi. Bunlar, bağlı bir devlet olarak hükümdarın bizzat Han'a hürmetlerini sunmak üzere gitmesi; oğullarından yahut kardeşlerinden birini rehin olarak vermesi; topraklarının nüfus sayımı bilgilerini sunması; Kağan'ın ordusuna asker ve erzak temini; vergi kayıtlarının teslimi; üzerlerine gönderilecek Kağan tarafından görevlendirilmiş darugaçının yetkilerinin kabul edilmesi idi. Dai Viet her üç yılda bir Song'a haraç göndermeye alışkın olmasına rağmen, karşılığında değerli hediyeler aldılar ve haraç misyonları kazançlı bir ticaret fırsatıydı. Kubilay Kağan ise farklı bir vizyona sahipti, Çin geleneğinden çok Moğol geleneklerine bağlıydı. Hatta haraç içeriği için tütsü, altın, gümüş, zencefil, sandal ağacı, fildişi, bağa, inciler, gergedan boynuzu, ipek ipi ve porselen kaplar gibi özel talepleri, Tran hükümetinin her üç yılda bir en erdemli iki âlimini, yetenekli doktorlarını, güzel kadınlarını ve yetenekli zanaatkarlarını göndermesi gibi istekleri vardı. Dai Viet bu şartları yerine getirmedi. Kubilay Kağan, Song ile meşgul olduğu bu sırada onların sözde tabiliklerini kabul etmekle yetindi (Lo, 2011: 248; Baldzana, 2016: 19).

1278 yılında Tran Thanh Tong, tahtı oğlu Tran Nhan Tong lehine bırakarak onun danışmanlığını üstlendi. Bu sırada Kubilay Kağan, Song'u yenmiş ve dikkatini Çampa'ya çevirmişti. Coğrafi konumu nedeniyle Çin ile Güneydoğu ve Güney Asya eyaletleri arasındaki deniz yollarına hâkim olan Çampa'nın bağlılığı diplomatik yollardan sağlanamadı (Lo, 2011: 285). Askerî harekate girişildiğinde Tran Nhan Tong, kendisinden beklenen desteği sağlamadı; üstelik bağlılık statüsünün yüklediği haracı göndermekten de kaçındı. Bunun üzerine Kubilay, oğlu Togan komutasında büyük bir kuvveti Dai Viet üzerine sevk etti (Atik, 2021a: 26).

Bach Dang Muharebesi ve Tran Hung Dao

Togan kara harekâtını yönetirken Sögetü de deniz yoluyla Yuan askerlerini sevk etti. 1284 kışında, Yuan orduları sınırı geçerek Dai Viet'e girdi ve kraliyet prensi Tran Hung Dao liderliğindeki Tran birlikleri tarafından saldırıya uğradı. Yuan birlikleri direnişçileri yendi ve terk edilmiş sarayları işgal ederek Dong Kinh'e ilerledi. Tran Hoang'ın yeğeni kraliyet prensi ve askerî komutan Tran Kien, Yuan kuvvetlerine teslim olmakla kalmadı, onlara rehberlik hizmeti vermeyi kabul etti (Baldzana, 2016: 22). Tran Nhan Tong'un kardeşi Tran Ich Tac da Kubilay Kağan'ın hizmetine geçenler arasındaydı. 1286'da Kubilay Kağan'ın Annam Kralı ilan edeceği Tran Ich Tac, ömrünün sonuna dek Yuan sarayının sadık işbirlikçisi olacaktı. Teslim olurken maiyetinde devrin olaylarını Moğol yanlısı bir tutumla kaydeden âlim Le Tac da bulunuyordu. Bu sırada Tran Nhan Tong, küçük bir tekneyle Quang Ninh eyaletindeki Hai Dong'a geçmişti. Bir müddet sonra ise Ha Long koyundaki küçük bir adaya kaçtı. Togan ise bu sefere titizlikle hazırlanmıştı. Beraberlerindeki Çinli tabipler ve Çin sınırından itibaren tesis edilen tedarik depoları önceki girişimlerinin zayıflıklarını tekrarlamama çabasının yansımasıdır, denebilir (Lien ve Sharrock, 2014: 91-92). Togan, Than Long'u ele geçirdiğinde Dai Viet kraliyet sarayında bir zafer ziyafeti verdi. Savaş esirleri kendisine sunulduğunda onların idam edilmelerini emretti. Çampa sınırından ilerleyen Moğol kuvvetleri de Thanh Hoa'nın kontrolünü ele geçirip çok sayıda esiri infaz ettiler. Bu kayıplar, ayrıca Kien ve onun gibi Moğolların tarafına geçenlerin verdiği zarar bir yana, Dai Viet direnişi devam etti (Kiernan, 2017: 169). Yabancı istilacıların hükümdarlarını yenmekten ya da onlarla iş birliği yapmaktan daha fazlasını yapmaları gerekiyordu. Ayrıca tek tek her bir köyü ele geçirmelilerdi (Lockard, 2009: 29). Tran düzensiz birlikleri baskınlarını sürdürdü. Thanh Hoa'nın kaybedilmesinden sonra kuvvetleri batıdan dağlara kaçmıştı, daha kuzeydeki Tran Hung Dao, bazı eski Song subayları da dahil olmak üzere kalabalık kuvvetlerle saldırıya geçti. Bu ordular, Thang Long'u geri aldılar ve Yuan ordusuna karşı zafer kazandılar (Kiernan, 2017: 169).

Kubilay, Vietnam'dan intikam almaya hazırlanmak için bir başka Japonya'nın işgali girişiminden vazgeçti. 1287'nin sonlarında Togan, 500 gemilik bir filo ile koordineli olarak 300.000 askerle yeniden

sınırı geçti (Womack, 2006: 123). İltica eden prens Tran Ich Tac da Annam kralı olarak atanmıştı ve Yuan kuvvetlerinin yanındaydı. Kubilay Kağan bu sefer için daha ziyade deniz kuvvetlerine odaklanmıştı. Yuan donanması ve nakliye araçları, Hå Long Körfezi üzerinden Dai Viet'e girerken kara kuvvetleri Togan ve Tran Ich Tac komutasında Kızıl Nehir boyunca Thang Long'a doğru ilerledi (Lien ve Sharrock, 2014: 94). Tran kuvvetleri önce Yuan askerlerine erzak taşıyan nakliye filosunu etkisiz hale getirmeyi başardılar. Başkenti bir kez daha işgal etmek ve yağmalamak da dahil olmak üzere ilk başarılarından sonra, Togan ileri birliklerle geri çekilme kararı aldı. Yiyecek ve yem kıtlığı bir yandan, sıcak ve hastalıklar diğer yandan, orduyu yıpratıyordu (Baldzana, 2016: 23). Tran Hung Dao bu planı öğrendi ve hem karada hem denizde bir karşı saldırı düzenledi. Askerleri Togan'ın geri çekilme yolundaki köprüleri yıktılar ve sınır geçişlerinde pusu kurdular. Gemiler için, 10. yüzyılda Güney Han'ı yenilgiye uğrattırken selefi Ngo Quyen ile aynı taktikleri kullandı. Bach Dang nehrinin halicine sivri, metal uçlu kazıklar döşedi ve kuvvetlerini sazlıklardaki küçük teknelere sakladı (Lien ve Sharrock, 2014: 94; Baldzana, 2016: 26; Kiernan, 2017: 170). Kazıkların olduğu yere çekilen Moğol kuvvetleri gelgitin su seviyesini alçaltmasıyla hareket kabiliyetlerini yitirdiler. Mahsur kalan filo Tran saldırısına uğradı; çok sayıda gemi ve bazı önde gelen Yuan komutanı ele geçirildi (Lien ve Sharrock, 2014).

Mağlubiyet Kubilay Kağan açısından kabul edilebilir değildi. Oğlu Togan'a bir arpalık verdi ve onun bir daha başkente dönmesini istemedi. Bununla birlikte mağlup olan sadece Togan değildi, bölgeye sevk edilen ünlü ve başarılı komutanların hiçbiri Kubilay'ı mutlu edecek sonucu elde edememişti. Neyse ki Dai Viet, Kubilay Kağan nezdine elçi göndererek boyun eğdi, düzenli olarak vergi ödemeye başladı. Bu teslimiyet yeterli görüldü ve bölgeye bir daha Yuan seferi gerçekleşmedi (Rossabi, 2015: 212).

Yuan karşıtı direnişin en önde gelen figürü Tran Hung Dao idi. Tran Hung Dao'nun direnişçi askerlerinin maneviyatını yükseltmek için sağ kollarına "Moğolları öldür!" (*Sat That*) yazan dövmeler yaptırdığı ifade edilir. O ayrıca komutanlarına askerî strateji üzerine bir kitap dağıtmıştır ki bunun da müteakip kuşaklar için temel teşkil ettiği kaydedilir (Lockard, 2009: 49; Lien, 2017: 34).

Tran Hung Dao, Vietnam'ın 13. yüzyılda Moğol ve Çin ordularıyla olan çatışmasından bu yana bir kahraman oldu. O aynı zamanda "Aziz Tran" olarak bilinen bir tanrıdır ve güçleri bugün tapınaklardaki imgeler ve ruhani medyumların şefaati aracılığıyla çokça aranan bir varlıktır (Phuong, 2009: 7). Anh Linh Dan Toc, yani *insanların üstün tanrıları* arasında yer alır (Phan, 1993: 163). Tran Hung Dao'nun kültü çeşitli kaynaklar tarafından başlatıldı ve desteklendi: Ailesi, anavatanından insanlar, onun savaştığı yerlerin çevresinde yaşayanlar ve merkezî yetkililerin bizzat kendileri. Vietnam tarihindeki en güçlü düşmanı yenen büyük ulusal kahraman olarak statüsü, onu çevreleyen kültürün en başından beri ulusal kahramanlık olduğu anlamına geliyordu. Tran Hung Dao'nun Vietnam bilincinde işgal ettiği benzersiz konum ve kültürün yaygın önemi birçok faktörün sonucudur. Birincisi, Moğollara karşı direnişin muzaffer lideri olarak Tran Hung Dao'nun kahramanlığı, diğer herhangi bir tarihteki ulusal kahramandan daha büyüktü (Phuong, 2009: 26, 38). Dai Viet So Ky'dan aktarılan bir kayda göre Dai Viet hükümdarı, ölüm döşegindeki Tran Hung Dao'yu ziyaret ederek kuzey haydutları bir daha saldırırsa ne yapılması gerektiğini sorduğunda o, Dai Vietli kahramanların işgalcilere başarıyla direnmesini hatırlatmıştı (Wolters, 1979: 88). Baldzana'nın ifadesiyle, "Tran Hung Dao bugün, Vietnam Cumhuriyeti'nin 500 dong banknotunda, ayrıca ülke genelindeki heykellerde ve sokak adlarında anılıyor ve hatta Aziz Tran olarak saygı görüyor. Tran Kien, Yuan'a teslim olmakta daha iyi bir gelecek görenleri temsil ediyorsa, Tran Hung Dao, ayakta kalıp savaşmayı tercih edenlerin en ünlüsüdür" (Baldzana, 2016: 26).

1946'da Tran Hung Dao'yu anma günü Vietnam'da resmî olarak belirlendi ve onun ölüm tarihi Vietnam'da önemli bir gün haline geldi (Man, 2022: 513). Bach Dang Nehir Muharebesinde kullanılan kazıklardan bazıları 1958 ve 1969'da arkeologlar tarafından çıkarıldı. Bazı kazıklar Hanoi'deki Vietnam Tarih Müzesi'nde sergileniyor (Lien ve Sharrock, 2014: 94). Vietnam'da çocuk izci kulüplerinin adlarını Vietnam tarihinden aldıkları ve bir izci şarkısında şu sözlerin geçtiği ifade edilir: "Oh! Erkek kardeşler ve kız kardeşler! Şimdi bile, ne zaman biri Bach Dang nehrine gitse, hatırlar" (Marr, 1979: 324).

Sonuç

Cengiz Kağan ile tesis olunan ve hızlı bir atılımla toprak genişlemesine başlayan Moğol İmparatorluğu'nun güçlü olduğu dönemlerde ve fiilen ele geçirdikleri bölgelerde bıraktıkları büyük tarihsel etki malumdur. Bununla birlikte Cengiz Kağan'ın ardılları imparatorluğun bütünlüğü fiilen sona

erdikten sonra farklı sahalarda hâkimiyet icra ederlerken dahi eylemleriyle çeşitli milletlerin tarihlerinde geriye bakışla dönüm noktası olarak nitelenebilecek tarihsel izler bırakmışlardır.

Bunların bir örneği Vietnam tarihinde görülmektedir. Vietnam tarihinde Tran Hanedanı Döneminde Moğollara karşı verilen mücadele bağımsız Vietnam duygusunun temel motiflerinden biri olarak yer almıştır. Üstelik Kubilay Kağan'ın Moğolların Kağan'ı olma kimliğinin yanında Yuan İmparatoru sıfatıyla Çin hükümdarı olması, Vietnam tarihi için ayrıca önem taşımaktadır. Tarihinde Yuan öncesi ve sonrası dönemde Çin egemenliği ve tehdidi altında kalmış bulunan Vietnam için Kubilay Kağan tarafından üzerlerine sevk edilen kuvvetlerin topraklarından kovulması büyük önemi haizdir.

Kubilay Han'ın kuvvetlerini en son aşamada mağlup eden Tran Hung Dao, bu mücadeledeki rolünün yanında şahsî meselelerin vatanla ilgili mevzulara görece önemsiz olması, en üst seviyede vatana bağlılık gibi yönleriyle de önemli bir şahsiyet olarak temayüz etmiştir. Dahası o Vietnam halkı için birleştirici bir figür olarak tarihsel şahsiyetini aşan bir kutsiyet de kazanmıştır. Son ve belirleyici mücadele olan Bach Dang Muharebesi ise bugün tarihin ve orta çağ arkeolojisinin bir konusu olarak bilimsel manada değerlendirilmenin yanında kolektif kimliğin önemli bir motifi olarak belirlemektedir.

Kaynaklar

Anderson, James A. (2014). “Man and Mongols: the Dali and Đai Viêt Kingdoms in the Face of the Northern Invasions”, *China's Encounters on the South and Southwest, Reforging the Fiery Frontier Over Two Millenia*. Ed., James A. Anderson, John K. Whitmore. Brill, Leiden Boston, 106-133.

Atik, Kubilay (2021a). “Moğolların Güneydoğu Asya Devletleri ile Siyaseti”. *Doğu Asya Araştırmaları Dergisi*. 7, 20-34.

Atik, Kubilay (2021b). “Ly Hanedanı Döneminde Dai Viet Krallığı: İlk Bağımsız Vietnam Hanedanı”, *Türkiye'de Vietnam Çalışmaları- I*. Ed., A. Merthan Dünder. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 99-106.

Baldzana, Kathlene (2016). *Ming China and Vietnam, Negotiating Borders in Early Modern Asia*. Cambridge: Cambridge University Press.

Clark, Hugh R. (2009). “The Southern Kingdoms Between the T'ang and the Sung, 907-979”, *The Cambridge History of China-5. Part One: The Sung Dynasty and Its Precursors, 907-1279*, 133-205.

Corfield, Justin (2008). *The History of Vietnam*. Connecticut, Londra: Greenwood Press.

Delgado, James P. (2008). *Khubilay Khan's Lost Fleet, In Search of a Legendary Armada*. Vancouver, Toronto: Douglas&McIntyre.

Dutton, George E., Jayne S. Werner, John K. Whitmore. (2012). *Sources of Vietnamese Tradition*. New York: Columbia University Press.

Göksoy, İsmail Hakkı. (2020). “Çamlar”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, Ek 1, 278-282.

Hall, Kenneth R. (2011). *A History of Early Southeast Asia, Maritime Trade and Societal Development, 100-1500*. Lanham, Boulder, New York: Rowman&Littlefield Publishers.

Kemaloğlu, İlyas (2017). “Büyük Moğol İmparatorluğu,” *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*. Haz., Hayrunnisa Alan, İlyas Kemaloğlu. İstanbul: Ötüken Yayınları, 29-67.

Kiernan, Ben. (2017). *Viêt Nam, A History from Earliest Times to the Present*. New York: Oxford University Press.

Kikuchi, Yuriko. (2021). *A History of Maritime Trade in Northern Vietnam, 12th to 18th Centuries, Archaeological Investigations in Vandon and Phohien*, Springer, e-kitap.

Lien, Vu Hong (2017). “The Mongol Navy: Kublai Khan's Invasions in Dai Viet and Champa”. *Nalanda-Sriwijaya Center Working Paper*. Singapur. 25.

Lien, Vu Hong, Peter D. Sharrock. (2014). *Descending Dragon, Rising Tiger, A History of Vietnam*. Cornwall: Reaktion Books.

- Lo, Jung-Pang. (2011). *China as a Sea Power, 1127-1368, A Preliminary Survey of the Maritime Expansion and Naval Exploits of the Chinese People During the Southern Song and Yuan Periods*. Hong Kong: Hong Kong University Press.
- Lockard, Craig A. (2009). *Southeast Asia in World History*. Oxford, New York: Oxford University Press.
- Man, Vu Thi. (2022). “Worshipping Saint Tran – The Blessed Gods’ Belief in Vietnamese Culture”. *International Journal of Social Science and Education Research Studies*. 2 (10), 512-516.
- Marr, David. (1979). “Vietnamese Historical Reassessment, 1900-1944”, *Perceptions of the Past in Southeast Asia*. Ed., Anthony Reid ve David Marr. Singapur, Kuala Lumpur, Hong Kong: Heinemann Educational Books, 131-339.
- McDougall, Derek. (2021). *Dünya Siyasetinde Asya Pasifik*. Çev., Savaş Bayındır. Ankara: Astana Yayınları.
- Phan, Chánh Công. (1993). “The Việtnamese Concept of the Human Souls and the Rituals of Birth and Death”. *Southeast Asian Journal of Social Science*. Special Issue: Social Constructions of Death in Southeast Asia. 21 (2), 159-198.
- Phuong, Pham Quynh. (2009). *Hero and Deity, Tran Hung Dao and the Resurgence of Popular Religion in Vietnam*. Chiang Mai: Mekong Press.
- Rossabi, Morris. (2015). *Kubilay Han*. Çev., Özgür Özol. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Roy, Kaushik. (2022). *A Global History of Pre-Modern Warfare, Before the Rise of the West, 10,000 BCE-1500 CE*. Londra ve New York: Routledge.
- SarDesai, D. R. (1997). *South East Asia, Past&Present*. Colorado: Westview Press.
- Shiro, Momoki. (1987). “桃木, 至朗, ヱトナム李朝の 軍事行動と地方支配.” “Vietnam’da Lý Hanedanı Döneminde Askerî Harekâtlar ve Yerel Kontrol”. *東南アジア研究 Güneydoğu Asya Çalışmaları*. 24 (4), 403-417.
- Shiro, Momoki. (2013). “Local Rule of Đai Việť under the Lý Dynasty: Evolution of a Charter Polity after the Tang-Song Transition in East Asia”. *Asian Review of World Histories*. 1 (1), 45-84.
- Smith, Paul Jakob. (2009). “Shen-Tsung’s Reign and the New Policies of Wang An-Shih 1067-1085”, *The Cambridge History of China-5*. Ed., Denis Twitchett, 347-483.
- Stuart-Fox, Martin Stuart. (2003). *A Short History of China and Southeast Asia: Tribute, Trade, and Influence*. Allen Unwin, Crows Nest.
- Taylor, Keith W. (1994). “The Early Kingdoms”, *The Cambridge History of Southeast Asia-1, From Early Times to c. 1800*. Ed., Nicholas Tarling. Cambridge: Cambridge University Press, 137-182.
- Taylor, Keith W. (2013). *A History of the Vietnamese*. Cambridge, New York: Cambridge University Press.
- Wolters, O. W. (1979). “Historians and Emperors in Vietnam and China: Comments arising out of Le Van HUU’s History, Presented to the Tran Court in 1272”, *Perceptions of the Past in Southeast Asia*. Ed., Anthony Reid ve David Marr. Singapur, Kuala Lumpur, Hong Kong: Heinemann Educational Books.
- Wolters, O. W. (1999). *History, Culture, and Region in Southeast Asian Perspectives*. New York, Ithaca.
- Wolters, O. W. (Basılmamış metin). *Monologue, Dialogue, and Trân Vietnam*, https://ecommons.cornell.edu/bitstream/handle/1813/13117/Wolters_TrânVietnam.pdf;sequence=1.
- Womack, Brantly. (2006). *China and Vietnam, The Politics of Asymmetry*. Cambridge, New Yodelgadork, Melbourne, Madrid, Cape Town, Singapore, São Paulo: Cambridge University Press.

Özsoy, Dilek. (2023). “Kazakistan ve Türkiye’nin Kadına Yönelik Sosyal Politikalarının Uluslararası Endekslere Göre Karşılaştırılması (1991-2021)”. *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*. 7 (1), 13-38.

Araştırma Makalesi

**KAZAKİSTAN VE TÜRKİYE’NİN KADINA YÖNELİK SOSYAL
POLİTİKALARININ ULUSLARARASI ENDEKSLERE GÖRE
KARŞILAŞTIRILMASI (1991-2021)***

Comparison of Kazakhstan and Turkey with International Gender Indices (1991-2021)

Dilek ÖZSOY**

Öz

Kadınlara yönelik sosyal politikaların temelinde ulusal ve uluslararası hukukta esas alınan insan hakları bulunmaktadır. Kadınların hukuki kazanımları 20. yüzyıldan sonra artmakla beraber kadınların elde ettikleri kazanımların uygulamalarda yer bulması açısından ülkeler arasında farklılıklar bulunmaktadır. Benzer sosyo-kültürel yapıya sahip ülkeler olarak Kazakistan ve Türkiye’de uygulanan kadına yönelik sosyal politikaların irdelenmesi önem kazanmaktadır. Bu çalışmada kadına yönelik sosyal politikalar açısından Türkiye ve Kazakistan’ın uluslararası endekslerdeki durumu incelenmiştir. Çalışmada iki ülkedeki kadına yönelik sosyal politikalar ele alınarak, Kazakistan ve Türkiye’nin kadına yönelik politika sonuçlarının uluslararası endekslere yansımaları irdelenmiştir. Kadına yönelik sosyal politikalarda Kazakistan’ın bağımsızlığını kazandığı 1991 sonrası dönem esas alınmıştır. Bu bağlamda öncelikle Kazakistan ve Türkiye’de kadına yönelik sosyal politikalarla ilgili yasal düzenlemeleri ve kurumsal yapılanmaları, ikinci aşamada toplumsal cinsiyet eşitliğini yansıtan uluslararası endeksler aracılığıyla Kazakistan ve Türkiye’nin bulunduğu konum karşılaştırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kadın Politikaları, Kadın, Sosyal Politika, Toplumsal Cinsiyet.

Abstract

Social policies for women are based on human rights based on national and international law. Although women's gains in the legal field have increased after the 20th century, the gains of women differ from country to country. It is important to examine the social policies towards women implemented in Kazakhstan and Turkey, which are countries with similar socio-cultural structures. In this study, the place of Turkey and Kazakhstan in international indices in terms of social policies towards women has been examined. In the study, the social policies towards women in the two countries were examined, and the place of the policy results of Kazakhstan and Turkey on women in international indexes was examined. Social policies towards women are based on the post-1991 period when Kazakhstan gained its independence. In this context, firstly, the legal regulations and institutional

* Geliş Tarihi / Received: 25.01.2023, Kabul Tarihi / Accepted: 27.06.2023. <https://doi.org/10.58640/asyar.1242025>

** Dr. Öğr. Üyesi, Nişantaşı Üniversitesi, dilek.ozsoy@nisantasi.edu.tr, ORCID ID:<https://orcid.org/0000-0002-7527-2196>

Dilek Özsoy

structures related to social policies towards women in Kazakhstan and Turkey, and in the second stage, the position of Kazakhstan and Turkey through international indices reflecting gender equality.

Keywords: *Women's Policies, Women, Social Polic, Gender.*

Giriş

Toplumsal cinsiyet rolleri, “tarihsel ve toplumsal süreç içinde oluşmuş kadınları ve erkekleri biçimlendiren kalıplar” olarak tanımlanmaktadır (Ülker Şener, 2014). Kadın ve erkeğin sosyal açıdan belirlenmiş olan rol ve sorumlulukları toplumsal cinsiyet olarak isimlendirilmekte olup, bu olgu toplumdan topluma değiştiği gibi zaman içinde de farklılıklar gösterebilmektedir. Ulusal ve uluslararası politikalar bireyler arası eşitsizliğe yol açmasının yanında oluşan eşitsizlik alanlarında kadınları daha eşitsiz bir konumda tutmaktadır (Bal, 2014).

Kadınlara yönelik sosyal politikalar “Toplumsal Cinsiyet Eşitliği” kapsamında kamusal alanda devlet tarafından uygulanan politikalardır. Toplumsal cinsiyet eşitliği, demokrasinin temel ilkesi olmakla beraber 2000 yılı sonrasında Birleşmiş Milletler (BM) tarafından oluşturulmuş olan Binyıl Kalkınma Hedefleri ve Sürdürülebilir Kalkınma koşullarından birisidir. Bu yönüyle toplumda kadınların güçlendirilmesi konusunda var olan engellerin aşılabilmesi ve bu alanda gerekli önlemlerin alınması kadına yönelik politikaların gerekliliklerini oluşturmaktadır (T.C. Başbakanlık KSGM, 2008).

Ülkelerin siyasi, sosyal ve kültürel yaşamlarında kadın-erkek ayrımcılığının kaldırılmasına ilişkin düzenlemeler kadın ile ilgili sorun olmanın ötesinde demokrasi sorunudur. Sosyal politikalara yönelik yasa ve politikalarla birlikte bu düzenlemelerin yorumlanması ve uygulanması politikaların etkinliği açısından önemlidir. Politikaların belirlenmesinde ve yasaların oluşturulmasında tam tarafsızlık ve değerlerden bağımsızlık söz konusu olmadığı için benimsenen politikaların içerisinde gömülü olan değerler toplumdaki genel değerleri yansıtmakta ve politik değişimlerin etkileri zaman içerisinde benimsenen politikalarda değişim göstermektedir.

Birleşmiş Milletlerin (BM) düzenlemiş olduğu Kadın Konferansları uluslararası düzeyde kadın haklarının gelişiminde verilen mücadelenin tarihçesini belirlemiştir. 1. Dünya Kadın Konferansı 1975'te Mexico City'de, 2. Dünya Kadın Konferansı 1980 yılında Kopenhag'da, 3. Dünya Kadın Konferansı 1985'te Nairobi'de, 4. Dünya Kadın Konferansı 1995'te Pekin'de gerçekleştirilmiştir. İlk Kadın Konferansında 1975-1985 dönemi “Kadın On Yılı” kabul edilerek, istihdam, sağlık ve eğitim konuları ana tema olarak benimsenmiştir. İkinci Kadın Konferansında kadınlarının durumunun düzeltilmesine ilişkin tedbirlerin içerildiği “Hareket Planı” oluşturulmuştur. Üçüncü Konferansta “Kadının İlerlemesi İçin Nairobi İleriye Yönelik Stratejiler” belirlenmiştir. Dördüncü Konferansta “Pekin Deklarasyonu ve Eylem Platformu” kabul edilmiştir. Pekin Deklarasyonunda “hükümetler kadının güçlenmesi ve ilerlemesi, kadın-erkek eşitliğinin geliştirilmesi ve toplumsal cinsiyet perspektifinin ana politika ve programlara yerleştirilmesi” konularında yükümlü kılınmıştır. Eylem Platformu ile kadınların kamusal ve özel alanda tam ve eşit katılımındaki engellerin ortadan kaldırılmasında alınacak önlemlere yer verilmiştir (TBMM, 2021).

Uluslararası seviyede toplumsal cinsiyet eşitliğinin uygulanmasına yönelik ortak akıl ve deneyimin esas alındığı strateji ve politikalar zaman içinde gelişme göstermiştir. Bu alandaki politika ve stratejilerin ilk olarak yer aldığı belgeler CEDAW ve Pekin Eylem Planıdır (Cinsiyet Eşitliği İzleme Derneği, 2021). 1979 yılında Birleşmiş Milletler tarafından kabul edilerek, 1981'de yürürlüğe giren “Kadınlara Karşı Her Türü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi” (“Convention On Elimination Of All Forms Of Discrimination Against Women”, CEDAW), kadınların haklarını elde etme mücadelesinde son derece önemli bir başarı olarak tarihe geçmiştir. Kadın haklarının anayasası olarak görülen bu sözleşmeyle kadınların insan hakları düzenlemesi gerçekleştirilmiştir. Sözleşme kapsamında hükümetler kadınlara yönelik ayrımcılığın kaldırılmasına yönelik etkin tedbirleri almakla yükümlüdürler (Oder, 2010: 20).

CEDAW içerdiği haklar itibariyle güçlü ve kapsamlı bir uluslararası kadın hakları belgesi niteliğinde olup, kadınlara yönelik ayrımcılığa son verilmesi için alınması gereken önlemleri belirlemiştir. CEDAW'a taraf olan ülkeler, yasal mevzuatında kamu ve özel tüm alanlarda kadınlara yönelik eşitsizliklerin giderilmesi ve ayrımcılığın ortadan kaldırılmasına ilişkin tedbirlerin alınmasında doğrudan sorumluluğu bulunmaktadır.

Toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanması sosyal değişimi gerektirmektedir. Kadın haklarının gelişimi ile birlikte kadınlara yönelik politikaların sonuçlarının değerlendirilmesinde Birleşmiş Milletlerin öncülüğünde çeşitli ölçütler benimsenmiştir. Buna göre ülkelerin kadına yönelik politikalarının değerlendirilmesi amacıyla konu ile ilgili farklı boyutlarda bilgilerin toplanması ve

derlenmesi gereksinimi oluşmuştur. Bu bağlamda dünya ülkelerinin tamamını kapsama almayı hedefleyen “toplumsal cinsiyet endeksleri” hesaplanmaya başlamıştır. Çalışmada kadın ve toplumsal cinsiyete yönelik olarak Birleşmiş Milletler ve diğer uluslararası kuruluşların uluslararası ölçütleri dikkate alarak oluşturdukları toplumsal cinsiyete yönelik endeksler dikkate alınmıştır.

Uluslararası 4 endeks ile Kazakistan ve Türkiye’nin karşılaştırması yapılarak, değişimlere yönelik değerlendirmeler yapılmıştır. Çalışmada endekslerin karşılaştırılmasından önce kadına yönelik sosyal politikaların temelindeki ulusal mevzuat ele alınmıştır. 1990 yılı sonrası mevzuat yapısı ve toplumsal cinsiyet alanında uluslararası kuruluşların stratejilerinin Kazakistan ve Türkiye tarafından takibinin ne şekilde gerçekleştirildiği uygulanan kadın politikaları açısından önemli bir göstergedir. Yasal mevzuatın yanı sıra kurumsal yapıdaki değişiklikler ve politikalarda benimsenen ilkeler kadın politikalarının ileriye dönük sonuçları açısından önem kazanmaktadır.

Kazakistan’ın 1991 yılında bağımsızlığını kazanması nedeniyle çalışma 1991-2021 dönemini kapsamaktadır. Kazakistan’ın ulusal kimliğini oluşturmasında özel bir önemi bulunan iki politika belgesi “Kazakistan 2030” ile “2050 Kazakistan Stratejisi” ileriye dönük planlamalar çalışmanın önemli bir veri kaynağını oluşturmuştur. Çalışmada kullanılan diğer veri kaynakları Kazakistan ve Türkiye’de toplumsal cinsiyet eşitliği alanındaki ülke raporları, stratejileri ve ulusal eylem planlarıdır.

Kazakistan’da Kurumsal Yapılanma ve Yasal Mevzuat Açısından Kadına Yönelik Sosyal Politikalar

Kazakistan’da kadın hakları ve toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanmasına yönelik temel yasal mevzuat 1993 tarihli Anayasadır. Anayasa ile cinsiyete bakılmaksızın hak ve özgürlükler güvence altına alınmakta, her türlü ayrımcılık yasaklanmaktadır. Kazakistan, 1995 yılında gerçekleştirilen Pekin Konferansı sonrası BM’nin yürüttüğü faaliyetler doğrultusunda kadın hakları ve cinsiyet eşitliği politikalarına ilişkin çalışmalarını artırmıştır. Bu bağlamda Kazakistan 1998 yılında CEDAW’ı kabul ederek kadın ve erkek eşitliğinin yasal anlamda güvence altına alan ilk uluslararası sözleşmeyi kabul etmiştir. Kazakistan sözleşmenin kabulü sonrasında yürüttüğü çalışmalarla gelişmiş demokrasi hedefi doğrultusunda uluslararası alanda kadın erkek eşitliğine yönelik düzenlemeleri takip etmiştir.

Kazakistan toplumsal cinsiyet eşitliğine ilişkin ilkelerin toplumda bütün alanlarda uygulanabilmesi için 1998 yılında “Kadın İşleri, Aile ve Demografi Siyaseti Yönündeki Ulusal Komisyonunu” oluşturmuştur. 1190 sayılı karar ile 27 Kasım 2003 tarihinde “**Toplumsal Cinsiyet**” kavramını onaylamıştır. Bu düzenleme sonrasında Kazakistan’da toplumsal cinsiyet stratejisi hazırlanmıştır. Toplumsal cinsiyet politikasının temelini, ırk ve cinsiyet ayrımı olmaksızın ekonomik, sosyal, kültürel alandaki sorunların çözümlenmesi, kadınların ekonomik bağımsızlıklarını kazanmaları, gelişimlerini sağlamaları, aile içinde hak ve sorumlulukların eşit olarak sağlanması, kadın ve erkeklerin fırsatlardan ve kaynaklardan eşit bir biçimde yararlanmaları oluşturmaktadır (The Republic of Kazakhstan, 2005).

Kazakistan’da kadına yönelik sosyal politikaların temelini oluşturan en önemli stratejik belge “2050 Stratejisi” olup bu belge ile devletin izleyeceği politika anlayışı ortaya konmaktadır. 2050 Stratejisi ile Kazakistan’da kadının ailedeki önemi ve annelik görevine vurgu yapılarak, sosyal politika bileşeni olarak “anne ve çocukların korunması” ve “anneliğin korunması” şeklinde iki başlık belirtilmiştir.

Kazakistan’ın 2050 Strateji belgesinde kadınların toplumda sosyal ve siyasi yaşamdaki rollerine dikkat çekilmiştir. Kazakistan’ın kültürel özelliklerine vurgu yapılan stratejide kadınlarla ilgili “*Onlar da banka kartı kullanma şansına sahip olmalı, araba sürebilmeli, kariyer yapmalı, modern olmalı. Kızlarımız; tarihimize ve geleceğimize aykırı düşen çarşafarla yüzlerini örtmemelidir.*” ifadesi kadınların toplumsal yaşamdaki yerine yönelik önemli bir değerlendirmedir.

2050 Stratejisinin genel ilkelerinde laiklik ilkesine yapılan vurgu sonrasında genç kızların kaliteli eğitim almaları, istihdamda yer almaları ve özgürlüklerini kazanmalarına yönelik tedbirlere yer verilmiştir. Kazakların gelenek ve kültüründe yer aldığı şekilde modern toplumsal yaşamda kadınlarının etkin bir biçimde yer almaları gerekliliği vurgulanmıştır.

2050 Strateji belgesinde annelerin korunması, aile içinde kadınlara ve çocuklara yönelik şiddeti önlemeye ilişkin katı önlemlerin alınması, çocuklarını tek başına büyüten annelerin devlet tarafından desteklenmesine yer verilmiştir. Belgede parçalanmış ailelerde çocuklarını yalnız büyüten kadınlara

yönelik “esnek istihdam yöntemleri, evden çalışma imkânları” sağlanarak kadınların çalışma yaşamına katılımları desteklenmiştir. Belgedeki ifade ile “*Modern Kazakistan kadını, kariyer yapmayı hedeflemelidir. Kamu ve resmi idarelerde, özellikle bölgelerdeki yerel yönetimlerde çalışan kadın sayısının artırılması gerekmektedir. Kadınların iş sahibi olabilmeleri, iş yerleri açabilmeleri için elverişli koşulları sağlamalıyız.*” değerlendirmesi toplumsal yaşamda kadınlara yönelik hedefin ortaya konulması açısından önem kazanmaktadır.

Kazakistan bağımsızlık ile beraber liberal ekonomik modele geçiş ile kadına yönelik sosyal politikalar alanında kadınların fırsat eşitliğini esas alan Birleşmiş Milletlerin yürüttüğü birçok çalışmada yer almak suretiyle yakın ve güçlü bir iş birliği sağlamıştır. Bu bağlamda kadınların ekonomik alanda güçlenmesi, kadınlara yönelik şiddetin engellenmesi ve sürdürülebilir kalkınma amaçları kapsamında çalışmalar yürütülmüştür (UN Women, 2020).

Kazakistan'ın bağımsızlığını kazanması sonrasında toplumsal cinsiyet eşitliği alanında devlet politikası kapsamında “Kadın, Aile ve Demografi Politikaları Komisyonu” isimli **ulusal kurum oluşumu sağlayan ilk Orta Asya ülkesi olmuştur**. Yasal açıdan kadınların güçlendirilmesi alanında uluslararası düzenlemelerin temeli olan CEDAW'ı 1998 yılında onaylanmıştır. 2009 tarihinde kabul edilmiş olan, “Kadın ve Erkeklere Eşit Hak ve Fırsat Eşitliği Devlet Garantisi Kanunu” cinsiyet politikasında temel ulusal düzenleme olarak oluşturulmuştur (UN Women, 2020). 1995’de “Kadın, Aile ve Demografi Politikaları Konseyi” çocukların, kadınların ve ailelerin karşılaştıkları sorunları ele almak üzere kurulmuştur. 1998’de Konsey cinsiyet eşitliği alanında stratejik yaklaşımları ve programları oluşturmak amacıyla “Kadın ve Aile Komisyonu” olarak yeniden düzenlenmiştir (Asian Development Bank , 2006: 25).

2006-2016 dönemini kapsayan “Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Stratejisi” Kazakistan’da toplumsal cinsiyet politikasının temelini oluşturan stratejik belgedir. Bu belge ile toplumsal cinsiyetin ana akımlaştırılması hedeflenerek kadın ve erkekler arasında eşit hak ve fırsatların oluşturulmasına yönelik kurumsal mekanizmaların çerçevesi oluşturulmuştur. Stratejinin uygulamasında 2006-2008, 2009-2011 ve 2012-2016 dönemlerini içeren 3 eylem planı oluşturulmuştur. Bu planlarda, kadınların ekonomik yaşamda gelişiminin sağlanmasında eşit fırsatların verilmesi, aile içerisinde hak ve sorumluluklarda eşit koşulların sağlanması ve toplumsal cinsiyete dayalı şiddetin engellenmesi temel hedefler olarak belirlenmiştir. 2016 yılında uygulama süreci tamamlanan strateji ile toplumda kadınların çok yönlü gelişimi sağlanmaya çalışılmıştır.

Kazakistan, Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Stratejisi ile toplumsal yaşamda kadınların sorunları konusunda bütüncül bir yaklaşım benimsemiştir. Toplumsal cinsiyet eşitliği anlayışının benimsendiği bu belge Kazakistan’ın toplumsal cinsiyet politikasını oluşturan temel alanları içermektedir. Bu alanlar ekonomik, siyasal, sosyal ve diğer alanlar olacak şekilde kadınlar açısından eşitlikçi politikaların benimsenmesi ve etkin uygulaması hedeflenmiştir. Bu kapsamda toplumsal yaşamda kalıplaşmış kadın ve erkek rollerine dayalı ayrımcılığı barındıran uygulamaların kaldırılması amaçlanmıştır.

2009 yılında “Aile İçi Şiddetin Önlenmesi Hakkında Kanun” kabul edilerek fiziksel, psikolojik, cinsel ve ekonomik şiddeti kapsayan kapsamlı aile içi şiddet tanımı oluşturulmuştur (OECD SIGI, 2017). Bu kanun kapsamında cinsiyet ayrımcılığına ilişkin temel kavramlar tanımlanarak, kadınların toplumsal yaşama katılımları konusundaki alanlarda devlet garantileri yinelenmiştir.

Kazakistan’da Anayasa, kadın politikaları alanında oluşturulan ulusal mevzuat ve uluslararası hedefler ekseninde toplumsal cinsiyet eşitliği konusunda kavramsal çerçeve belirleyerek 2017 yılında aile ve cinsiyet politikalarına ilişkin eylem planı hazırlamıştır. Eylem planında cinsiyet politikalarına ilişkin hedefler kapsamında bu hedeflerle ilişkili ulaşılabilir göstergeler oluşturulmuştur (UN, 2018: 16).

Türkiye’de Kurumsal Yapılanma ve Yasal Mevzuat Açısından Kadına Yönelik Sosyal Politikalar

Türkiye’de Cumhuriyet sonrası toplumsal değişim ile kadınlara sağlanan haklar kadınların sosyal yaşamının çağa uygun şekilde düzenlenmesini sağlamıştır. Oluşturulan yeni düzenlemelerle kadınların kamusal alanda var olmaları ve kalkınma sürecine katılımları sağlanmıştır (ASHB, 2008). Kadına yönelik sosyal politikalar açısından Türkiye’nin modernleşme sürecindeki ilerlemesine karşın **5. Beş Yıllık Kalkınma Planına kadar önceki planlarda kadın statüsü yer almamıştır** (KSGM, 2003: 4).

Kadına yönelik şiddet kavramının ifade edildiği ilk plan 9. Beş Yıllık kalkınma Planıdır. Planda kadına yönelik şiddetin önlenmesine ilişkin toplumsal bilincin oluşturulması, kadınlara fırsat eşitliğinin sağlanması ve şiddetin önlenmesi için gerekli tedbirlere yer verilmiştir. Bu bağlamda Anayasada kadın erkek eşitliğinin sağlanmasına ilişkin “pozitif ayrımcılığın eşitlik ilkesine aykırı sayılmayacağı” hükmünün önemi belirtilmiştir (DPT, 2006).

Türkiye BM CEDAW Sözleşmesini 1985’te imzalamış, 1986’da yürürlüğe girmiştir. Türkiye Sözleşmenin bazı hükümlerine çekince koyarak Sözleşmeye taraf olmuştur. Bu çekinceler Türk Medeni Kanunundaki değişiklikler sonrasında 1999 yılında kaldırılmıştır. Türkiye 2002 yılında ek ihtiyari protokolü onaylanarak “kadının ilerlemesine ilişkin vaatlerini ve CEDAW sözleşmesine tam uyumu” onaylamıştır (KSGM, 2003: 3).

Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi 2011 yılında İstanbul Sözleşmesi olarak isimlendirilen “Kadına Yönelik Şiddet ve Ev İçi Şiddetin Önlenmesi ve Bununla Mücadeleye Dair Avrupa Sözleşmesi” 2014 yılında yürürlüğe girmiştir. 2011 yılında sözleşmeyi ilk imzalayan ülke Türkiye’dir. Bu sözleşmenin temel alındığı 6284 sayılı “Ailenin Korunması ve Kadına Karşı Şiddetin Önlenmesine Dair Kanun” kadınlara yönelik politika kapsamında ulusal mevzuat olarak 2012’de yürürlüğe girmiştir. 20 Mart 2021 tarihinde 9 sayılı Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi’nin 3’üncü maddesi gereğince “Kadınlara Yönelik Şiddet ve Aile İçi Şiddetin Önlenmesi ve Bunlarla Mücadeleye İlişkin Avrupa Konseyi Sözleşmesi’nin Türkiye Cumhuriyeti bakımından sona erme tarihinin 1 Temmuz 2021 olarak tespit edilmesine karar verilmiştir” ifadelerinin yer aldığı Cumhurbaşkanlığı Kararı ile İstanbul Sözleşmesi olarak bilinen “Kadınlara Yönelik Şiddet ve Aile İçi Şiddetin Önlenmesi ve Bunlarla Mücadeleye İlişkin Avrupa Konseyi Sözleşmesi” 1 Temmuz 2021’de sona ermiştir.

Toplumsal cinsiyet eşitsizliklerinin giderilmesinde BM Kadın Biriminin temel yaklaşımı toplumsal cinsiyetin anaakımlaştırılmasıdır. Bu bağlamda kadın haklarının savunuculuğu alanında faaliyette olan sivil toplum kuruluşlarının çabaları ile TBMM’de daimî komisyon statüsünde çalışmalarını yürüten “Kadın Erkek Fırsat Eşitliği Komisyonu” (KEFEK) oluşturulmuştur (Deveaux, 2014: 5-6). KEFEK ve Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı bünyesinde kadınların toplumsal yaşamın bütün alanlarında hak, fırsat ve imkanlardan eşit şekilde yararlanmalarını sağlamaya yönelik çalışmalar yürüten “Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü” kadınlara yönelik sosyal politikaların belirlenmesi ve uygulanmasında kilit kurumlar olarak çalışmalarını yürütmektedirler.

Kadın ve erkek eşitliği ileri seviyede olan ülkeler bu alanda kurmuş oldukları ulusal yapılanmanın yanı sıra parlamento içerisinde yer alan ve komisyon olarak faaliyetlerini sürdüren mekanizmalara sahiptirler. Fransa¹, Belçika², İspanya³, Portekiz⁴ ve İngiltere⁵’de farklı isimler altında bu şekilde faaliyetler yürüten komisyonlar oluşturulmuştur. Türkiye’de de bu uygulamaya benzer bir şekilde 2009 yılında kurulan KEFEK fırsat eşitliği alanındaki sorunlarla ilgili hem yasal hem de uygulama alanında gelişimin sağlanması konusunda etkili parlamenter denetimin sağlanmasını vizyon olarak belirlemiştir.

Türkiye’nin CEDAW’ı imzalaması sonrasında Devlet Planlama Teşkilatı tarafından 1987’de kadınlara yönelik çalışmaların gerçekleştirilmesi için “Kadına Yönelik Politikalar Danışma Kurulu” oluşturulmuştur (T.C. Başbakanlık KSGM, 2008). Bu girişim sonrasında 3670 sayılı Kanun ile 1990 yılında Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığına bağlı “Kadının Statüsü ve Sorunları Genel Müdürlüğü” (KSSGM) kurulmuştur (KSGM, 1993: 10). 3. Dünya Kadın Konferansında kadınlara yönelik politikaların oluşturulmasında ve uygulanmasında ülkelerin örgütlenmesinin gerekliliği üzerinde durulmuştur. Bu bağlamda Türkiye’deki ulusal mekanizma olarak oluşturulan ilk kurum olan KSSGM “toplumsal cinsiyet eşitliği anlayışının ana plan ve programlara yerleştirilmesi” çalışmalarında önemli rol üstlenmiştir (T.C. Başbakanlık KSGM, 2008). 1990 yılı sonrasında kadın politikaları alanına giren ilgili Bakanlık ve kurumlarla yürütülen çalışmalar ve koordinasyon ile kadın konusu gündeme alınmıştır (KSGM, 1993: 6).

¹ “Kadın Hakları ve Erkekler İçin Fırsat Eşitliği Delegasyonları”.

² “Kadın ve Erkekler İçin Fırsat Eşitliği Danışma Komitesi”.

³ “İspanya Parlamentosu Kongre-Senato Karma Komisyonu”.

⁴ “Eşitlik, Fırsat Eşitliği ve Aile Parlamento Komitesi”.

⁵ “Cinsiyet Eşitliği Grubu”.

2004 yılında “Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun” ile kurulan “Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü” (KSGM) ile yeni bir kurumsal yapı oluşturulmuştur. 2011 yılında 633 sayılı KHK ile KSGM Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı bünyesinde yer almıştır. Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığının kurulması ile birlikte Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü kadın politikalarının oluşturulmasında ve uygulanmasında ana kurum olarak çalışmalarına devam etmektedir.

Kazakistan ve Türkiye'nin Kadına Yönelik Sosyal Politika Sonuçlarının Uluslararası Endekslere Göre Karşılaştırılması

Uluslararası ve bölgesel toplumsal cinsiyet hedefleri ve endeksleri, toplumsal cinsiyet eşitliğinin ülkeler arası karşılaştırmalarına izin vererek bu alandaki pek çok verinin kullanımı ile toplumsal cinsiyet eşitliğindeki başarıları ve boşlukları ifade etmesi açısından önem kazanmaktadır. Toplumsal cinsiyet perspektifinden toplumsal cinsiyet alanındaki ölçümler, erkekler ve kadınlar arasındaki ilişkilerdeki değişiklikleri, kadınlar ve erkekler için belirli bir politika, program veya faaliyetin sonuçlarındaki değişiklikleri veya kadın ve erkeklerin statü veya durumundaki değişiklikleri dikkate almaktadır (Moser, 2007).

Toplumsal yaşamda kadınların ilerlemesine ilişkin taahhütlerin yerine getirilip getirilmediğinin izlenmesi ve bu konuda üzerinde anlaşılan hedeflere yönelik ne düzeyde ilerleme kaydedildiği ve hangi alanda çaba gösterilmesi gerekliliği konusunu göstergeler ortaya koymaktadır (Heyzer, 2001). Cinsiyete duyarlı göstergelerin kullanımı ile zaman içinde toplumsal cinsiyet alanındaki değişiklikler ölçülebilmektedir. “Cinsiyete duyarlı göstergeler” kavramı, okuryazarlık gibi belirli bir göstergelerde erkekler ve kadınlar için ayrı ölçümler sağlayan cinsiyete göre ayrılaştırılmış göstergeleri içermektedir (Moser, 2007).

Kazakistan ve Türkiye’de kadınlara yönelik sosyal politika sonuçlarının değerlendirilmesinde ülkeler arasında karşılaştırmaya olanak sağlayan uluslararası endeksler kullanılmıştır. Kadınlara yönelik uluslararası karşılaştırmalarda dört endeks ile iki ülkenin değerlendirmesi yapılmıştır. Kazakistan ve Türkiye’nin uluslararası endeksler ile karşılaştırmasında, Küresel Toplumsal Cinsiyet Uçurum Endeksi, Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği Endeksi, Toplumsal Cinsiyete Dayalı Gelişme Endeksi ve Sosyal Normlar Endeksi kullanılmıştır.

Küresel Cinsiyet Uçurum Endeksi

Uluslararası sivil toplum kuruluşu olarak Dünya Ekonomik Forumunun (DEF) 2006’dan bu yana yayınladığı “Küresel Toplumsal Cinsiyet Uçurum Endeksi” ile ülkeler arası karşılaştırmalar yapılmaktadır. Bu endekste, “kadınların ekonomik yaşama katılımı, eğitim düzeyi, sağlık göstergeleri ve siyasal gücüne” yönelik dört alt veri seti bulunmaktadır. Endeks ülkeleri cinsiyet eşitliğine göre sıralayarak yıllık düzeyde bu 4 alt endekse göre kadın ve erkekler arasındaki farkın düzeyine odaklanmaktadır.

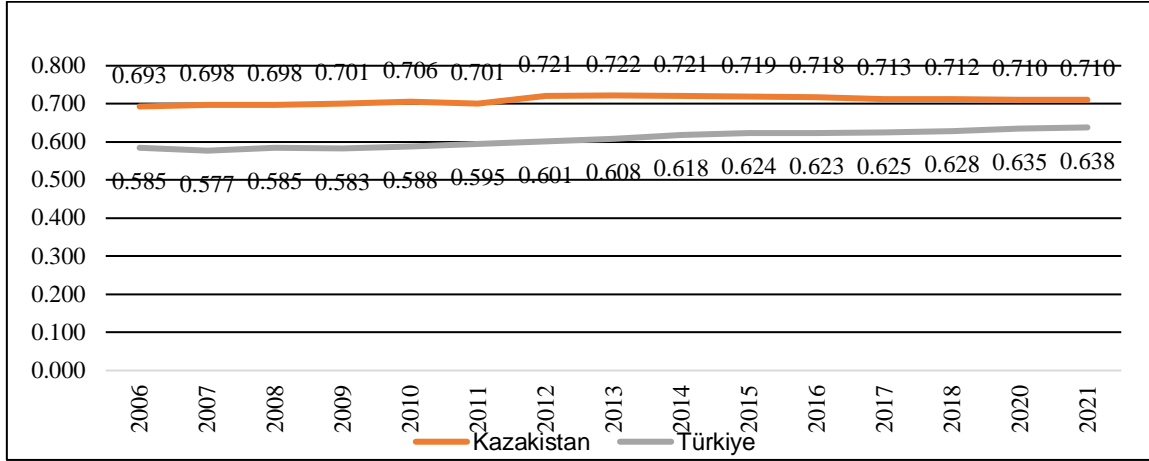
Endeksin aldığı değerlerde sıfır eşitsizliği bir eşitliği ifade etmektedir. Ülke sıralamasında hesaplanmış olan endekslere göre eşitliğin sağlanma durumuna göre sıfır ile bir arasında hesaplanan değerlere göre büyükten küçüğe sıralama yapılmaktadır.

Küresel Cinsiyet Uçurum Endeksi

Küresel Cinsiyet Uçurumu Endeksi, ülkeler arası cinsiyet eşitliğinin karşılaştırılmasını sağlayan bir endeks olup DEF tarafından hesaplanmaktadır. Endeks ile ülkelerin gelişmişlik seviyesinden bağımsız bir şekilde kaynaklar ve fırsatlar açısından cinsiyete dayalı boşluklar ölçülmektedir.

Kazakistan ve Türkiye’nin Küresel Cinsiyet Eşitliği Endeksi ile yapılan karşılaştırmasında 2006-2021 dönemi temel alınmıştır. 2006-2021 dönemi için Türkiye ve Kazakistan’ın Küresel Cinsiyet Endeksi Şekil 1’de, endeksin dünya sıralaması Tablo 1’de sunulmuştur.

Şekil 1. Kazakistan ve Türkiye Cinsiyet Eşitliği Endeksi, 2006-2021⁶

Kaynak: (World Economic Forum, 2021).

Tablo 1. Cinsiyet Eşitliği Endeksi Sıralaması, Kazakistan ve Türkiye, 2006-2021⁷

Yıl	Endeksin Ülke Sayısı	Kazakistan Sıralama	Türkiye Sıralama
2021	156	80	133
2020	153	72	130
2018	149	60	130
2017	144	52	131
2016	144	51	130
2015	145	47	130
2014	142	43	125
2013	136	32	120
2012	135	31	124
2011	135	49	122
2010	134	41	126
2009	134	47	129
2008	130	45	123
2007	128	32	121
2006	115	32	105

Kaynak: (World Economic Forum, 2021).

Küresel Cinsiyet Eşitliği Endeksi sonuçlarına göre Kazakistan 2006-2021 döneminde endeks hesaplaması yapılan toplam ülkeler içinde Türkiye'ye göre üst sırada bulunmaktadır. Türkiye 2006'da endekse dahil olan 115 ülke içerisinde 105. sırada iken 2021'de 156 ülke içerisinde 133. sıraya

⁶ DEF tarafından hesaplanan "küresel cinsiyet eşitliği" endeks verileri kullanılarak oluşturulmuştur.

⁷ DEF tarafından hesaplanan "küresel cinsiyet eşitliği" endeks sıralaması kullanılarak oluşturulmuştur.

gerilemiştir. Benzer durum Kazakistan içinde geçerli olup, 2006 yılında Kazakistan 32. sırada iken 2021 yılında 80. sırada yer almıştır.

Kazakistan'ın Küresel Cinsiyet Eşitliği Endeksinde 2006 yılında 32. sıradan (115 ülkenin endekse dahil olması) 2021 yılında 80. sıraya gerilemesinde (156 ülkenin endekse dahil olması) endekse dahil olan ülkelerin endeks değerlerinin yüksek olabilirliğiyle beraber Kazakistan'ın kadına yönelik politika uygulamalarının değerlendirilmesini gerekli kılmaktadır.

2006 yılı sonrasında Kazakistan'da kadınlara yönelik önemli 2 kanun çıkarılmıştır. Bu kanunlar “Kadın ve Erkeklere Eşit Hak ve Fırsat Eşitliği Devlet Garantisi Kanunu” ve “Aile İçi Şiddetin Önlenmesi Hakkında Kanun”larıdır. 2006-2016 döneminde “Kazakistan Cumhuriyeti'nin Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Stratejisi” uygulanmaya başlamış olup 2016'da 2030 yılına kadar yürürlükte bulunacak “Aile Kavramı ve Toplumsal Cinsiyet Politikası” kabul edilmiştir.

Kazakistan'da kadınlara yönelik sosyal politikalara yönelik ileri yasal düzenlemeler ve çerçeve ile gerçekleşen sonuçlar arasında farklılaşmanın nedenleri irdelendiğinde, devletin 2006 yılından bu yana cinsiyet politikaları stratejilerinin oluşturulmasına karşın planlanan unsurların büyük bölümünün kısmen uygulandığı görülmektedir.

Kazakistan'da cinsiyet eşitliği alanında ortaya çıkan göstergeler ile strateji tedbirleri içerisinde nedensel ilişkilerin kurulamaması nedeniyle önlemlerin etkinliği sağlanamamıştır. Kadın erkek eşitliğinin siyasi, ekonomik ve toplumsal alanda sağlanmasında kültürel ve toplumsal değişimlerin gerekliliği esastır. Kazakistan'da ataerkil toplum yapısının, cinsiyet kalıp önyargılarının ve yerleşik sosyal normların halen etkinliğini sürdürmesi nedeniyle yeni yasaların kabulü ve uygulamaya başlaması toplumsal cinsiyet eşitliğini sağlamada etkin olmasına karşın bu amaca ulaşabilmek için, toplumsal cinsiyete yönelik toplumda öz farkındalığın güncellenmesini gerektirmektedir (Khamzina, Buribayev, Yermukanov, & Alshurazova, 2020).

Türkiye, Küresel Cinsiyet Eşitliği Endeksinde 115 ülkenin dahil olduğu 2006 yılında 105. sırada iken 156 ülkenin dahil olduğu 2021 yılında 133. sırada yer almıştır. Türkiye'nin 2021 yılı endeks puanını artırmaya karşın endekse katılan ülkelerin daha hızlı gelişimi nedeniyle sıralaması artmamış, gerilemiştir.

Ekonomik Katılım ve Fırsat Endeksi

Küresel Cinsiyet Eşitliği Endeksinin alt endekslerden ilki kadınların ekonomik yaşama katılımına ilişkindir. Bu alt endeksin hesaplamasında kadınların işgücüne katılım düzeyi, benzer iş için ödenen kadın erkek ücret farkı, gelir düzeyi, orta ve üst kademe yönetici ile profesyonel ve teknik eleman ayırımında göstergeler esas alınmaktadır. Cinsiyet ayrımcılığında eşitsizliğin yaşandığı 2 önemli alan kadın ve erkek arasında eşit işe eşit ücret ve kadınların liderlik düzeyindeki düşük istihdamıdır. Ekonomik yaşama katılıma yönelik Kazakistan ve Türkiye'nin sıralaması Tablo 2'de verilmiştir.

Tablo 2. Kadınların Ekonomik Yaşama Katılım Endeksi Sıralaması, Kazakistan ve Türkiye, 2006-2021⁸

Yıl	Endekste Ülke Sayısı	Kazakistan Sıralama	Türkiye Sıralama
2021	156	47	140
2020	153	37	136
2018	149	32	131
2017	144	30	128
2016	144	31	129

⁸ DEF tarafından hesaplanan kadınların ekonomik yaşama katılım endeksine ilişkin yıllık veriler kullanılarak oluşturulmuştur.

2015	145	36	131
2014	142	33	132
2013	136	20	127
2012	135	19	129
2011	135	23	132
2010	134	12	131
2009	134	12	130
2008	130	18	124
2007	128	15	118
2006	115	16	106

Kaynak: (World Economic Forum, 2021).

Kadınların ekonomik yaşama katılımında Kazakistan, Türkiye'ye göre çok ileri sıralamada yer almaktadır. 115 ülkenin yer aldığı 2006 yılı endeksinde Kazakistan 16. sırada iken 156 ülkenin yer aldığı 2021 yılında 47. sıradadır. Türkiye ise 2006 yılında 106. sırada iken 2021 yılında 140. sıraya düşmüştür.

1917 yılı Bolşevik devrimi sonrası insanların eşitliğinin deklarasyonu ile birlikte üretimde temel ünite olarak aile kurumunun değişimi hedeflenerek, kadınların istihdamda erkeklerle aynı pozisyona gelmesi hedeflenmiştir (Sansızbaeva, 2004). Sovyet döneminde kadının işgücü piyasasındaki yerinin üst düzeyde olması Kazakistan'ın bu endekste üst sıralarda bulunmasında etken olduğu görülmektedir.

Kadınların işgücüne katılımları ve bu katılımın yıllar itibariyle değişimi kadının ekonomik yaşamdaki yerine yönelik en önemli göstergelerden birisidir. Bu açıdan Kazakistan kadınların işgücüne katılım oranlarında dünya ortalamasının üzerinde yer almaktadır. Kazakistan İstatistik Ofisi verilerinde 2020 yılında toplam işgücüne katılım oranı %81,9, erkeklerin işgücüne katılım oranı %85,2, kadınların işgücüne katılım oranı %78,6'dır (Kazakhstan Statistics Committee, 2020_a).

2020 yılında, Ekonomik İş Birliği ve Kalkınma Örgütü (OECD) ülkelerinin toplam işgücüne katılım oranı %71,5, erkek katılımı oranı %79,4, kadın katılım oranı %63,8 olduğu dikkate alındığında Kazakistan'daki kadınların işgücüne katılım oranlarının yüksekliği dikkate değer düzeyde olduğu görülmektedir. Türkiye'de toplam işgücüne katılım oranı %54,9 iken bu oran erkekler için %74,6, kadınlar için %35,0'dır (OECD, 2022).

2020 yılı itibariyle Kazakistan'da kadın istihdam oranının yapısı kadın işgücüne katılım düzeyindeki yapıya benzerdir. Toplam istihdam oranı %65,9 iken erkek istihdam oranı %72,1, kadın istihdam oranı %60,3 olmuştur (Kazakhstan Statistics Committee, 2020_b).

OECD ülkelerinin 2020 yılı toplam istihdam oranı %66,3, erkek istihdam oranı %73,7, kadın istihdam oranı %59,0'dır. Türkiye için bu oranlar sırasıyla %47,5, %65,2, %29,7 olmuştur (OECD, 2022).

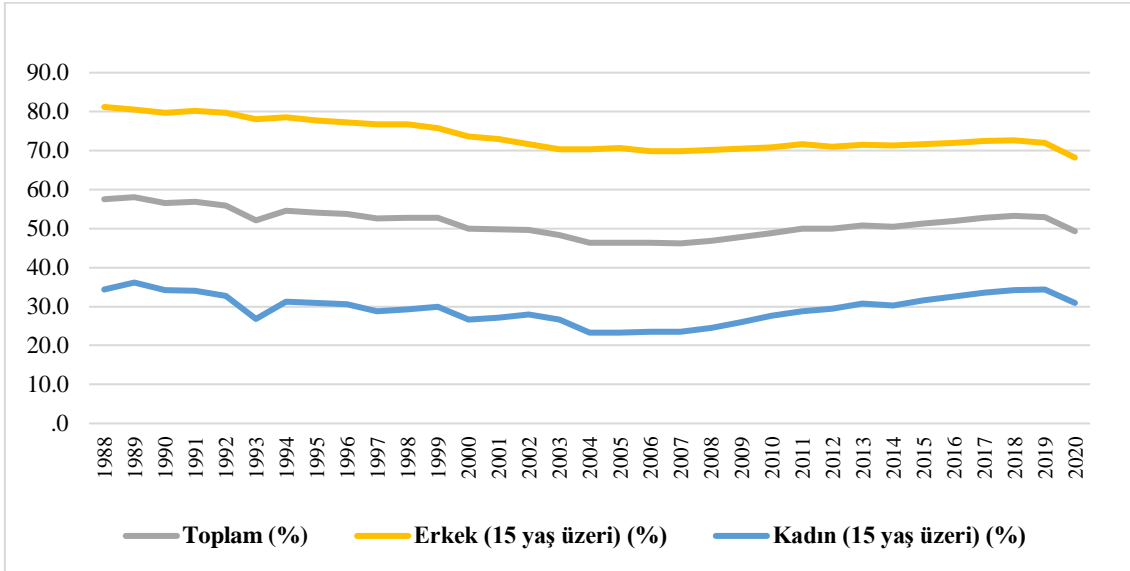
Bağımsızlık öncesinde Kazakistan'da istihdama katılım oranında kadın istihdam oranı erkeklere göre daha yüksekti. Ulusal İstatistik Kurumu'na göre, 1991 yılında erkeklerin istihdam oranı %84,4 iken ve kadınların istihdam oranı %85,8 idi. 1991'den sonraki süreçte çalışan kadın sayısındaki azalmayla beraber kadın ve erkek arasındaki fark artmaya başlamıştır. 1993'te istihdama katılım oranı erkekler için %78,4 iken, kadınlar için %74,3; 1995'de erkeklerin istihdama katılımı %84,2 iken kadınların katılımı %80,5; 1997'de erkekler için %87,3 iken kadınlar için %78,2 olmuştur (UN, 2000, s. 18). İstihdam yapısının bir diğer özelliği korunmasız ve marjinal ekonomik sektörlerde kadın istihdam oranının erkeklerden çok daha fazla olmasıdır (UN, 2015: 75). Kadınların uzmanlık alanlarındaki yüksek niteliklerine rağmen ağırlıklı olarak alt kademe istihdamında yoğunlaştığı görülmektedir (UN, 2000: 40).

Kazakistan'ın bağımsızlık sonrasında ortaya çıkan geçiş dönemi sorunlar nedeniyle kadınların ekonomik, sosyal ve politik özgürlüklerinin sınırlandığı görünmektedir. Geçiş dönemi sürecinde yaşanan ekonomik dönüşüm sürecinde kadınlar daha hızlı bir şekilde işlerini kaybederek yeni bir işe girme konusunda sorunlar yaşamışlardır. Bu nedenle kadınlar yüksek eğitim düzeylerini ve becerilerini işgücü piyasasındaki sorunlar nedeniyle yansıtamamışlardır (Asian Development Bank, 2006: 10-11).

Türkiye'nin istihdam yapısında kadın ve erkeklerin işgücüne katılım oranlarında fark çok yüksektir. 1988-2020 yıllarında işgücüne katılım düzeyi erkekler için ortalama %73,9 iken bu oran kadınlarda %29,6'dır. 30 yılı aşan süreç içerisinde Türkiye'de kadınların işgücüne katılım oranının en yüksek olduğu yıl 1989'da %36,2 iken, en düşük oran 2004 ve 2005 yıllarında %23,3'tür. İşgücüne katılım oranındaki kadın ve erkek arasındaki yüksek farklılaşma istihdam oranları açısından da benzer bir yapı göstermektedir. 1988-2020 yıllarında istihdama katılım oranı erkekler için ortalama %67,0 iken kadınlar için %26,5 olmuştur. 32 yıllık süreçte kadınların istihdama katılımının en yüksek olduğu yıl 1989'da %32,7 iken, en düşük oran 2005 yılında %20,7'dir (TÜİK, 2021).

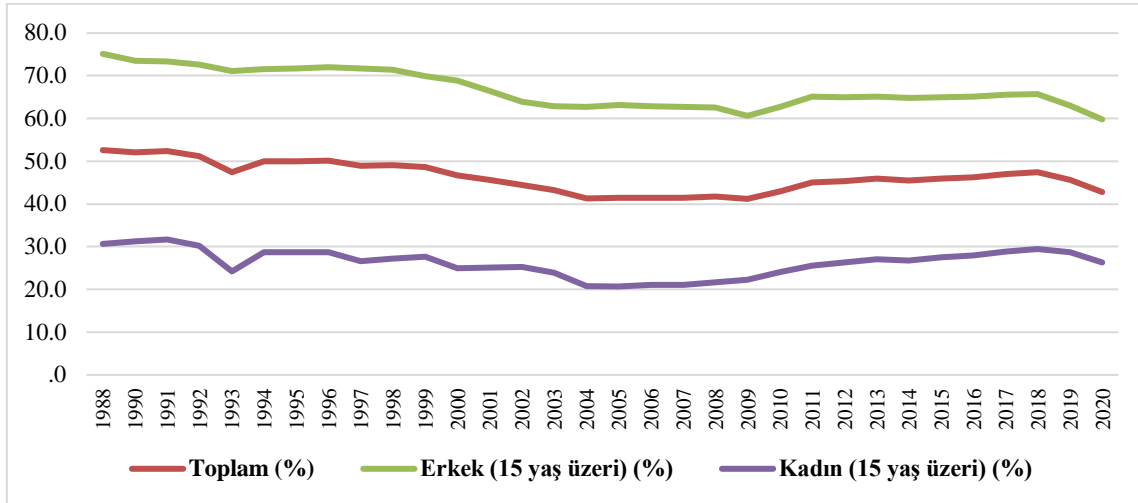
Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) verilerine göre Türkiye'de işgücüne katılım ve istihdam oranları cinsiyet ayrımında Şekil 2 ve Şekil 3'te sunulmuştur.

Şekil 2. Cinsiyet Ayrımında İşgücüne Katılım Oranları, 1988-2020⁹

Kaynak: (World Economic Forum, 2021).

⁹ TÜİK İşgücü İstatistikleri İşgücüne Katılım Oranları kullanılarak oluşturulmuştur.

Şekil 3. Cinsiyet Ayrımında İstihdam Oranları, 1988-2020¹⁰

Kaynak: (World Economic Forum, 2021).

Türkiye’de işgücü piyasasında kadınlara yönelik olumsuz yapısının düzeltilmesine için kadınların işgücüne katılımının artırılmasına ilişkin bütüncül politikaların ve “Ulusal Kadın İstihdamı Stratejisinin” oluşturulması gerekliliği ortaya çıkmaktadır. ASPB’nin “Ailenin ve Dinamik Nüfus Yapısının Korunması Programı” kapsamında “ev ve iş yaşamını uzlaştırıcı önlemlere” yeterince destek verilmemesi, kadınları “ev içindeki cinsiyetçi iş bölümüne” yönlendiren bir anlayışın benimsenmesine yol açmıştır (Türkiye Gölge Raporu, 2016).

Türkiye’de kadınların istihdam oranları OECD ülkeleri arasında en düşük orana sahip olmasının temelinde kadınların işgücü piyasasına yönelik eğitimlerinin ve becerilerinin düşük olmasının yanında aile içi iş bölümü, geleneksel kısıtlar, işgücü piyasasına ilişkin ayrımcılık, kısıtlayıcı nitelikte kültürel pek çok boyut bulunmaktadır (Türkiye Gölge Raporu, 2005: 14). Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü’nün “Türkiye’de Kadına Yönelik Aile İçi Şiddet Araştırması” sonuçlarına göre her 10 kadınının 6’sının çalışma konusunda eşinden izin almasının gerekmediğini bilmemesi kadınların istihdamına yönelik oluşturulacak politika ve stratejiler için önemli bir bulgu niteliğindedir.

Türkiye’de son yıllarda uygulanan sosyal politikalarda artan düzeyde yaşlı ve engelli bakım hizmetinin kadınlar üzerinden yürütülmesi sonucunda kadın istihdamının engellendiği bir yapı oluşmuştur. Bu bağlamda engelli ve yaşlılara yönelik evde bakım hizmeti veren kadınların sosyal güvenlik sistemi içerisinde bulunmamaları nedeniyle ileriye dönük olarak istihdam piyasasına girmelerini güçleştirmektedir.

Eğitime Katılım Endeksi

Kadınların eğitim alanına ilişkin alt endeks¹¹ Küresel Cinsiyet Eşitliği Endeksini oluşturan endekslerden biridir. Bu endeks esas alınarak oluşturulan kadınların eğitim alanındaki karşılaştırmasına yönelik sıralama Tablo 3’de sunulmuştur.

Tablo 3. Kadınların Eğitime Katılım Endeksi Sıralaması, Kazakistan ve Türkiye, 2006-2021¹²

Yıl	Endekste Ülkelerin Sayısı	Kazakistan Sıralama	Türkiye Sıralama
2021	156	65	101
2020	153	63	113
2018	149	30	106

¹⁰ TÜİK İşgücü İstatistikleri İstihdam Oranları kullanılarak oluşturulmuştur.

¹¹ Endeksin hesaplanmasına kadın “okuryazarlık oranı, ilköğrenim, orta öğrenim ve yüksek öğrenim verileri” temel alınmaktadır.

¹² DEF’in kadınların eğitime katılım endeksi sıralaması kullanılarak oluşturulmuştur.

Kazakistan ve Türkiye'nin Kadına Yönelik Sosyal Politikalarının Uluslararası Endekslere Göre Karşılaştırılması (1991-2021)

2017	144	48	101
2016	144	58	109
2015	145	28	105
2014	142	48	105
2013	136	69	104
2012	135	66	108
2011	135	43	106
2010	134	25	109
2009	134	42	110
2008	130	40	108
2007	128	65	110
2006	115	53	92

Kaynak: (World Economic Forum, 2021).

Kazakistan 2006-2021 döneminde tüm yıllarda kadınların eğitim alanındaki durumu açısından Türkiye'ye göre ileri sıralarda yer almaktadır. Endeks verilerine göre Kazakistan 2006'da 115 ülke içerisinde 53. sıradayken 2021'de 156 ülke içerisinde 65. sıradadır. Aynı yıllar için Türkiye 2006 yılında 92. sırada, 2021 yılında 101. sırada yer almıştır.

Eğitime erişim açısından Kazakistan'da belirgin bir toplumsal cinsiyet eşitsizliği görünmemektedir. Buna karşın Kazakistan'da ortaöğretimin ve yüksek öğretim müfredatı içerisinde kadın insan hakları ve cinsiyet eşitliği konularında zorunlu derslerin olmaması toplumsal cinsiyet açısından sorun niteliğindedir. Bu bağlamda müfredatta cinsiyet duyarlılığı eksikliği işgücü piyasasında ayrımcılığı etkileyen cinsiyet klişelerinin oluşmasına neden olarak olumsuz etki yaratmaktadır (UN, 2015: 75).

Kazakistan'ın ortaöğretimde kaydı bulunmayan okul çağında bulunan çocuk oranı %1'den azdır. Kazakistan, DEF'in 2017 yılı Küresel Rekabet Edebilirlik Endeksi sonuçlarında ilköğretim kaydında dünya sıralamasında 4, ortaöğretim kaydında 18. sırada bulunmaktadır. Bu veriler Kazakistan'ın eğitime erişim açısından herhangi bir cinsiyete dayalı ayrım olmadığını açık olarak göstermektedir (UN, 2018: 23-24).

Kazakistan 2009'da %99,6 oranı ile dünyanın en yüksek 14. okuma yazma oranına sahip ülkedir. Kazakistan, 2011 UNESCO "Kalkınma İçin Eğitim Endeksi" verilerine göre 129 ülke içerisinde 4. sırada yer almaktadır. Eğitim düzeyinin yüksek olmasındaki faktörler okul öncesi hazırlığın bulunması ve 11 yıllık orta öğretimin zorunlu ve ücretsiz olmasından kaynaklanmaktadır (UN, 2012: 6).

Türkiye'de eğitim alanında, genel olarak ataerkil değer yargılarının varlığı ve maddi yetersizliklerin kız çocuklarının eğitimini olumsuz yönde etkilediği değerlendirilmektedir. 1997 yılında 4306 sayılı Kanun ile zorunlu temel eğitim 8 yıla yükseltilmesi ile kız çocuklarının eğitimlerine devam etmeleri ve erken evliliklerin önlenmesinde olumlu sonuçlar alınması hedeflenmiştir. Bu bağlamda elde edilen ilk verilere göre bu hedefler doğrultusunda olumlu sonuçlara ulaşılmıştır (KSGM, 2003: 13-14).

Türkiye kamu kurum ve kuruluşlarının çeşitli projeleri ve kampanyaları ile kız çocuklarının okula devam oranlarını arttırmaya yönelik uygulamalar yürütmüştür (ASPB, 2014: 23). Eğitim alanında sağlanan sosyal yardımlarla özellikle şartlı nakit transferi ödemeleriyle kız çocuklarının okula devamı konusunda çaba sarf edilmektedir. 2010-2012 döneminde gerçekleştirilen "Şartlı Nakit Transferlerinin Etki Değerlendirilmesi" araştırma sonuçları kız çocuklarının devamsızlıklarındaki azalmanın erkek çocuklarına göre daha yüksek olduğunu, ŞNT yardımı alan kız öğrencilerin orta öğretime geçişlerine ilişkin oranların daha fazla olduğunu göstermiştir (ASPB, 2014: 26).

Türkiye’de kız çocuklarının öğrenimlerine devam konusunda bölgesel farklılaşmaların belirgin olduğu görülmektedir. “Kız çocuklarının işgücünden daha fazla yararlanması, erken evlilikler, okula geç başlama, kızların eğitimine ilişkin güdülenme eksikliği, kızların okula gitmelerine yönelik direnç gösterilmesi vb. ataerkil değer yargıları ve uygulamaları ayrıca müfredatın içindeki cinsiyetçi olumsuzluklar, eğitimin maliyetinin yüksekliği özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde kız çocuklarının eğitimini olumsuz etkileyen” sorun niteliğindedir (KSGM, 1993: 43).

Kız çocuklarının eğitim durumunu etkileyen bir başka konu erken yaş evlilikleridir. KEFEK’in bu konunun araştırılmasına yönelik kurmuş olduğu Komisyon çalışmaları sonuçlarına göre Türkiye’de erken yaş evliliklerinin yaygın olmasına karşın bu konunun toplumun çoğunluğu tarafından sorun olarak değerlendirilmediğidir. Bununla birlikte ataerkil ve geleneksel toplum yapısı erken yaş evliliklerini normalleştirmektedir. Türkiye’de her dört evlilikten birinin, bazı bölgelerde üç evlilikten birinin çocuk evlilik olduğu, çocuk evliliklerin tespit edilmesi konusunda sağlıklı veri tabanının bulunmamasıdır (KEFEK, 2010: 34). Erken yaş evlilikleri kız çocuklarının eğitime devam konusunda yaşanan sorunları derinleştiren bir faktördür. TÜİK verilerine göre 2009-2014 yıllarında 3.364 kız çocuğunun 15 yaş altında, 151.727 kız çocuğunun 15-17 yaş aralığında doğum yaptığı kaydedilmiştir (Türkiye Gölge Raporu, 2016: 29).

Sağlık ve Sağlıklı Yaşam Göstergeleri Endeksi

Sağlık göstergelerinin dikkate alındığı endeks Küresel Cinsiyet Eşitliği Endeksinin alt endekslerden birisidir. Endeksin hesaplanmasında doğumda cinsiyet oranları ile sağlıklı yaşam beklentisi ile ilgili veriler kullanılmaktadır.

Bu endeks “Sağlık ve Hayatta Kalma” bileşenlerini içermekte olup, iki gösterge kullanılarak erkek ve kadın sağlığındaki farklılara genel bir bakış sunmaktadır. Bu göstergelerden ilki erkek çocuk tercihinin yüksek olduğu pek çok ülkede yaygın olan “kayıp kadın” kavramını ortaya çıkarmayı hedefleyen doğumda cinsiyet oranıdır. İkinci gösterge ise kadın ve erkeklerin sağlıklı yaşam beklentisi arasındaki farktır (World Economic Forum, 2021).

Kadınların sağlık alanındaki karşılaştırmasına ilişkin Kazakistan ve Türkiye sıralaması Tablo 4’te verilmiştir.

Tablo 4. Sağlık Endeksi Sıralaması Kazakistan ve Türkiye, 2006-2021¹³

Yıl	Endeksteği Ülke Sayısı	Kazakistan Sıralama	Türkiye Sıralama
2006	115	36	85
2007	128	37	87
2008	130	38	88
2009	134	41	93
2017	144	36	59
2018	149	42	67
2020	153	74	64
2021	156	55	105

Kaynak: (World Economic Forum, 2021).

2006-2021 döneminde sağlık göstergeleri endeksinde Kazakistan Türkiye ile karşılaştırıldığında üst sıralarda yer aldığı görülmektedir. Endeks hesaplamasında 115 ülkenin yer aldığı 2006 yılında Kazakistan 36. sırada iken 156 ülkenin yer aldığı 2021 yılında 55. sırada bulunmaktadır. Aynı yıllar için Türkiye 85 ve 105. sırada yer almıştır.

Siyasal Yaşama Katılım Endeksi

Siyasal yaşama katılım endeksi Küresel Cinsiyet Eşitliği Endeksinin alt endekslerinden biridir. Endeksin hesaplanmasında kadınların parlamentodaki temsiliyet düzeyi, kadın bakan oranı ve son 50

¹³ DEF’in sağlık endeksi kullanılarak oluşturulmuştur.

yıl içerisinde kadın devlet başkanlığı esas alınmaktadır. Kadınların siyasal yaşama katılımlarına ilişkin alt endeks hesaplamasında Kazakistan ve Türkiye'nin karşılaştırması Tablo 5'te verilmiştir.

Tablo 5. Siyasal Yaşama Katılım Endeksi, Kazakistan ve Türkiye, 2006-2021¹⁴

Yıl	Endeksteki Ülke Sayısı	Kazakistan Sıralama	Türkiye Sıralama
2021	156	106	114
2020	153	106	109
2018	149	94	113
2017	144	93	118
2016	144	77	113
2015	145	78	105
2014	142	66	113
2013	136	65	103
2012	135	61	98
2011	135	98	89
2010	134	96	99
2009	134	102	107
2008	130	101	106
2007	128	77	108
2006	115	69	96

Kaynak: (World Economic Forum, 2021).

Kadınların siyasal yaşama katılımına yönelik endeks sonuçlarına göre Kazakistan'ın sıralaması Türkiye'ye göre üsttedir. Endeksin hesaplanmasında 115 ülkenin yer aldığı 2006 yılında Kazakistan 69. sırada iken 156 ülkenin yer aldığı 2021 yılında 106. sıraya gerilemiştir. Aynı endekste 2006 yılında Türkiye 96. sırada iken 2021 yılında 114. sırada yer almıştır.

Kazakistan'da siyasi alanda yerel yönetimlerde kadınların katılımının yüksekliğine karşın üst yönetime katılım düşük seviyede olup, siyasi karar mekanizmalarında simgesel düzeydedir. Kadınların siyasi alandaki katılımlarının düşük olmasının en önemli nedeni geleneksel cinsiyet rollerinden kaynaklanmaktadır. Kazakistan'da kadınların eğitim ve sosyal yaşamdaki katılımlarının yüksek olmasına karşın siyasi alanda katılımlarının düşük olmasında siyasi partilerin yapıları ve siyasi partilerin kadın kollarının güçsüz yapısı etken olmaktadır. Siyasi partiler aile merkezli ve toplum merkezli anlayış olarak iki yaklaşımı temel almaktadırlar. Bu bağlamda aile merkezli yaklaşımda “kadını aile kurumu ile özdeşleştiren ve kadın haklarına ailenin gereksinimleri çerçevesinde bakan” anlayış esas iken toplum merkezli anlayışta “kadın erkek eşitliğine ve kadınların toplumsal yaşama katılımını çağdaşlığın, demokrasinin, gelişmişliğin gereği sayan” anlayış esastır (Tuganova, 2014: 89-91). Kazakistan'da kadınların siyasal sürece katılımındaki düşüş onları kamusal alanda güçsüzleştirmeye başlamıştır. Siyasi alandaki katılıma ilişkin azalmanın nedenleri genel olarak cinsiyet klişelerinin, ataerkil tutumların artması sonucu ekonomik ve sosyal kaynaklara erişimlerin sınırlanması ve toplumsal yaşamda

¹⁴ DEF'in siyasal yaşama katılım endeksi kullanılarak oluşturulmuştur.

erkeklerin kararından daha fazla etkilenmeleridir (Asian Development Bank , 2006: 10-11). Bu durum siyasi yaşama katılım endekslerinde Kazakistan'ın alt sıralarda yer alması sonucunu doğurmuştur.

2010 tarihinde Kazakistan'da kadınların karar verme sürecinde ilerleme sağlaması için 2016 yılına dek hazırlanmış olan eylem planı doğrultusunda yürütme ve temsil organları ile idari yapıların karar verme düzeylerinde kadın temsil oranının yüzde 30'a yükseltilmesi hedeflenmiştir (UN, 2012: 20, 59).

Kazakistan'ın mecliste kadın oranının düşük olmasına karşın yerel idarede kadın temsil oranları ve siyasete katılım düzeyi yüksektir. 2020 yılında Kazak Parlamentosunda kadın temsil oranı %24 olmuştur (Kazakhstan Statistics Committee, 2022).

Kadınların siyasi yaşama katılımına ilişkin alt endeksinin 2000-2020 döneminde gerek Kazakistan'da gerekse Türkiye'de olumlu gelişme olmuştur. Kazakistan Parlamentosunda 2000 yılında kadınların temsil oranı yüzde 11,3 iken 2020'de %24'e yükselmiştir. Türkiye'nin genel ve yerel yönetimlerde kadın temsil oranı düşük olup, bakanlık düzeyinde kadın temsil oranında 1980-2021 yıllarında değişmemiştir. Türkiye'de kadınların Mecliste temsil oranlarında 1999'da artmaya başlayan süreç sonunda 2021 yılında kadın temsil oranı %17,4'e yükselmiştir.

Türkiye'de kadınların siyasete katılımının düşük olmasının altında yatan nedenler kadınların eğitime erişimlerinin, işgücü piyasasına katılımlarının düşük olması, toplumsal yaşamda bütün alanlarda görünürlüğünün az olması, farkındalık açısından dezavantajlı durumda bulunmaları nedeniyle kaynaklara erişimlerinin sınırlı olmasıdır. Ayrıca kadınların siyasete katılımı desteklemeyen kültürel yapı; siyaset alanı ve siyaset yapma biçiminin kadınların gereksinim ve koşullarına uygun olmaması, adaylıkların belirlenme süreci, biçimi katılımın düşük olmasında etkindir (KEFEK, 2015: 17).

Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği Endeksi

BM'nin yayınlamış olduğu Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği Endeksi¹⁵ (TCEE) cinsiyete dayalı eşitsizliklerin ayrıntılarını ortaya çıkarmaktadır. Endeks kapsamında "üreme sağlığı, güçlenme ve işgücü piyasası" olmak üzere 3 temel gösterge bulunmaktadır. Endeks kadınların ve erkeklerin kazanımlarındaki eşitsizlik nedeniyle potansiyel insani gelişimdeki kaybı sunmaktadır. Buna göre TCEE, ulusal insani gelişme başarılarının toplumsal cinsiyet eşitsizliği açısından ne derece zarar gördüğünü ortaya çıkarmak ve politika analiz ve savunuculuk çabaları için deneysel zeminler sağlamak üzere oluşturulmuş bir endekstir. Endeks değerinin yorumlanmasında yüksek TCEE değerleri kazanımların az olduğunu göstermektedir (Cinsiyet Eşitliği İzleme Derneği, 2022).

Tablo 6. Cinsiyet Eşitsizliği Endeksi, 1995-2019

Yıl	Kazakistan	Türkiye	Çok Yüksek İnsani Gelişim Ülkeleri	Yüksek İnsani Gelişim Ülkeleri	Orta İnsani Gelişim Ülkeleri	Düşük İnsani Gelişim Ülkeleri	Gelişmekte Olan Ülkeler	OECD Ülkeleri	Dünya
2019	0,190	0,306	0,173	0,340	0,501	0,592	0,463	0,205	0,436
2018	0,191	0,308	0,175	0,331	0,501	0,590	0,466	0,182	0,439
2017	0,192	0,325	0,181	0,334	0,507	0,591	0,469	0,189	0,442
2016	0,196	0,334	0,189	0,335	0,514	0,594	0,472	0,195	0,446
2015	0,212	0,339	0,196	0,337	0,522	0,598	0,475	0,201	0,449
2014	0,218	0,355	0,201	0,340	0,533	0,606	0,480	0,207	0,454

¹⁵ TCEE, "UNICEF'in Dünya Çocuklarının Durumu belgesinden gelen anne ölüm oranı; BM Ekonomik ve Sosyal İşler Dairesi'nin Dünya Nüfusuna Bakış belgesinden sağlanan ergen doğurganlık oranları; Barro-Lee veri dizilerinden sağlanan eğitime devam istatistikleri; Uluslararası Parlamenterler Birliği'nden parlamentoda temsil ve Uluslararası Çalışma Örgütü'nün LABORSTA veri tabanından iş gücü piyasasına katılım da dahil olmak üzere başlıca kamuya açık veri tabanlarından elde edilen verilere" dayanmaktadır (Cinsiyet Eşitliği İzleme Derneği, 2022).

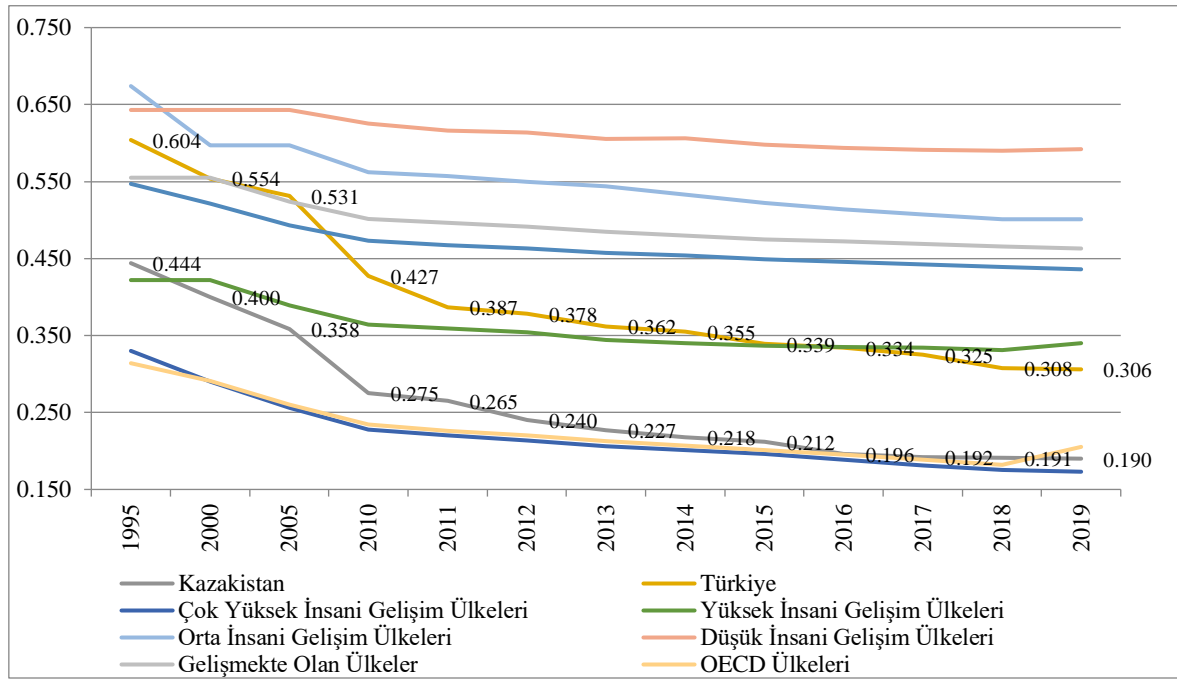
Kazakistan ve Türkiye'nin Kadına Yönelik Sosyal Politikalarının Uluslararası Endekslere Göre Karşılaştırılması (1991-2021)

2013	0,227	0,362	0,206	0,344	0,544	0,605	0,485	0,213	0,457
2012	0,240	0,378	0,214	0,354	0,550	0,614	0,491	0,220	0,463
2011	0,265	0,387	0,220	0,359	0,557	0,616	0,496	0,226	0,467
2010	0,275	0,427	0,228	0,364	0,562	0,625	0,501	0,234	0,473
2005	0,358	0,531	0,256	0,389	0,597	0,643	0,524	0,260	0,493
2000	0,400	0,554	0,290	0,422	0,597	0,643	0,555	0,291	0,521
1995	0,444	0,604	0,330	0,422	0,674	0,643	0,555	0,314	0,547

Kaynak: (UNDP, 2022).

Ülkeler arası karşılaştırmalarda önemli bir endeks olan “Cinsiyet Eşitliği Endeksi” 1995’den bu yana yayımlanmakta olup, endekse ilişkin veriler ülke grupları ve Kazakistan Türkiye endeksleri Tablo 6 ve Şekil 4’de verilmiştir.

Şekil 4. Cinsiyet Eşitsizliği Endeksi, Kazakistan ve Türkiye, 1995-2019¹⁶

TCEE’ne göre 2019’da Kazakistan ve Türkiye dünya ortalamasının üstünde yer almaktadır. 1995-2019 yıllarında Kazakistan ve Türkiye’nin endeks değerleri olumlu olarak endekse yansımıştır. Kazakistan’ın endeks düzeyi Türkiye ile karşılaştırıldığında daha düşük değerde olduğu görülmektedir. Bu dönem içerisinde Kazakistan’ın endeks değerleri bütün yıllar için Türkiye’ye göre daha düşük olması toplumsal cinsiyet eşitsizliği açısından daha iyi konumda olduğunu ifade etmektedir.

Kazakistan’ın özellikle eğitimdeki güçlü yönü toplumsal cinsiyet eşitsizliği verilerine olumlu yansımaktadır. Kazakistan’da erkeklerin tamamı, kadınların %99,7’si en az ortaöğretim düzeyindedir (Asia Development Bank, 2018).

Toplumsal Cinsiyete Dayalı Gelişme Endeksi

Birleşmiş Milletler tarafından “Toplumsal Cinsiyete Dayalı Gelişme Endeksi” üç boyut ile hesaplanmaktadır. Bu endeks ile cinsiyet eşitsizliklerinin insan gelişimindeki düzeyini ölçmektedir.

¹⁶ 7 numaralı tabloda yer alan veriler kullanılarak oluşturulmuştur.

Endekste yer alan insani gelişim boyutları “uzun ve sağlıklı yaşam, bilgi ve yaşam standartları” olarak üç boyutu temel almaktadır. Bu boyutların değerlendirilmesinde, “doğumda beklenen yaşam süresi”, “25 yaş ve üzeri yetişkinler için ortalama eğitim süresi”, “satın alma gücü paritesine göre kazanılmış gelir” değişkenleri endekse alınmaktadır.

1990 yılında BM tarafından ilk kez ortaya konan ve bu tarihten sonra her yıl yayımlanan BM “İnsani Gelişim Endeksi” hesaplamaları cinsiyet bazında ayrıştırılarak “Toplumsal Cinsiyete Dayalı Gelişim Endeksi”¹⁷ (TCDGE) oluşturulmuştur.

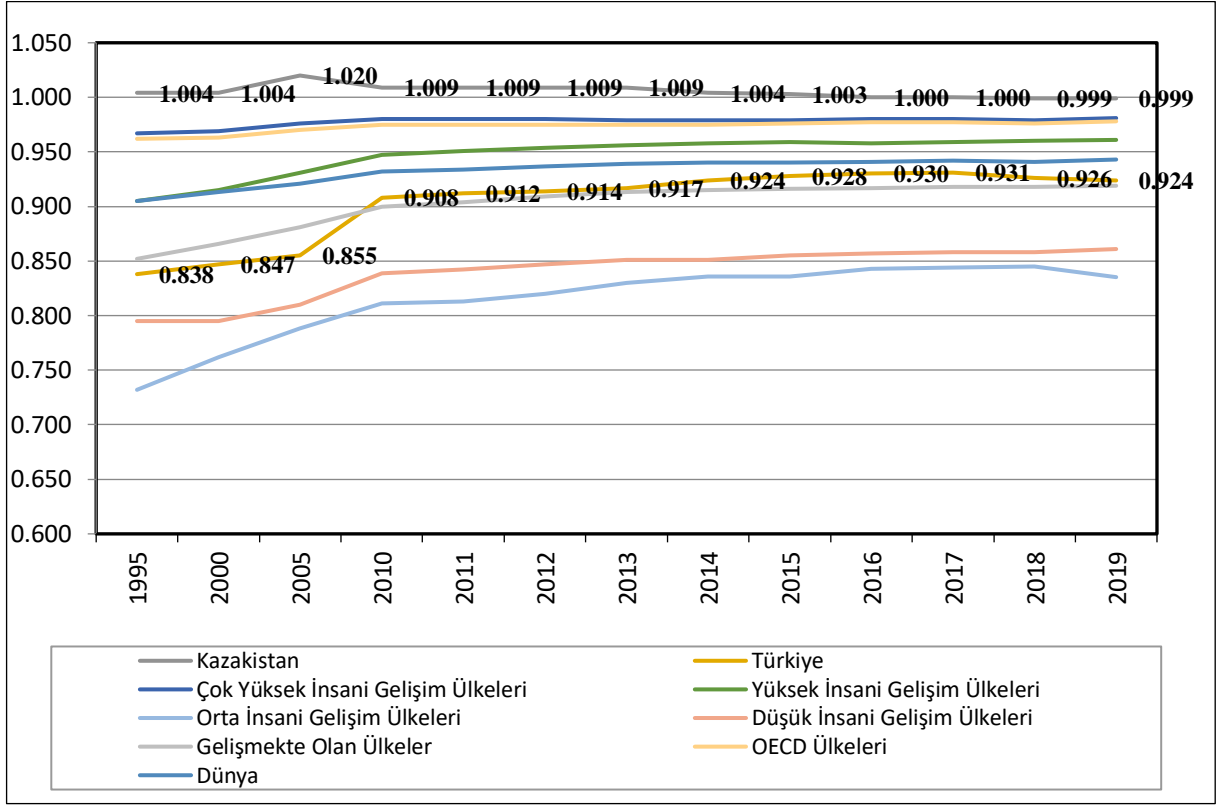
Ülkeler arası karşılaştırmalarda önemli bir endeks olan “Toplumsal Cinsiyete Dayalı Gelişim Endeksi” 1995’den bu yana yayımlanmakta olup, endekse ilişkin veriler ülke grupları ve Kazakistan Türkiye endeksleri Tablo 7 ve Şekil 5’de verilmiştir.

Tablo 7. Cinsiyet Gelişim Endeksi, 1995-2019

Yıl	Dünya	Çok Yüksek İnsani Gelişim Ülkeleri	Yüksek İnsani Gelişim Ülkeleri	Orta İnsani Gelişim Ülkeleri	Düşük İnsani Gelişim Ülkeleri	Gelişmekte Olan Ülkeler	OECD Ülkeleri	Kazakistan	Türkiye
2019	0,943	0,981	0,961	0,835	0,861	0,919	0,978	0,999	0,924
2018	0,941	0,979	0,960	0,845	0,858	0,918	0,976	0,999	0,926
2017	0,942	0,980	0,959	0,844	0,858	0,918	0,977	1,000	0,931
2016	0,941	0,980	0,958	0,843	0,857	0,917	0,977	1,000	0,930
2015	0,940	0,979	0,959	0,836	0,855	0,916	0,976	1,003	0,928
2014	0,940	0,979	0,958	0,836	0,851	0,915	0,975	1,004	0,924
2013	0,939	0,979	0,956	0,830	0,851	0,913	0,975	1,009	0,917
2012	0,937	0,980	0,954	0,820	0,847	0,909	0,975	1,009	0,914
2011	0,934	0,980	0,951	0,813	0,842	0,904	0,975	1,009	0,912
2010	0,932	0,980	0,947	0,811	0,839	0,900	0,975	1,009	0,908
2005	0,921	0,976	0,931	0,788	0,810	0,881	0,970	1,020	0,855
2000	0,913	0,969	0,915	0,762	0,795	0,866	0,963	1,004	0,847
1995	0,905	0,967	0,905	0,732	0,795	0,852	0,962	1,004	0,838

¹⁷ Kadınlar için hesaplanan İnsani Gelişim Endeksinin (İGE) erkekler için hesaplanan İGE’ne oranıdır.

Şekil 5. Cinsiyet Gelişim Endeksi, Kazakistan ve Türkiye, 1995-2019¹⁸

Kaynak: (UNDP, 2022).

Kazakistan 1995-2019 dönemindeki tüm yıllarda çok yüksek insani gelişim endeksinin üzerinde yer almıştır. Türkiye'nin verileri çok yüksek sınıflamasından oldukça uzak olup, bu dönemde orta insani gelişim endeksinin üzerinde yer almıştır. Bu dönem içerisinde Türkiye yüksek insani gelişim endeksi seviyesine ulaşamamıştır. Kazakistan ve Türkiye bu endeks açısından değerlendirildiğinde Kazakistan'ın daha yüksek endeks verilerine sahip olduğu görülmektedir.

İnsani Gelişim Endeksine göre Türkiye 2019'da 189 ülke içinde 54. sırada ve "çok yüksek insani gelişme" kategorisinde bulunmasına karşın TCDGE sıralamasında bu sıralamadan daha geride yer alarak 162 ülke içerisinde 68. sırada, OECD ülkeleri içinde en alt sırada bulunmaktadır.

Toplumsal Cinsiyet Sosyal Normları Endeksi

Cinsiyet eşitliği alanında uluslararası karşılaştırma amacıyla hesaplanan başka bir endeks Toplumsal Cinsiyet Sosyal Normlar Endeksidir. Bu endeks, sosyal normları, uygulamaları ve yasal düzenlemelerdeki cinsiyete dayalı ayrımcılığı dikkate almaktadır.

Sosyal normların doğrudan gözlenememesi toplumda bu normların etkilerinin ne şekilde değiştiğinin izlenmesini önemli kılmaktadır. Toplumsal cinsiyet eşitliğinin değerlendirilmesinde Pekin Deklarasyonu ve Eylem Platformunun kabul edilmesinin 25. yılında yeni bir endeks oluşturma girişimi olmuştur. Bu bağlamda toplumda cinsiyet eşitliğine karşı yaygın önyargılara ilişkin Dünya Değerler Araştırması 19 ülke ve cinsiyet ayrımında bilgi sunmaktadır. Toplumsal cinsiyet eşitliğine ve kadınların güçlendirilmesi konularına ilişkin toplumdaki önyargı boyutu tespit edilmeye çalışılmaktadır. Bu yönüyle endeks verileri, hesaplamalara katılan ülkelerin önemli politika müdahalelerine gereksinim duyduğu alanların ortaya konulması ve yıllar itibarıyla değişimin izlenmesi açısından kritik bir

¹⁸ 35 nolu tablo verileri kullanılarak hazırlanmıştır.

¹⁹ Merkezi İsveç Stockholm'de olan Dünya Değerler Araştırması (www.worldvaluessurvey.org), değişen değerlerin ve bunların sosyal ve politik yaşam üzerindeki etkilerinin incelendiği küresel bir sosyal bilimciler ağıdır.

göstergedir. Endeks toplumsal cinsiyet eşitliğinde sosyal normlar temelli önyargıların yoğunluğunu ve bu önyargıların zaman içerisinde ne yönde değişim gösterdiğini yansıtmaktadır (UNDP, 2022).

Temel Cinsiyet Sosyal Normlar Endeksi (TCSNE) hesaplamalarında önyargısı bulunan bireylerin yüzdesini ölçmektedir. Toplumsal Cinsiyet Normlarının İkinci Endeksi (GNI2) göstergelerden en az iki önyargıya sahip kişilerin yüzdesini hesaplamaktadır. Göstergelerin tamamı için bireyin önyargıya sahip olması durumunda 1 önyargısının bulunmaması durumunda 0 değerini almaktadır. Endeksin alabileceği değerler 0 ile 1 arasında olup, yüksek endeks değeri cinsiyet eşitliği konusunda yüksek önyargıyı temsil etmektedir.

TCSNE'nin hesaplanmasında “siyasi, eğitim, ekonomik ve fiziksel bütünlük” olmak üzere dört boyut temel alınmaktadır. Her boyut içerisinde bir veya iki soru sorulmaktadır. Endekste yedi gösterge kullanılmaktadır. Boyutlara göre endekste sorulan görüşlere ilişkin sorular aşağıda sıralanmıştır.

- Siyasi gösterge boyutunda; “Genelde, erkekler kadınlardan daha iyi siyasi liderler oluyor” ve “Kadınların erkeklerle aynı haklara sahip olması gerektiğini düşünenlerin oranı” olmak üzere iki soru sorulmaktadır.
- Eğitim göstergesine ilişkin boyutta “Üniversite eğitimi, erkekler için kadınlardan daha önemlidir” ifadesine katılım oranı temel alınmaktadır.
- Ekonomik gösterge boyutunu “Erkeklerin kadınlardan daha fazla iş bulma hakkı olmalı” ve “Genel olarak, erkekler kadınlardan daha iyi şirket yöneticisi oluyor” düşüncesine sahip olanların oranı oluşturmaktadır.
- Fiziksel bütünlük ile ilgili göstergenin değerlendirilmesinde “Erkeğin birlikte olduğu kadını dövmesini doğru bulanların oranı” ve “Kürtajı onaylayanların oranı” dikkate alınmaktadır.

Yukarıda sıralanan yedi düşünceden bir tanesine sahip olmak toplumsal cinsiyet önyargısına sahip olmak şeklinde tanımlanmaktadır. TCSNE'ine göre dünyada toplumsal cinsiyet yanlılığında artış görülmektedir. Türkiye verileri değerlendirildiğinde dünyada görülen bu olumsuz değişim Türkiye içinde benzer yapıda olup, olumsuz bu değişim Türkiye endeks değerlerinde de yansımıştır (Cinsiyet Eşitliği İzleme Derneği, 2021).

Aşağıdaki tablolarda 2010-2014 dönemine ilişkin Sosyal Normlar Endeks verileri dünya nüfusunun %81'ini kapsayan 75 ülke için genel ortalama, Kazakistan ve Türkiye olarak sunulmuştur.

Tablo 8. Sosyal Normlar Endeksi, Genel Ortalama, Kazakistan ve Türkiye, 2010-2014

2010-2014 Dönemi	Genel Ortalama ²⁰	Kazakistan	Türkiye
Önyargısız insanların payı	11,7	3,8	3,5
Politik Alan	58,7	75,2	76,0
Ekonomik Alan	56,6	67,5	80,3
Eğitim Alanı	25,6	21,7	32,0
Fiziksel bütünlük	72,0	68,5	77,6
GSNI (En az 1 önyargılı insanların payı)	88,4	96,2	96,5
GSNI2 (En az 2 önyargılı insanların payı)	67,8	79,0	85,7

Kaynak: (UNDP, Gender Social Norms Index, 2020).

²⁰ Genel ortalama dünya nüfusunun % 81'ini temsil eden 75 ülke verisine dayanmaktadır.

Tablo 9. Cinsiyete Göre Sosyal Normlar Endeksi, 2010-2014

2010-2014 Dönemi		Genel Ortalama	Kazakistan	Türkiye
Önyargısız insanların payı	Kadınların payı %	13,9	5,2	4,4
	Erkeklerin Payı %	9,4	2,2	2,6
Siyasi Alan	Kadınların payı %	53,0	71,4	71,2
	Erkeklerin Payı %	64,0	79,5	80,7
Ekonomik Alan	Kadınların payı %	49,7	61,1	76,4
	Erkeklerin Payı %	63,2	74,9	84,0
Eğitim Alanı	Kadınların payı %	22,4	19,1	29,6
	Erkeklerin Payı %	28,7	24,7	34,4
Fiziksel Bütünlük	Kadınların payı %	69,7	63,7	73,6
	Erkeklerin Payı %	74,1	74,0	81,4
GSNI (En az 1 önyargılı insanların payı)	Kadınların payı %	86,1	94,8	95,6
	Erkeklerin Payı %	90,6	97,9	97,4
GSNI2 (En az 2 önyargılı insanların payı)	Kadınların payı %	62,4	72,9	81,1
	Erkeklerin Payı %	73,0	86,0	90,2

Kaynak: (UNDP, Gender Social Norms Index, 2020).

Sosyal Normlar Endeksi cinsiyet ayrımında cinsiyet eşitliğine ilişkin önyargılar konusunda bilgi edinilmesini sağlayan önemli bir göstergedir. Bu endeksle cinsiyet eşitliği hakkında önyargılar değerlendirilerek kadının toplumsal yaşamda gelişimini engelleyen etkileşimlere yönelik farklı boyutlar dikkate alınmıştır. Bu bağlamda endeks göstergeleri kadınlara yönelik politika alanlarındaki kritik müdahalelerin gerekli olduğu alanları göstermektedir.

2010-2014 yıllarında Kazakistan'ın endeks değerleri Türkiye ile karşılaştırıldığında görece olarak daha olumlu görünmektedir. Endeks bileşeni olarak "en az bir önyargıya sahip bireyler" açısından Kazakistan %96,2 iken Türkiye %96,5 düzeyindedir. Endeksin diğer bir bileşeni olarak "iki önyargıya sahip birey oranı" Kazakistan'da %79,0 iken Türkiye'de %85,7 olmuştur. Siyasi alan ve önyargısız insanlar açısından Kazakistan ve Türkiye'nin verileri birbirine yakındır. Eğitim ve ekonomik alanda Kazakistan ve Türkiye arasında önemli düzeyde bir farklılaşma vardır. Ekonomik alanda Kazakistan

%67,5 önyargılı birey oranına sahip iken bu oran Türkiye’de %80,3 olmuştur. Eğitim alanında Kazakistan’ın önyargılı birey oranı %21,7 iken, Türkiye’de %32,0’dır. Endeksin bu göstergeleri Kazakistan ve Türkiye’deki kadınların istihdama katılım ve eğitim düzeylerindeki farklılığı destekler niteliktedir.

Kazakistan’ın kültürel normlarında kadın ve erkek arasında eşitlik kavramına olumlu bir bakış bulunmaktadır. Avrupa Kalkınma Bankası tarafından yapılan araştırma sonuçları BM’nin Sosyal Normlar Endeks sonuçlarını teyit edecek bilgileri sunmuştur. Buna göre Kazakistan’da kızlarının üniversite eğitimi almalarının önemli olduğuna inanan oranı %83 olup bu inanış ile ilgili kadın ve erkek arasında herhangi bir farklılaşma bulunmamaktadır. Aynı durum kadın ve erkek şirket yöneticilerinin yetkinliği konusundadır. Buna göre kadın şirket yöneticilerinin erkekler kadar yetkin olduğunu düşünmesi toplumda geniş oranda kabul görmektedir. Kazakistan’da kadınların toplumda güçlü ve aktif üyeler olduğu düşüncesi hâkim olup bu konuda inanç sistemine dayalı herhangi bir kısıtlama bulunmamaktadır (Asia Development Bank, 2018).

Fiziksel bütünlük göstergesinde yer alan önemli alt bileşen kadına yönelik şiddettir. Bu alanda Kazakistan’da Anayasa’nın dışında kadına yönelik şiddetle mücadelede temel mevzuat olarak “Aile İçi Şiddetin Önlenmesi Hakkında Kanunu” çıkarılmıştır. 2009 yılında çıkarılan bu kanun ile kadınlara yönelik fiziksel, psikolojik, cinsel veya ekonomik şiddetin önlenmesi için kapsamlı önlemler alınmıştır. Bu yasanın varlığına karşın şiddet mağduru kadınların adalete erişimi sınırlı olmaktadır. Kadınlar suçlanma veya ahlaki açıdan kınanma korkusuyla yaşananları saklama veya ne şekilde yardım talep edileceği konusunda yeterli bilgi sahibi olmamalarından ötürü gizleme eğiliminde oldukları görülmektedir (The Statistical Committee Republic of Kazakhstan, 2017: 27). Aile İçi Şiddeti Önleme Kanununun kabulüyle fiziksel ve duygusal şiddetin varlığında mağdura gereken güvenlik tedbirlerinin alınması sağlanmıştır. (The Statistical Committee Republic of Kazakhstan, 2017: 30). Buna karşın Kanununun etkili olarak uygulanmadığı, pek çok aile içi şiddet olayında çiftlerin uzlaşması veya şikayetlerinin geri çekilmesi söz konusudur (OECD SIGI, 2017).

Kazakistan’ın 2004 sonrası cinsiyet ayrımcılığına ve cinsiyete dayalı şiddete ilişkin yasalarını reforme ederek, yeni yasal düzenlemeler oluşturmasına karşın kadınların yasal düzeyde ve uygulamalarda adalete erişimlerini sınırlayan alanlar ve boşluklar barındırmaktadır (UN, 2014: 1).

Türkiye’de 1980 sonrası başlayan kadın hakları hareketi ile birlikte kadına yönelik şiddetle mücadele konusu gündeme gelmiştir. Bu süreçte konuya olan ilgini artmasıyla beraber kadına yönelik şiddet görünür hale gelmeye başlamıştır (KSGM, 1993: 22). Türkiye’de kadına yönelik fiziksel şiddetin yaygınlığı 2008’de %39, 2014’te %36 olarak hesaplanmıştır. Erken evlenen kadınlar daha fazla şiddete maruz kalmaktadır. Şiddet gören kadınlardan sadece %11’i kurumsal başvuru yapmakta, kadınların %81’inin polise yapılmış olan başvurularında ifadeleri alınmamaktadır (Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü, 2015).

Kadına yönelik şiddet konusunda anayasal ve yasal mevzuat ile birlikte zihinsel dönüşüm ana hedef olmalıdır (KEFEK, 2017: 31). Türkiye’de toplumsal yaşamda kadınların sorunlarının giderilmesi amacıyla kadınlara yönelik pozitif ayrımcılık anayasal güvence altına alınmıştır. Buna ek olarak 2012 tarihinde kadına yönelik şiddetin önlenmesi için 6284 sayılı “Ailenin Korunması ve Kadına Karşı Şiddetin Önlenmesine Dair Kanun” yürürlüğe girmiştir. 61. Hükümet Programı. 2001 yılında çıkarılmış olan 4721 sayılı “Yeni Medeni Kanun” ile kadına yaklaşım konusunda cinsiyetçi yaklaşım terk edilmiştir.

Sonuç

Toplumsal yaşamda kadın erkek eşitliğinin sağlanmasına yönelik politikalar insan hakkı ve sosyal adaletin sağlanmasının yanında kalkınmayı da önemli düzeyde etkilemektedir. Bu çalışmanın ilk bölümünde Kazakistan ve Türkiye’nin kadına yönelik sosyal politikalarındaki yasal düzenlemeler ve kurumsal yapıları irdelenmiştir. İkinci aşamasında ilgili politika sonuçlarının karşılaştırılabilirliği açısından toplumsal cinsiyet eşitliği alanındaki dört uluslararası endekse göre iki ülkenin karşılaştırması yapılmıştır.

Uluslararası cinsiyet hedefleri ve endeksleri ülkelerin cinsiyet eşitliğindeki başarıları ve boşluklarını ortaya koyarak, uluslararası düzeyde ortak bir anlayış etrafında birleştirmesi ve cinsiyet eşitliğinin ülkeler arası karşılaştırmalarına izin vermesi açısından değerlidir.

Küresel Cinsiyet Uçurum Endeksinde Kazakistan'ın sıralaması 2006 yılı endeksinde 115 ülke içerisinde 32 iken Türkiye'nin sıralaması 105 olmuştur. Endeksin 2021 verisine göre Kazakistan'ın sıralaması 156 ülke içerisinde 80, Türkiye'nin sıralaması 133 olmuştur.

BM Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği Endeksinde Kazakistan'ın sıralaması 1995 yılında 121 ülke içerisinde 48 iken, Türkiye'nin sıralaması 86 olmuştur. Endeksin 2019 verisine göre Kazakistan'ın sıralaması 162 ülke içerisinde 44, Türkiye'nin sıralaması 69 olmuştur.

BM Toplumsal Cinsiyete Dayalı Gelişme Endeksinde Kazakistan'ın sıralaması 1995 yılında 117 ülke içerisinde 7 iken, Türkiye'nin sıralaması 89 olmuştur. Endeksin 2019 verisine göre Kazakistan'ın sıralaması 167 ülke içerisinde 57, Türkiye'nin sıralaması 118 olmuştur. Endeks verilerinin toplulaştırılmasıyla elde edilen 5 farklı ülke gruplamaları içerisinde Kazakistan 1. Grupta yani yüksek eşitliği gösteren ülkeler grubu olarak "Çok Yüksek İnsani Gelişim Ülkeleri" içerisinde ve Dünya ortalamasının üzerinde yer alırken Türkiye 1995-2019 döneminde tüm yıllar için Dünya ortalamasının altında kalmıştır.

Toplumsal Cinsiyet Sosyal Normlar Endeksinde Kazakistan ve Türkiye'deki önyargılı insan oranı ortalamasının üzerinde olmasına karşın Kazakistan'da önyargılı insan oranı Türkiye'ye göre görece olarak daha düşük düzeydedir.

Kadına yönelik sosyal politikaların karşılaştırılmasında ülkelerin İnsani Gelişim Endeksi²¹ (İGE) ile Cinsiyete Dayalı Gelişim Endeksinin sıralaması da önem kazanmaktadır. 189 ülkenin yer aldığı 2019 yılı İGE içerisinde Kazakistan'ın endeks değeri 0,820, sıralaması ise 51'dir. Aynı yıl için Türkiye'nin endeks değeri 0,825, sıralaması ise 54'tür. Bu verilere göre Kazakistan ve Türkiye "Çok Yüksek Gelişmişlik Düzeyine Sahip Ülkeler" arasında yer almıştır. Gelişim Endekslerinde dikkate alınması gereken özellikle toplumsal cinsiyet açısından önemli olan endeks "**Cinsiyete Dayalı Gelişme Endeksi**" olup, kadınlar ve erkekler arasındaki gelişim düzeyi farklılığını ölçen bu endeks sonuçlarına göre 2019 yılında 167 ülke içerisinde Türkiye'nin sıralaması 118 iken, Kazakistan'ın sıralaması 57 olmuştur. Bu bağlamda Kazakistan'ın yüksek eşitlik düzeyini gösteren 1. gruba yani "Çok Yüksek İnsani Gelişim Ülkeleri" içerisinde bulunurken Türkiye'nin aynı başarıyı gösterememiş olması Kazakistan'ın Türkiye'ye göre kadın politikalarında üst seviyede bir başarıya sahip olduğunun önemli bir göstergesidir.

Toplumsal cinsiyet ile ilgili uluslararası endeks verilerinin tamamı değerlendirildiğinde **Kazakistan'ın Türkiye'ye göre üst konumda bulunduğu** açıkça görülmektedir.

Kadınların istihdamdaki yeri Küresel Cinsiyet Uçurum Endeksinin ve Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği Endeksinin etkileyerek ülkelerin sıralamalarında doğrudan etkisi bulunmaktadır. Bunun yanında satın alma gücü paritesine göre cinsiyet düzeyinde kazanılmış gelir, kadının istihdamdaki yeri ile Toplumsal Cinsiyete Dayalı Gelişim Endeksinin dolaylı olarak etkilemektedir. Toplumsal cinsiyet ile ilgili endekslere Kazakistan ve Türkiye karşılaştırmasında Kazakistan'ın ileri konumda bulunmasında en önemli etken kadınların işgücü piyasasındaki yeri ve eğitimdeki konumundan kaynaklanmaktadır. Kazakistan'da kadınların işgücüne katılma oranı 2001-2020 yıllarını kapsayan dönemde ortalama %78'den yüksek iken aynı dönemde bu oran Türkiye için ortalama %28'dir. 2001'de kadınların işgücüne katılma oranı Kazakistan'da %78,8, 2020'de bu oran korunarak %78,6 düzeyinde olmuştur. 1988'de kadınların işgücüne katılma oranı Türkiye'de %34,3 iken, 2020 yılında 34 yıllık süreçte bu oran %30,9 seviyesine gerilemiştir.

Kadının işgücü piyasasında katılımının artırılması için bu alanda eşitsizliklerin giderildiği politikaların benimsenmesi önem kazanmaktadır. Kadını düşük ücretli, kayıt dışı istihdama yönelten işgücü piyasası toplumsal cinsiyet rollerinin pekiştirilmesine neden olacaktır.

²¹ İnsani Gelişim Endeksi (İGE): İnsani gelişimin, uzun ve sağlıklı bir yaşam, bilgi ve iyi bir yaşam standardı olarak üç boyutta hesaplanan bileşik bir endekstir (United Nations, 2022).

Kadın ve erkek ayrımında uluslararası karşılaştırılabilir endeksleri doğrudan ve dolaylı olarak etkileyen alt değişkenlerden birisi elde edilen kazançtır. 2006’da bu oran Kazakistan için %64 iken, Türkiye için %46, 2021’de Kazakistan için %59 iken, Türkiye için %45 düzeyinde olmuştur. Buna göre kadın erkek ayrımında kazanç oranı açısından Kazakistan’daki kadınların durumu Türkiye ile karşılaştırıldığında daha iyi konumda yer almaktadır.

Dünyada pek çok ülke “cinsiyet kotası” uygulamasıyla siyasi yaşamda kadın temsiliyet oranında artış sağlamıştır. Bu doğrultuda kadın siyasi temsil oranlarında olumlu gelişme yaratılabilmesinde önemli bir araç olarak “*cinsiyet kotası*” uygulamasına geçilmesi Kazakistan ve Türkiye’de kadın temsil oranlarının siyasal yaşama katılımında etkin olacaktır.

Türkiye’de kadına yönelik sosyal politikaların en önemli bileşenlerinden birisi olan eğitim alanında toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanabilmesi için kadın ve erkek için kalıplaşmış roller üretmeyen politikaların benimsenmesi önem kazanmaktadır.

Türkiye’de 2000’li yıllardan sonra yasal düzenlemelerde toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanması konusunda pek çok düzenleme gerçekleştirilmiştir. Anayasa, Medeni Kanun, Ceza Kanunlarındaki değişikliklerde toplumsal cinsiyet eşitliği dikkate alınmıştır. İstanbul Sözleşmesi olarak adlandırılan “Kadınlara Yönelik Şiddet ve Aile İçi Şiddetin Önlenmesi ve Bunlarla Mücadeleye İlişkin Avrupa Konseyi Sözleşmesi” esas alınarak 6284 sayılı Ailenin Korunması ve Kadına Şiddetin Önlenmesine Dair Kanun ile kadına yönelik şiddetin önlenmesine yönelik tedbirler düzenlenmiştir. Yasal düzenlemeler boyutuyla uluslararası mevzuata uyum sağlamaya çalışılmasının yanı sıra uygulamaların bütüncül bir yaklaşımla yürütülmesi kadınların toplumdaki yeri ve haklarının gelişimi açısından önem kazanmaktadır.

Kadına yönelik sosyal politikaların başarılı olması ideoloji ve tavır değişikliğinin yanında kadın-erkek ilişkilerinin eşitlik temelinde yeniden tanımlanmasını gerekli kılmaktadır (KEFEK, 2010: 89). Türkiye’de kadının toplumsal yaşamdaki yeri ile ilgili uzun dönemde etki sağlaması beklenen eğitim süreçlerine katılım konusunda eğitim sürecinde cinsiyete dayalı eşitsizliklerin desteklendiği kalıp yargılarla mücadele önemlidir. Bu noktada “*zihniyet değişimi ve zihinsel dönüşüm*” gerekliliği söz konusudur (KEFEK, 2011: 20). Toplumsal cinsiyet uçurumu raporunda Türkiye’nin 145 ülke içerisinde 130 olmasının nedenleri ataerkil tutum ve kökleşen kalıp yargılardır. Toplumsal söylem düzeylerinde muhafazakâr politika ve davranış biçimleri ile birlikte kadın hakları yerine ailenin odak alınması nedeniyle kadın hakları ve özgürlüklerinin kullanımında olumsuz etki yaratılmaktadır (Türkiye Gölge Raporu, 2016: 7-8).

Kazakistan’ın uluslararası endekslerde Türkiye ile karşılaştırıldığında üst sıralarda bulunmasına karşın ilerleyen dönemlerde toplumsal cinsiyet açısından cinsiyet farkını ortadan kaldırma başarısını devam ettirebilmesi için kadınların ekonomik yaşamdaki ve eğitimde alanındaki konumlarını devam ettirmeleri gerekmektedir. Bununla beraber toplumsal cinsiyet eşitliğine dayalı politikaların ülke politikalarını anaakımlaştırılarak tüm politikalara yansıtılması önem arz etmektedir.

Kaynaklar

Asia Development Bank. (2018). *Country Gender Assessment Republic of Kazakhstan*. Philippines: Asian Development Bank.

Asian Development Bank . (2006). *Country Gender Assessment Republic of Kazakhstan* . Philippines: Asian Development Bank .

ASHB. (2008). *Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Ulusal Eylem Planı*. <https://www.aile.gov.tr/media/6314/toplumsal-cinsiyet-e%C5%9Fitli%C4%9Fi-ulusal-eylem-plan%C4%B1-2008-2013.pdf> adresinden alındı

ASPB. (2014). *Birleşmiş Milletler CEDAW Komitesine Sunulmak Üzere Hazırlanan Türkiye Yedinci Dönemsel Raporu*. Ankara: Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı.

Bal, M. D. (2014). Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliğine Genel Bakış, *KASHED*, 15-28.

Cinsiyet Eşitliği İzleme Derneği. (2021). *Türkiye’de Toplumsal Cinsiyet Eşitliğini İzleme Raporu, 2019-2020*. Ankara: CEİD Yayınları.

Cinsiyet Eşitliği İzleme Derneği. (2022, 01 16). *Türkiye'de Katılımcı Demokrasinin Güçlendirilmesi: Toplumsal Cinsiyet Eşitliğinin İzlenmesi Projesi*. http://ceidizleme.org/ekutuphaneresim/dosya/666_1.pdf adresinden alındı.

Deveaux, K. (2014). *Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Mevzuatının Uygulanmasının İzlenmesi, United Nations Joint Programme Fostering an Enabling Environment for Gender Equality in Turkey*.

DPT. (2006). *2007-2013 Dokuzuncu Kalkınma Planı*. Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı.

Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü. (2015). *Türkiye'de Kadına Yönelik Aile içi Şiddet Araştırması*. Ankara: HÜNEE, ASPB.

Heyzer, N. (2001). *UNIFEM Statement: Progress for Women, Progress for All*. Santiago, Chile.

Kazakhstan Statistics Committee. (2022, 02 15). https://gender.stat.gov.kz/page/frontend/detail?id=72&slug=-59&cat_id=9&lang=en adresinden alındı.

Kazakhstan Statistics Committee. (2020_a, 05 19). <https://gender.stat.gov.kz/en/category/7>. https://gender.stat.gov.kz/page/frontend/detail?id=20&slug=16-58-16-63&cat_id=7&lang=en adresinden alındı.

Kazakhstan Statistics Committee. (2020_b, 05 20). <https://gender.stat.gov.kz/en/category/7>. https://gender.stat.gov.kz/page/frontend/detail?id=11&slug=15&cat_id=7&lang=en adresinden alındı.

KEFEK. (2010). *Faaliyet Raporu 23. Dönem 4. Yasama Yılı*. Ankara: TBMM Basımevi.

KEFEK. (2011). *Faaliyet Raporu 23. Dönem 5. Yasama Yılı*. Ankara: TBMM Basımevi.

KEFEK. (2015). *Faaliyet Raporu 24. Dönem 4. Yasama Yılı*. Ankara: TBMM Basımevi.

Khamzina, Z., Buribayev, Y., Yermukanov, Y., & Alshurazova, A. (2020). Is it possible to achieve gender equality in Kazakhstan: Focus on employment and social protection. *International Journal of Discrimination and the Law*.

KSGM. (1993). *Birleşmiş Milletler CEDAW Komitesine Sunulmak Üzere Hazırlanan İkinci ve Üçüncü Birleştirilmiş Periyodik Türkiye Raporu*. Ankara: T.C. Başbakanlık Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü.

KSGM. (2003). *Birleşmiş Milletler CEDAW Komitesine Sunulmak Üzere Hazırlanan Dördüncü ve Beşinci Birleştirilmiş Periyodik Türkiye Raporu*. Ankara: T.C. Başbakanlık Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü.

Moser, A. (2007). *Bridge Developmet Gender*. UNDP.

Oder, B. E. (2010). Kadınların Haklarının Uluslararası Düzeyde Korunması, *Kadın Hakları, Uluslararası Hukuk ve Uygulama*. Der., Gökçeçiçek Ayata, Sevinç Eryılmaz, Bertil Emrah Oder. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

OECD. (2022, Şubat 15). *LFS by sex and age - indicators*. OECD.Stat: https://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=lfs_sexage_i_r adresinden alındı.

OECD SIGI. (2017, 08 26). *Social Institutions and Gender Index*. Kazakhstan: www.genderindex.org adresinden alındı.

Sansızbaeva, R. (2004). *Çalışma Yaşamında Kadın ve Kazakistan'da Çalışan Kadınların Sorunları*. Doktora Tezi.

T.C. Başbakanlık KSGM. (2008). *Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Ulusal Eylem Planı 2008-2013*. Ankara: Fersa Ofset.

TBMM. (2021, Nisan 23). <https://www.tbmm.gov.tr>. https://www.tbmm.gov.tr/komisyon/kefe/belge/uluslararasi_belgeler/pekin adresinden alındı.

The Republic of Kazakhstan. (2005). *Strategy For Gender Equality In The Republic of Kazakhstan For 2006-2016*. Approved By The Decree of The President of The Republic of Kazakhstan # 1677 Of 29 November 2005 .

TÜİK. (2021). *İşgücü İstatistikleri, 1988-2020*.

Türkiye Gölge Raporu. (2005). *Birleşmiş Milletler Kadına Karşı Her Türü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi'nin (CEDAW) Uygulanmasına İlişkin Türkiye STK Gölge Raporu*. Kadının İnsan Hakları-Yeni Çözümler Vakfı.

Türkiye Gölge Raporu. (2016). *Türkiye CEDAW Sivil Toplum Kurulunun BM Kadınlara Karşı Her Türü Ayrımcılığın Ortadan Kaldırılması Komitesine Sunduğu 7. Periyodik Dönem Gölge Raporu*. Türkiye CEDAW Sivil Toplum Yürütme Kurulu.

UN. (2000). *Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women. Initial reports of States parties, Kazakhstan*.

UN. (2012). *Consideration of reports submitted by States parties under article 18 of the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women, Combined third and fourth periodic reports, Kazakhstan*.

UN. (2014). *International Commission Of Jurists' (Icj) Submission To CEDAW of The Examination Of Kazakhstan's Combined Third And Fourth Periodic Reports Under Article 18 of CEDAW 57th Session of CEDAW*. Geneva.

UN. (2015). *Partnership Framework For Development Kazakhstan, 2016-2020*. United Nations Office in Kazakhstan.

UN. (2018). *Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women, Fifth periodic report submitted by Kazakhstan under article 18 of the Convention, due in 2018*.

UN Women. (2020, Mayıs 19). *UN Women*. 6 11, 2019 tarihinde <http://eca.unwomen.org/en/where-we-are/kazakhstan> adresinden alındı.

UNDP. (2020). *Gender Social Norms Index*. New York: UNDP.

UNDP. (2022, 03 15). *2020 Human Development Perspective*. https://hdr.undp.org/sites/default/files/frequently_asked_questions_gsni.pdf adresinden alındı.

Ülker Şener, H. D. (2014). *Toplumsal Cinsiyete Duyarlı Veri Çalışması*. Ankara: TEPAV.

World Economic Forum. (2021). *Global Gender Gap Report*. Geneva: World Economic Forum.

Vehbi şahoğlu, Hasibe. (2023). “India’s ‘Cold Start Doctrine’ and Pakistan’s First Use Threat: Assessing Nuclear Deterrence”. *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*. 7 (1), 39-50.

Araştırma Makalesi

**INDIA’S “COLD START DOCTRINE” AND PAKISTAN’S FIRST USE
THREAT: ASSESING NUCLEAR DETERRENCE***

Hindistan’ın “Soğuk Başlangış” Siyaseti ve Pakistan’ın İlk Atak Tehdidini: Nükleer Caydırıcılığın Değerlendirilmesi

Hasibe VEHBİ şAHOğLU**

Abstract

Pakistan and India are the two countries facing nuclear deterrence from each other as they have had a conflict since 1947. This creates a threat to South Asian regions Pakistan is using nuclear deterrence in order to discourage Indian conventional dominance. On the other hand, as India does not have the ability to change the quality of being at a competitive advantage of it is conventional to finish the Kashmir war with Pakistan, India established the doctrine called -Cold Start Doctrine- in 2004, which is an assaultive doctrine. According to this doctrine, India can militarize in a quick way and use small retaliatory attacks on Pakistan without trespassing into their nuclear part. Cold Start gives an advantage to India for being more capable of a conventional mobilization when acting together with their Air Force. This might escalate the risk of nuclear war in the subcontinent. In this paper, the strategic balance of Pakistan and India is compared. It also examines how the Cold Start doctrine of India affected Pakistan’s nuclear weapon policy and Pakistan moved toward ‘First Strike Use’. The nuclear balance is explained by assessing the development of Pakistan’s atomic weapons store and India’s nuclear arsenal.

Keywords: *Cold Start Doctrine, Nuclear Deterrence, Second Strike, Pakistan, India.*

* Geliş Tarihi / Received: 08.05.2023, Kabul Tarihi / Accepted: 30.06.2023. <https://doi.org/10.58640/asyar.1289413>

** Vice Dean, Asst. Prof. Dr. (R), Ambassador, Girne American University Political Science Faculty International Relations Department, hasibesahoglu@gau.edu.tr, ORCID ID:<https://orcid.org/0000-0003-2098-1515>

Öz

Pakistan ve Hindistan, 1947'den beri aralarında bir çatışma olduğu için nükleer caydırıcılıkla karşı karşıya olan iki ülke. Bu, tüm Güney Asya bölgeleri için bir tehdit oluşturuyor. Pakistan, Hindistan'ın konvansiyonel silah üstünlüğünü ve nükleer silah tehlikesini önlemek için nükleer caydırıcılık kullanıyor. Öte yandan, Hindistan, Pakistan ile Keşmir savaşını bitirmek için konvansiyonel silah rekabet avantajına sahip olma niteliğini değiştiremeyeceğinden, 2004 yılında saldırı amaçlı olan Soğuk Başlangıç Doktrini adlı doktrini oluşturmuştur. Bu doktrine göre, Hindistan hızlı bir şekilde askerileşebilir ve Pakistan'ın nükleer kısmına dokunmadan küçük misilleme saldırıları düzenleyebilir. Soğuk Başlangıç doktrini, Hindistan'a Hava Kuvvetleri ile birlikte hareket ederek konvansiyonel seferberlikte daha iyi avantaj sağlıyor. Ancak bu, Hint Alt Kıtasında nükleer savaş riskini artırabilir. Bu yazıda, araştırmacı Pakistan ve Hindistan'ın stratejik dengesini karşılaştırdı. Ayrıca, Hindistan'ın Soğuk Başlangıç Doktrininin Pakistan'ın nükleer silah politikasını nasıl etkilediğini ve Pakistan'ın "İlk Atak" kullanımına nasıl geçtiğini inceliyor. Pakistan-Hindistan nükleer dengesi, Pakistan'ın nükleer silah deposunun ve Hindistan'ın nükleer cephaneliğinin gelişimi değerlendirilerek açıklanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Soğuk Başlangıç Doktrini, Nükleer Caydırıcılık, İkinci Atak, Pakistan, Hindistan.

Introduction

The new threats such as the proliferation of weapons, which brings mass destruction, emergence into the world and changed the old approaches to security. For this new approach to security, Globalization added a recent and crucial form. The proliferation of nuclear weapons is the problem of all the countries in the contemporary world. Pakistan and India are the two countries facing nuclear deterrence from each other as they have had a conflict since 1947. This creates a threat to all South Asian regions.

This study, first explained what are deterrence, nuclear doctrine, first strike use, and second-strike use as general means. The Pakistan- India nuclear balance is explained by assessing the development of Pakistan's atomic weapons store and India's nuclear arsenal. After the nuclear balance is explained; the study gives a comparing assessment of India and Pakistan's strategic balance by using the comparison of the military strengths of both countries, describing the "Second strike" capability of Pakistan. In the last part of the study before the conclusion, the detail of the "Cold Star" doctrine of India and the First Use Option of Pakistan is given. In light of the aforementioned setting, this essay discusses Pakistan's endeavor to create a modern nuclear doctrine to control its nuclear arsenal and analyzes the challenges India and Pakistan confront while creating nuclear doctrines. This essay aims to put everything into perspective in order to comprehend the evolving structure of Pakistan's nuclear doctrine of "First Strike Use."

Conceptual Framework

What Is Deterrence?

When the states who have nuclear weapons use a principle to justify their weapons it's called deterrence. Deterrence is not what it used to be. In the second half of the twentieth century, it was the backbone of U.S. national security. Its purpose, logic, and effectiveness were well understood. It was the essential military strategy behind containing the Soviet Union and a crucial ingredient in winning the Cold War without fighting World War III. But in recent decades, deterrence has gone astray, and U.S. defense policy is worse for the change (Betts, 2013). Some things have to be done for deterrence to succeed and preclude the nuclear war that could bring disaster to humankind. Betts is saying that for productive deterrence there should be wise parties who conduct nuclear weapons to engage in coherent behavior and have wise opponents who are afraid to die. Heads of the states should act wisely during crisis times because they have very limited time to decide. Although no nuclear war happened during the past fifty years, this does not mean that it will never happen. A small fault in deterrence can cause a nuclear war. "Deterrence is a strategy for combining two competing goals: countering an enemy and avoiding war. Academics have explored countless variations on that theme, but the basic concept is quite simple: an enemy will not strike if it knows the defender can defeat the attack or can inflict unacceptable damage in retaliation" (Betts, 2013).

What Is a Nuclear Doctrine?

Nuclear doctrine is the policy of the states, which shows in what cases they will use nuclear weapons. A nuclear weapon can demolish a city within some minutes after it is launched so states should have a doctrine explaining in what situation it will be used. The doctrine tells if the state contains first use policy or policy for using the nuclear weapon as retaliation after having a nuclear attack. Using nuclear weapons means destroying humans and it affects people's morale to plan this mass destruction.

What Is a Nuclear First Strike?

The nuclear first strike is a preemptive nuclear attack against an enemy who also has nuclear weapons. If the nation attacks another nation with nuclear weapons before the opponent nation uses nuclear weapons means implementing a nuclear first strike. Military planners in the U.S. and Russia still act as though each side would intentionally order a nuclear attack on the other. Thus, each side keeps hundreds of missiles with thousands of warheads at high alert, quick-launch status.

What Is a Second-strike Capability?

When a state faces a nuclear attack this means that before other parts of the country, the nuclear weapon facilities are attacked. If a country deployed some nuclear weapons that the enemy does not know or some of them are launched from nuclear submarines and can be used for a retaliatory attack, this is called second-strike capability. Besides submarines, nuclear weapons can be launched from mobile launchers, which stay covered for a long time, and it is not possible to find and demolish them. Although in a second strike attack not many missiles are used, still it can cause a disaster.

Pakistan-India Nuclear Balance

Pakistan Nuclear Arsenal

The ultimate balance in contemporary times can be linked to nuclear weapons, and to be more precise, ultimate balance means nuclear weapons. Many countries get their support from powers that have actual nuclear energy. There are two dimensions to nuclear weapons when compared to conventional military power. The first dimension is the ability of these weapons to cause complete destruction, while the second dimension can be linked to the power of these weapons to prevent wars and deter many countries (Hilali, 2012).

India has been and remains one of Pakistan's most important competitors and often sets its sights on any conventional Indian supremacy. Accordingly, nuclear weapons become of great importance to Pakistan in order to achieve its goal of out performing India on the battlefield. The importance of Pakistan's nuclear weapons did not stop there but rather served to form an impenetrable fortress that would prevent the emergence of major conventional wars. In addition to gaining unprecedented popularity in the Islamic world, it is considered the first Islamic country that was able to establish its nuclear arsenal, and this in itself is a source of pride for it (Tetraais, 2012).

Pakistan's nuclear energy program dates back to the 1950s, but it was the loss of East Pakistan (now Bangladesh) in a war with India that probably triggered a January 1972 political decision (just one month later) to begin a secret nuclear weapons program. Deterring India's nuclear weapons and augmenting Pakistan's inferior conventional forces are widely believed to be the primary missions for Islamabad's nuclear arsenal. Observers point to India's 1974 "peaceful" nuclear explosion as the pivotal moment that gave additional urgency to the program. As Pakistan lost Bangladesh (1971), to quarrantly its continuation needed the bombs. Pakistan was feeling the thread of India's nuclear weapons after the test of 1974 and this pushed it to start a nuclear program. Pakistan ex-president Musarraf (2000) said in his speeches that Islamabad would use nuclear weapons as a "last resort" in response to conventional attacks by India. Pakistan has always been saying that its nuclear weapons are for deterring any military attack from enemies (Khan 2005). "Officials stress, The use of nuclear weapons as a war-fighting tool is not a contemplated doctrine in Pakistani strategic thinking" (Khan, 2005).

Islamabad knows that if needed, China will not take any risk in the fight to help Pakistan if any conflict occurs with South Asia (Khan, 2005). On the other hand, again mutual dealings with the USA showed Islamabad that Pakistan surely cannot rely on Washington (Khan, 2005). The primary motivation of Pakistan to conduct a nuclear arsenal was to prevent the risk of major conventional war and establish an equivalent strategic balance with India (Khan, 2005). Pakistan carries the pride of being the first Muslim country who have nuclear weapons. "Pakistan's nuclear weapons program became synonymous with national sovereignty and national prestige, even when it was run by the very military that had eliminated Pakistan's best-known populist politician" (Ahmed, 1999). Pakistan restructured the nuclear program in 1999 after they had the nuclear test in 1998. The prime minister of Pakistan declare the "minimum credible deterrence (Tertrais, 2012). Pakistan started to implement a ten year plan to expand his nuclear force. Somewhere Pakistan was able to reach its nuclear threshold between 1984 and 1987, and it should be noted that Pakistan is having a military and nuclear policy, and it reorganized its nuclear program in the years between 1999-2001, after several tests in 1998, the organization and doctrine were redesigned. In May 1999, Prime Minister Nawaz Sharif announced the principle of "minimum credible deterrence", and Islamabad worked to adopt a long-term plan to develop its nuclear

force, after the 1998 tests (Tertrais, 2012). Pakistan is implementing its second 10-year plan (2010-2020).

Table 1. Growth of Pakistan's Nuclear Arsenal, 2000-2022

Year	00	05	10	15	22
Estimated number of weapons	14	44	90	100	165

Source: (Norris and Kristensen, 2010: 77-83).

Pakistan's expenditure on nuclear weapons programs and operations is \$2.5 billion every year. As it is shown in the above table proliferation is going to continue because of the military imbalance between Pakistan and India because Pakistan have the most faste expanding nuclear stock pile. India is dominant in its workforce, on conventional weapons. In order to establish a strategic balance, Pakistan will continue increasing its nuclear capacity.

India's Nuclear Arsenal

The main attraction of nuclear weapons is that they can limit the risk of aggressively minded states making conventional attacks on their small and weak neighbors. When a country has a stronger enemy by any means, the only way to guarantee the state not have a disaster and lose everything is to have nuclear weapons (Thakur, 2014). Surely having nuclear weapons puts a state in a safer position from external attack. It is hard to see any role for India's nuclear armaments as instruments of defense. India's no-first-use doctrine disavows the use of nuclear weapons in response to conventional attacks. Nuclear-armed rivals whose mutual vulnerability to second-strike retaliatory capability guarantees that any escalation through the nuclear threshold would be mutual national suicide cannot use nuclear weapons for defense. India's nuclear arsenal offers no defense against a major conventional attack by China, Russia, or the U.S. the only three countries with the capability to do so (Thakur, 2014).

Nuclear weapons are not for defense, there for the states have them for mutual deterrence. The decision-makers should be wise enough to keep the deterrence stable. "India must also live with the nightmare possibility of jihadists getting their hands on Pakistan's nuclear weapons" (Thakur, 2014). A nuclear war can bring catastrophe to both Pakistan and India. "Indian weapons scientists are working on a successor Agni-VI missile with a 10,000-km range (that is, covering all of China) with a projected test flight date of 2017" (Thakur, 2014). India has around 90 to 110 nuclear devices and it is believed that the optimum yield of India's weapons is near 200 kilotons, which is ten times bigger than the Hiroshima bomb. Land-base missiles are predominant systems in India. India come close to having its first ballistic missile submarine called Arihant. "Arihant is significant in that it will be able to patrol far beyond the range of Pakistani anti-submarine warfare capabilities. This will essentially make India's retaliatory capability untouchable by Pakistan and thus a more credible deterrent" (Mizokami, 2014).

Pakistan- India Strategic Balance: A Comparative Assessment

In South Asia, India is the most populated country and the second most populated country in the world. India has a brilliant logistic system according to other states around the region. All small states who are neighbors of India are afraid of India because of its possibility to dominate them. "It has by far the most advanced industrial and technological base, including an indigenous armament industry that is the largest among Third World countries in value, volume, diversity of manufacture, and research and development facilities. India manufactures a wide range of equipment and it has undisputed superiority in conventional and nuclear weapons. In the absence of external support, which would strengthen Pakistan's bargaining position vis-a-vis India, and without the ability to maintain an expensive conventional force Pakistan cannot challenge India's military strength" (Hilali, 2012). India does not

have a “First use” doctrine for its nuclear armaments, only having them for retaliation after a nuclear attack (Mizokami, 2014). India also adheres to a “minimum self-defense” doctrine, where it can use limited nuclear weapons and create fruitful deterrence (Mizokami, 2014).

Table 2. Comparisons of Military Strengths of India and Pakistan

	India	Pakistan
Active Military Personnel	1,325,000	617,000
Population Reaching Military Age Annually	22,896,956	4,342,629
Active Military Reserves	2,143,000	515,000
Annual Defense Budget (USD)	46,000,000,000	7,000,000,000
Submarine Fleet Strength	17	9
Destroyer Strength	10	0
Total Navy ship Strength	184	74
Total Helicopter	504	263
Total Aircraft	1785	847
Total Aircraft carrier		
Total Tank Strength	3569	3124

Source: (Comparisons of World Military Strengths-Authored by Staff Writer).

As it is seen in the table, in population and military workforce, and equipment it is impossible to speak about an India-Pakistan military balance. “Imbalance” would be a more appropriate term since India dominates in every respect. The two nations have quite dissimilar military goals. India considers itself to be a rising regional actor, and it regards the use of military force as one component of this process. Pakistan is in an altogether different position. It seeks to provide itself with the military means to deter any pressure from India. Pakistan modernizes its armed forces but India to achieve broader strategic goals also pursues an ambitious modernization program across all of its armed services. Overall India's conventional dominance is something that Pakistan cannot match. There is a great difference in the military aspirations of the two countries. India sees itself as a rising regional actor, and military power is one element in this process.

Pakistan’s “Second Strike” Capability

Against a harmful nuclear attack, which can demolish all weapons launched inland, Pakistan is building up sea-based missiles and increasing its concern in strategic weapons to have a ‘second strike’ capability (IBNlive, 2014). Pakistan has changed its strategy toward producing nuclear warheads eligible in the Indian Ocean., using combat ships or navy submarines (IBNlive, 2014). Pakistan is having a Naval Strategic Force control since 2012 suchlike as the air force and army commands that supervise nuclear weapons (IBNlive, 2014). Nuclear analyst Shireen M. Mazari, a former director of the Pakistani government-funded Institute of Strategic Studies in Islamabad, said, “We are on our way, and my own sense is within a year or so, we should be establishing our second-strike capabilities.” The countries will use the “Second Strike” attack pointing to the most populated places of the first attacking country; most

probably, the places will be chosen from industrial places. Wherever it is used, a limited second-strike attack would cause a calamity.

The Cold Start Doctrine and Pakistan's First Use Option In Context

Cold Start Doctrine

In later a long-time, fear-based oppressor assaults on India have driven numerous Indian policymakers to terminate that Islamabad, encouraged by its atomic obstacle, is assist specific fear-based oppressor bunches root from Pakistan who brings assaults on the Indian country. After the 2001-2002 crises India adopted the "Cold Start Doctrine" which can attack up to 50-80 km, giving no time for Pakistan or other countries to react (Tertrais, 2012: 26). The Cold Start Doctrine was adopted after the 2001-2002 crisis 2004, and it is a quick campaign with clear and specific goals, which is to capture an area of 50-80 km of land, without the need for several months to mobilize, and that would leave no time for both the international community and Pakistan to respond (Tertrais, 2012: 26). To attack first and mobilize afterwards is essentially what cold starting means. Pakistan Army chief General Ashfaq Parvez Kayani(2012) said: "Cold Start would permit the Indian Army to attack before mobilizing, increasing the possibility of a sudden spiral escalation." After the Mumbai assault, India's military pioneers allegedly created a doctrine called Cold Start, which allowed Indian military forces to quickly mobilize for restricted customary strikes on the Pakistan land quickly taking after a fear-based oppressor assault. The basis was that this would donate Delhi the capacity to strike back against Pakistan without starting a full-fledged atomic war.

India will not be the primary to utilize atomic weapons, but on the off chance that it is assaulted with such weapons, it would engage in nuclear countering which is able to be enormous and outlined to incur unsatisfactory harm on its enemy. "The name on an atomic weapon utilized for assaulting India, key or strategic, is unimportant from the Indian perspective" Shyam Saran, previous Foreign Secretary and the current chairman of India's National Security Advisory Board said in a later discourse, the Times of India detailed.Saran continued by saying "Pakistani motivation is to dissuade India from contemplating conventional punitive retaliation to sub-conventional but highly destructive and disruptive cross-border terrorist strikes such as the horrific 26/11 attack on Mumbai. What Pakistan is signaling to India and to the world is that India should not contemplate retaliation even if there is another Mumbai because Pakistan has lowered the threshold of nuclear use to the theatre level. This is nothing short of nuclear blackmail, no different from the irresponsible behavior one witnesses in North Korea. in his report."

According to a cable sent on Tuesday, February 16, 2010, by US Ambassador Tim Roemer to the State Department, Washington, subject Cold Start: A mixture of myth and reality "The Indian Army's Cold Start Doctrine is a mixture of myth and reality. It has never been and may never be put to use on a battlefield because of substantial and serious resource constraints, but it is a developed operational attack plan announced in 2004 and intended to be taken off the shelf and implemented within a 72-hour period during a crisis. Cold Start is not a plan for a comprehensive invasion and occupation of Pakistan. Instead, it calls for a rapid, time- and distance-limited penetration into Pakistani territory with the goal of quickly punishing Pakistan, possibly in response to a Pakistan-linked terrorist attack in India, without threatening the survival of the Pakistani state or provoking a nuclear response. The BJP-led government 2004 announced it, but the government of Prime Minister Manmohan Singh has not publicly embraced Cold Start and GOI uncertainty over Pakistani nuclear restraint may inhibit future implementation by any government. If the GOI were to implement Cold Start given present Indian military capabilities, it is the collective judgment of the Mission that India would encounter mixed results" (Marwat, 2017). If the Indian Cold Start Doctrine is used it has the potential to put the entire region into trouble. In case India activates its Cold Start Doctrine deterrent, will not accomplish its intended purpose. For the time being India might not perform CSD because they do not have enough weapons and tools but in the coming years obtaining the new weapons and tools would improve the military capability of India. (Ludwig III, 2007-8). This might give confidence to India to make a restrict attack on Pakistan. This plan calls for the restructuring of the Indian Army's three big striking corps into eight smaller "integrated battle groups" (IBGs), which are akin to the operational maneuver groups of the Soviet Union and

consist of motorized infantry, artillery, and armor. The eight combat groups would be ready to attack Pakistan on many occasions along various axes of progress. To provide highly mobile fire support for the IBGs' ground operations, the Indian Air Force and naval aviation forces must be integrated. India wants "bulk firepower rather than forces," according to Gurmeet Kanwal, director of the Army's Center for Land Warfare Studies. Additionally, the holding corps are now known as "pivot corps" and more would strengthen them (Ladwig III, 2008).

Nehru pointed out "The future belongs to those who produce atomic energy. That is going to be the chief national power of the future. Of course, the defense is intimately concerned with this. Even the political consequences are worthwhile" (Debak, 2012). Cold Start is an operational plan established by the Indian Army and designed to make a rapid and limited attack into Pakistani territory and get the benefit of quick penalizing Pakistan. India created Cold Start Doctrine over some terrorist attacks in which they blamed Pakistan. On the other hand, CSD will not instigate a nuclear response or endanger Pakistan. Cold Start is not a plan for the occupation of Pakistan. With the CSD India is planning to act as quick as possible to establish a decision from the army. Before other powers like USA or China, intervene on Pakistan's behalf. (Ladwig III, 2007-8) India planned not to give too much damage to Pakistan generally by using Cold Start Doctrine but demolish the military latent. The doctrine, which envisions limited war, calls for rapid mobilization to carry out punitive strikes in response to terrorist attacks by militant Islamist groups with a base in Pakistan and incursions like the 1999 infiltration of Kargil in Indian-controlled Kashmir, as well as to make territorial gains of 30-50 miles in order to secure post-conflict concessions, such as the surrender of terrorists or the closing of training camps. When it was first announced in April 2004, Cold Start drastically changed the Indian Army's inherently defensive posture (Khan, 2011).

Pakistan First Use Threat

From the beginning, the rulers of Pakistan believed that, as India is a Hindu society it decided to demolish all Muslim living in the subcontinent (Hilali, 2012). In the 1980s Pakistan established a deterrence doctrine against the conventional threat of India. As India has the superiority of conventional and nuclear weapons and at the same time dominance in regional affairs thus Pakistan wanted nuclear weapons to encounter this threat (Hilali, 2012). In the event that there are conventional attacks by India on Pakistan, it will use nuclear weapons in response to these attacks. The war can be kept away for a while, it is not unavoidable. At the end, when countries face war, a nuclear threat is there also. The war can be initiated by a simple circumstance. The contemporary situation is very earnest. India is ready to attack Pakistan after any simple incident and this will be met by a Pakistani counterattack.

India stated a "no first use" nuclear strategy although it has three times more conventional weapons than Pakistan (Hilali, 2012). On the other side because of its conventional weakness, Pakistan, openly announced a nuclear first use doctrine (Hilali, 2012). There is also the danger that once the fighting starts, an individual field commander might decide to launch a nuclear strike. Some reports suggest that Pakistan has already deployed nuclear-armed missiles in the field. Pakistan does not have the sophisticated systems that exist in the US and other Western powers to assure the safety, security, and control of nuclear weapons under war conditions. According to New York Times published on 28 of May 2002, a full-scale nuclear exchange between India and Pakistan could kill up to twelve million people immediately and cause up to seven million non-fatal casualties, according to a recent assessment by the Pentagon.

From 1998 below, stated aspects have appeared and these can be interpreted as an early Pakistani nuclear doctrine:

- i. Indo-centric minimum nuclear deterrence
- ii. Principle of massive retaliation
- iii. Policy of nuclear first-use
- iv. Counter-value nuclear targeting
- v. Delegative nuclear command and control structure (Chakma, 2006)

Debak (2012) stated, "Pakistan is also ambiguous about the nature of its first use. One option is along the time dimension. For some, the first use could be a Samson option - as a 'last resort. This may command greater legality in terms of the extreme resort in self-defense. Alternatively, as the development of the 'Nasr' suggests, it may be taken early on when the conflict is a 'low threshold mode'." Debak (2012) is continually saying that Pakistan is not sure about the kind of nuclear strike. One type is 'higher-order strike', which is for demilitarization and put down India's capability of attacking back. The places to attack could be either military places or a city.

The second type is the 'middle order' use option, it can be used when India's conventional dominance brings life-threatening attacks and it includes aggregate nuclear strikes. This option can also be used against military areas and airfields (Debak, 2012).

The last type of strike is 'lower order' first use, which is more likely a show and a demo of the nuclear weapons in the struggle (Debak, 2012). Pakistan exhibited 'Nasr', which is short-range and low yield. Nasr can be used either for demonstration strikes or to sabotage the shapes of India's attacks. Pakistan's military will increase its deterrent by waging an informational campaign centered on a low threshold projection. This makes up for any deterrent flaws or believability issues because the deterrent also works at the traditional level. Its projection of irrationality is consistent with the nuclear deterrence theory's "rationality of irrationality" premise. The goal is to frustrate and confound India. (Ahmed, 1999) The benefits and expenses of 'First use' are important. It is apparent that there are benefits but the loss might be harder. One benefit is the deterrence effect on conventional weapons in India (Ahmed, 1999). On the other hand, it makes clear the stability/ instability paradox by putting instability at the nuclear level (Ahmed, 1999). Another benefit of this first use is pushing India to consider again its nuclear counterattack and doctrine (Ahmed, 1999). According to Ahmed (1999), Pakistan should not ignore India's second-strike capabilities, which can cause insufferable harm. Ahmed (1999) continues by stating, "Secondly, there are risks in a first use intent inviting a pre-emptive strike. India is going down the BMD route. It has a multiple satellite launch capability, which over time can translate into a MIRV capability."

It is not deniable that there is a tie between nuclear weapons and conventional military potentiality. If a country is weaker in conventional warfare vis-à-vis a nuclear-equipped opponent, it leans on a 'first use' scheme to overcome and stop a conventional armed army. Pakistan is having this kind of circumstance.

Conclusion

Indian leaders were aware that the Cold Start, to some extent, was planned to penalize Pakistan without engendering a nuclear response. They, however, could not be certain about whether Pakistani leaders' would respond in the desired way.

Cold Start is not the single or ideal option for Indian leaders after a terrorist attack. India might prefer not to respond or opt for one of the several other alternatives based on the characteristics of the attack including the nature, locality, causality, or timing of the attack and the strength of the public response. Although Cold Start is an innovative attempt to find a military solution to address India's security challenges on its western border, the problems India faces are not only military but also political in nature. Hence, it cannot guarantee that India would achieve its strategic aims through a limited war. Pakistan's assumptions about Cold Start, on the other hand, are focused on the conjecture that any offensive attack from India would not leave enough time for diplomatic means to operate and that such attacks would be able to onset or encourage a nuclear response. However, since some of the core areas of Pakistan, especially those that are in the plains of Punjab, are close to the borders and their asymmetric location provides an advantage to India, Cold Start turns out to be a dangerous idea. Similarly, the Pakistani Army could also occupy the disputed locations faster than India would grant Pakistan the ability to prevent a Cold Start. Any destruction of Indian nuclear stocks would favorably affect not only India's security but also its other national and international interests including financial interests, development, and social welfare.

Pakistan's perpetual goal of reaching military parity or "strategic balance" with India deteriorated Pakistan's economic condition without bringing any security. Rather than solely focusing on this, Pakistan and Pakistanis could be better off by redirecting its resources and efforts to other strategic aims

such as a stable political environment, a healthy economy, and a balance between civil and military sectors. It is not difficult to guess that if any war occurs between India and Pakistan it will be a full-scale war at air and sea and may be very limited at the ground; and this might block all the ports of Pakistan ports. In case India crosses a delineated border or a river, attacks main cities or strategic targets like dams, nuclear depots, or destruct Pakistani armed forces, Pakistan would obviously opt for its nuclear weapons first. In addition to these, if India blocks the transportation of essential supplies, or crosses the line of control in Azad Kashmir, Pakistan would undoubtedly use its nuclear weapons as an immediate response.

Although the first use of nuclear power is ingrained in Pakistan's nuclear doctrine, the information about the content of the doctrine is less revealing than the consensus about its nature. Unlike India, Pakistan has not declared its nuclear doctrine and has not subscribed to No First Use. Therefore, one cannot be sure that Pakistan's current nuclear doctrine is one of nuclear first use. Pakistani first use of nuclear weapons is what all indicators suggest. First Pakistan aims to discourage any Indian attack, nuclear or conventional through nuclear means, as it would also offset its conventional disadvantages. Secondly, Pakistan has not subscribed to NFU and as revealed by Wikileaks, General Kayani is not in consensus with the President with regard to NFU subscription. In addition, the statements from important Pakistani personages indicate a possibility of escalation in case of a conventional conflict between the two countries. Furthermore, the control over the nuclear attack is with the military and thus the development of conventional weapons is more likely to be in line with the nuclear stockpile than it would otherwise be. Lastly, the military control of the nuclear deterrent through service-specific strategic commands points to Pakistan's possible readiness to bring it to completion. Pakistan's nuclear use doctrine has led to an escalation in the previous two crises, and Pakistan is likely to use a similar preventive stance in possible future crises with India. At last, it is obvious that if Pakistan faces any intimidation from the Indian military, Pakistan has no other chance than to use the 'First Strike Use' threat and mobilize all military capabilities to prevent India's military attack.

References

- Ahmed, Samina. (1999). "Pakistan's Nuclear Weapons Program. Turning Points and Nuclear Choices". *International Security*. 23 (4), 178-204.
- Betts, Richard K. (2013) "The Lost Logic of Deterrence", *Foreign Affairs*, retrieved on 10 April, 2018 from <https://www.foreignaffairs.com/articles/united-states/2013-02-11/lost-logic-deterrence>.
- Chakma, Bhumitra. (July 2006). "Security Challenges", 2 (2), retrieved from bhumitra.chakma@adelaide.edu.au.
- Das, Debak. (2012). "Indian Nuclear Policy: A Case of Deliberate Strategic Ambiguity", PANORAMA of global security environment.
- HİLALİ, A. Z. (2012) "DIMENSION", retrieved on 3 of May from sam.gov.tr/wp-content/uploads/2012/01/A.Z.-Hilali.pdf.
- Khan, Feroz Hassan. (2005). "Comparative Strategic Culture: The Case of Pakistan Strategic Insights", 10 (10).
- Khan, Muhammad Azam. (2011). (R) Commander Pakistan Navy, "India's Cold Start Is Too Hot", *Proceedings Magazine*, Volume 137 (3), 1,297.
- Ramesh, Thakur. (2014) "The Inconsequential Gains and Lasting Insecurities of India's Nuclear Weaponization". *International Affairs*, 90 (5), 1101-1124, <https://doi.org/10.1111/1468-2346.12159>.
- Tertrais, Bruno. (2012). "Pakistan's nuclear programme: a net assessment". *Researches and Documents*, No: Ç04/2012, FRS.
- Marwat, Zahor Khan. (2017) "Threat of Nuclear War Against Pakistan". *International the News*, retrieved on 14 October 2018 from <https://www.thenews.com.pk/print/206076-Threat-of-nuclear-war-against-Pakistan>.

Mizokami, Kyle. (2014) "The National Interest", retrieved on 12 April 2019 from <https://nationalinterest.org/feature/if-india-pakistan-went-war-5-weapons-pakistan-should-fear-11089?page=0%2C1>.

Ladwig III, Walter C. (2007-8). "A Cold Start for Hot Wars? The Indian Army's New Limited War Doctrine". *International Security*. 32 (3), 158-190.

Ladwig III, Walter C. (2008). "An Overview and assessment of the Indian Army's Cold Start Strategy", Merton College, University of Oxford, walter.ladwig@politics.ox.ac.uk.

Bashimov, Güçgeldi. (2023). “Orta Asya Devletleri ile Hindistan Arasındaki Ticaretin Değerlendirilmesi: Ticaret Yoğunluk Yaklaşımı”. *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*. 7 (1), 51-60.

Araştırma Makalesi

ORTA ASYA DEVLETLERİ İLE HİNDİSTAN ARASINDAKİ TİCARETİN DEğERLENDİRİLMESİ: TİCARET YOğUNLUK YAKLAşIMI*

An Evaluation of Trade between Central Asian States and India: A Trade Intensity Approach

Güçgeldi BASHİMOV**

Öz

Uluslararası ticaret her geçen gün artma eğilimindedir. Orta Asya ülkeleri, mevcut kaynakları ile hızlı gelişme potansiyeli gösteren ülkeler arasındadır. Orta Asya ülkeleri ile Asya'nın yükselen yıldızı olan Hindistan arasındaki ikili ticarete yaşanan gelişmelerin incelenmesi oldukça önemlidir. Bu çalışmanın ana amacı, Orta Asya ülkeleri ile Hindistan arasındaki ticaretin yoğunluğunu ölçmektir. Orta Asya ülkeleri ile Hindistan arasındaki ticaretin gelişimi Ticaret Yoğunluğu indeksi ile analiz edilmiştir. Çalışma 2001-2021 dönemini kapsamakta olup, veriler Uluslararası Ticaret Merkezi'nin veri tabanından derlenmiştir. Araştırma sonucunda, son birkaç yıldır Kazakistan ile Hindistan arasında ticarete yoğunlaşma düzeyinin yüksek olduğu saptanmıştır. Diğer Orta Asya ülkeleri ile Hindistan arasında ise ticaret yoğunluğunun düşük düzeyde olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İkili Ticaret, Orta Asya, Ticaret Yoğunluğu, Hindistan.

Abstract

International trade tends to increase day by day. Central Asian States are among the countries demonstrating the potential for rapid development with their available resources. It is very important to study the development of bilateral trade between Central Asian countries and India, which is the rising star of Asia. The main purpose of this study is to measure the intensity of trade between Central Asian countries and India. The development of trade between Central Asian countries and India is analyzed using the Trade Intensity index. The study covers the period 2001-2021 and the data was obtained from the International Trade Centre database. As a result of the research, it has been found that the level of trade intensity between Kazakhstan and India has remained high over the last years. It was determined that the trade intensity between other Central Asian countries and India is at a low level.

Keywords: Bilateral Trade, Central Asia, Trade Intensity, India.

* Geliş Tarihi / Received: 12.02.2023, Kabul Tarihi / Accepted: 27.06.2023. <https://doi.org/10.58640/asyar.1250306>

** Dr., Türkmenistan, guvc55@gmail.com, ORCID ID:<https://orcid.org/0000-0003-3944-5499>

Giriş

Ticaret, her ülke ekonomisinin büyüme ve gelişmesinde temel itici güçlerden biridir. Bu bakımdan küreselleşen bir dünyada uluslararası ticaret, gelişmiş ülkeler kadar gelişmekte olan ülkeler açısından da büyük önem arz etmektedir. Uluslararası ticaret, Orta Asya ekonomilerinde de önemli bir yere sahiptir. 1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılması ile birlikte, Orta Asya ülkeleri (Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Tacikistan) bağımsızlıklarına kavuşmuş ve küresel piyasalar ile bütünleşmeye başlamıştır. Orta Asya bölgesi Avrupa ile Asya kıtasının ortasında yer alması nedeniyle Doğu'yu Batı'ya ve Kuzey'i Güney'e bağlayan bir köprü görevi görmektedir. Orta Asya bölgesi ana ekonomik koridorların geçtiği stratejik açıdan önemli bir kavşakta yerleşmekte dolayısıyla son yıllarda uluslararası kamuoyunun dikkatini üzerine çekmektedir. Orta Asya ülkeleri doğal mineraller ve hidrokarbonlar açısından oldukça zengindir. Orta Asya ülkelerinin ticaretini yaptığı önemli ürün grupları arasında hidrokarbon ürünleri, metaller, kimyasal ürünler, tekstil ürünleri, tarım ürünleri yer almaktadır (Bashimov, 2017). Bununla birlikte, bölge karayla çevrili olup denizlere çıkışı bulunmamaktadır. Dolayısıyla Orta Asya bölgesi dünyanın birçok ekonomik merkezinden uzakta kalmaktadır. Bu durum bölge ülkelerinin küresel piyasalarla bütünleşme sürecinde güçlüklerin yaşanmasına neden olmaktadır. Buna rağmen Orta Asya ülkeleri Rusya Federasyonu, Çin, Türkiye, Körfez ülkeleri, AB ülkeleri gibi pek çok ülke ile ticaret yapmaktadır.

Orta Asya bölgesi sahip olduğu jeopolitik yapısı ile Hindistan'ın da ilgisini çekmektedir. Son yıllarda Orta Asya ülkeleri ile Güney Asya ülkesi olan Hindistan arasındaki ekonomik ve siyasi ilişkilerin geliştiği görülmektedir. Orta Asya ülkelerinin Hindistan ile ilişkisi uzun bir geçmişe sahiptir. Tarihi kaynaklar geçmişte Orta Asya halkları ile Hindistan'ın ticari, kültürel, sosyal vb. alanlarda güçlü bir işbirliğine sahip olduğunu kanıtlamaktadır. Günümüzde de Orta Asya halkının Hindistan'a karşı iyimser ve olumlu görüşlere sahip olduğu bilinmektedir. Son zamanlarda söz konusu ülke liderlerinin gerçekleştirmiş oldukları karşılıklı ziyaretler sayesinde bölge ülkeleri ile Hindistan arasındaki ilişkiler her geçen gün güçlenmektedir. Bu bağlamda Orta Asya ülkeleri ile Hindistan arasındaki ilişkilerin incelenmesi önem arz etmektedir. Bugüne kadar Orta Asya bölgesi ile Hindistan arasındaki ilişkiler siyasi, kültürel ve birçok farklı boyutlarıyla ele alınarak incelenmiştir. Literatürde bölge ülkeleri ile Hindistan arasındaki ilişkinin ekonomik yönünü inceleyen çalışmalar ise yok denecek kadar azdır. Bu çalışma, son yirmi yıllık dönemde Orta Asya ülkeleri ile Hindistan arasındaki ticaretin gelişim seyrini incelemektedir. Araştırmanın temel amaçları aşağıdaki gibi sıralanabilir:

a) 2001-2021 döneminde Orta Asya ülkeleri ve Hindistan arasındaki ticaretin genel eğilimini incelemek,

b) Orta Asya ülkeleri ile Hindistan arasındaki ticaretin yoğunluğunu ölçmektir.

Bu çalışma ile Orta Asya ülkeleri ile Hindistan'ın arasındaki dış ticaretin istenilen düzeyde olup olmadığı konusunda bir fikir elde edilmesine imkân sağlayacaktır. Ayrıca, çalışmanın Orta Asya ülkeleri ile Hindistan'ın ticari ilişkilerine ışık tutması, gelecekte konu ile ilgili yapılabilecek çalışmalara referans kaynağı olması ve literatüre katkı yaparak bu konudaki boşluğu gidermesi beklenmektedir.

Materyal ve Yöntem

Bu çalışmanın ana materyalini çeşitli kaynaklardan elde edilen ikincil nitelikli veriler oluşturmaktadır. Çalışmada kullanılan dış ticaret verileri ABD doları cinsinden Uluslararası Ticaret Merkezi'nin veri tabanından derlenmiştir. Bununla birlikte, çalışmanın hazırlanmasında çeşitli dergi, kitap, rapor, gazete vb. kaynaklardan da yararlanılmıştır. Orta Asya ülkeleri ile Hindistan'ın ihracat ve ithalat verileri 2001-2021 dönemini kapsamaktadır. Orta Asya ülkelerinin Hindistan ile ticaretinde ürün bileşimini incelemek için Armonize Sistem'in (HS) 2 haneli ürün sınıflandırması dikkate alınmıştır. HS sınıflandırması ürün bileşiminin ayrıntılı olarak incelenmesi için yararlı bilgi sunmaktadır (Tabassum, 2021).

İki ülke arasındaki ticaret performansı birçok farklı ölçüt ile analiz edilebilmektedir. Orta Asya ülkeleri ile Hindistan'ın arasındaki ticaret performansı literatürde iktisatçılar tarafından yaygın olarak kullanılan Ticaret Yoğunluğu indeksi yardımıyla analiz edilmiştir. Ticaret Yoğunluğu indeksi ilk olarak Brown (1949) tarafından literatüre kazandırılmış ve daha sonra Kojima (1964) tarafından geliştirilmiştir. Ticaret Yoğunluğu indeksi, i ülkesinin j ülkesine yaptığı ihracatın i ülkesinin toplam ihracatındaki

payının, dünyanın j ülkesine yaptığı ihracatın dünyanın toplam ihracatındaki payına oranıdır (Brown, 1949; Kojima, 1964). İndeks, bir ülkenin ortak ülke ile arasındaki ticaret değerinin, dünya ticaretindeki nispi önemlerine göre beklenenden daha büyük mü yoksa daha küçük mü olduğunu belirlemek için kullanılır (Tantri ve Aulakh, 2019). Dolayısıyla Ticaret Yoğunluk indeksi, iki ülke arasındaki ticari ilişkinin gücünü gösteren bir katsayıdır. Bir ülkenin ortak ülke pazarına yapmış olduğu dış ticaret seviyesinin yoğunluğunu ölçen Ticaret Yoğunluğu (TII) indeksinin matematiksel gösterimi aşağıdaki gibidir (Maswana, 2020; Tabassum, 2021):

$$TII_{ij} = \frac{(X_{ij}/X_{it})}{(X_{wj}/X_{wt})} \quad (1)$$

Eşitlik 1’de;

TII_{ij}: i ülkesinin j ülkesi ile ticaret yoğunluğu indeksini,

X_{ij}: i ülkesinin j ülkesine ihracatını,

X_{it}: i ülkesinin dünyaya toplam ihracatını,

X_{wj}: Dünyanın j ülkesine ihracatını,

X_{wt}: Dünya toplam ihracatını ifade etmektedir.

Eşitlik 1’de pay kısmı çalışılan bölgenin ihracatında ilgilenilen ülkenin payını gösterirken, payda kısmı ise bir bütün olarak dünya ihracatında ilgilenilen ülkenin payını göstermektedir. Ticaret Yoğunluğu indeksi 0 ile +∞ arasında değer almaktadır. İndeks değerinin 1’den büyük olması, i ülkesinin j ülkesi arasındaki ticaret yoğunluğunun dünyanın geri kalanına göre daha yüksek olduğunu göstermektedir. Yani, iki ülke arasındaki ticaretin dünya ortalamasının üzerinde gerçekleştiğini gösterir. Eğer indeks değeri 1’den küçük ise, iki ülke arasındaki ticari ilişkinin dünya ortalamasına göre daha düşük yoğunlukta gerçekleştiği ifade edilmektedir (Maswana, 2020; Tatar, 2021).

Araştırma Bulguları

Orta Asya Ülkeleri ile Hindistan Arasındaki Ticaretin Genel Durumu

Sovyetler Birliği’nin dağılması ile birlikte Orta Asya ülkeleri ekonomik kalkınma sürecine girmiştir. Konumu ile hem ekonomik hem de stratejik açıdan dünyanın göz alıcı bölgesi olan Orta Asya bölgesi giderek uluslararası ilginin odak noktası haline gelmektedir. Bölge ülkeleri sahip oldukları insan gücü ve zengin doğal kaynakları sayesinde son on yıllık dönemde güçlü bir ekonomik büyüme sergilemektedir. Son yıllarda Orta Asya ülkeleri jeopolitik baskıyı azaltmak ve küresel piyasalarla entegre olabilmek için geleneksel müttefiklerin ötesinde yeni ortaklar arayışı içerisine girmişlerdir. Günümüzde Rusya, Orta Asya ülkeleri için önemli bir ticaret ortağı olmaya devam etmektedir. Bununla birlikte Çin, ABD, Türkiye, İran ve Hindistan bölge ülkeleri ile olan ticari ve siyasi ilişkilerini güçlendirmeye çaba gösteren ülkelerden birkaçıdır. Özellikle Asya’nın yükselen gücü olarak anılan Hindistan’ın Orta Asya ülkeleri ile olan ilişkisini sağlamlaştırmaya çalıştığı gözlemlenmektedir. Gerek Orta Asya ülkeleri ve gerekse Hindistan dünyanın hızlı gelişme gösteren piyasa ekonomileri arasında yer almaktadır. Orta Asya bölgesi Avrupa ile Asya arasında bir ulaşım noktası olarak konumlanmış olup ticaret, yatırım ve büyüme için muazzam bir potansiyele sahiptir.

Hindistan, dünya genelinde meydana gelen siyasi ve ekonomik değişimlere hemen ayak uyduran ülkelerden biridir. Hindistan nüfus ve yüz ölçümü bakımından Asya kıtasında önemli ülkelerin başında gelmektedir. Son yıllarda Hindistan ekonomisi %7’nin üzerinde bir büyüme göstermektedir (Kasım ve Yücel, 2020). Hızla büyüyen ekonomisi ile Hindistan, ekonomik başarısı ile dünya ekonomisinde önemli bir oyuncu durumuna gelmektedir. Bazı analistlerin 21. yüzyılı Asya Yüzyılı olarak adlandırması tesadüf değildir. Sovyetler Birliği’nin dağılmasından bu yana Hindistan, doğal kaynaklar açısından zengin olan Orta Asya ülkeleri ile ilişkisini geliştirmeye çalışmaktadır. Son yıllarda Orta Asya ülkeleri ile Hindistan arasında ticaret, enerji, ulaşım, askeri ve kültürel alanlarda ikili ilişkileri güçlendirmeye yönelik girişimlerin olduğu görülmektedir. Hindistan özellikle Orta Asya bölgesinin enerji kaynaklarına

büyük ilgi göstermektedir. Hindistan dünyanın en büyük enerji tüketicisi olup tükettiği enerjinin büyük bir kısmını yurt dışından ithal etmektedir. Araştırmalara göre Hindistan'ın enerji tüketiminin yılda %4,2 oranında arttığı tahmin edilmekte ve bu da ülkenin enerji ihtiyacının gün geçtikçe daha da artacağı anlamına gelmektedir (Bhat, 2018). Bu bağlamda Hindistan pazarına enerji tedarikinde Orta Asya ülkeleri kaynakları ile önemli rol üstlenebilir. Nitekim bölge ülkeleri daha az enerji tükettiğinden petrol ve doğal gaz kaynaklarının büyük bir kısmı ihracata yöneliktir. Ayrıca, bölgenin petrol ve doğal gazı diğer üretici ülkelere göre daha yüksek kalitededir. Buna ilave olarak, bölge ülkeleri ekonomik ve siyasi açıdan bazı Ortadoğu ve Afrika ülkelerine kıyasla oldukça istikrarlı bir yapıya sahiptir. Bu nedenle, enerji açığını kapatmak için Hindistan'ın Orta Asya bölgesinde enerji alanına yönelik yatırımlarını son zamanlarda artırdığı gözlemlenmektedir (Pradhan, 2011; Purtaş, 2011). Dolayısıyla Hindistan başta petrol ve doğal gaz alanı olmak üzere madencilik, hidroelektrik, bilişim, tarım, sağlık, terörle mücadele ve güvenlik alanlarında bölge ülkeleri ile işbirliğini güçlendirme arayışındadır (Singh ve Kaur, 2014). Bölge ülkelerinden Kazakistan ve Özbekistan, Hindistan'ın nükleer santrallerine yakıt sağlamak için önemli potansiyele sahiptir. Bununla birlikte, Türkmenistan'ın öncülüğünde başlatılan Trans-Afgan doğal gaz boru hattının faaliyete geçmesi ile Hindistan'ın enerji ihtiyacının önemli bir kısmı karşılanmış olacaktır. Bu açıdan enerji alanı ikili ilişkileri artırmada önemli sektör olarak karşımıza çıkmaktadır.

Hindistan'ın Şanghay İşbirliği Örgütü'ne (ŞİÖ) katılması ile birlikte, Hindistan'ın Orta Asya ülkelerinde imajının güçleneceği ve özellikle enerji alanındaki işbirliğinin daha da genişlemesi beklenmektedir. Bununla birlikte, Orta Asya ülkeleri ile Hindistan arasında doğrudan ulaşım yollarının olmaması, Hindistan'ın bölge ülkeleri ile ticari ilişkisinin gelişimini sınırlayan en önemli etkenlerden biridir. Zira karayolu bağlantısı, ülkeler arasındaki ticaretin geliştirilmesinde kilit rol oynamaktadır. Günümüzde Orta Asya ülkelerinin Hindistan ile ticareti İran üzerinden yapılmaktadır. Hindistan'dan çıkan ürünler deniz yolu ile İran'a, daha sonra kara ve demir yolu ile Orta Asya ülkelerine ulaşmaktadır (Purtaş, 2011). Coğrafi dezavantajlara rağmen Orta Asya ülkeleri ile Hindistan arasındaki ticari bağlar her geçen gün güçlenmektedir.

İstatistiki veriler incelendiğinde Orta Asya ülkeleri ile Hindistan arasındaki ticaret hacminin 1990'lı yıllarda çok yüksek düzeyde olmadığı görülmektedir. Ancak, 2000'li yıllardan itibaren ikili ticaret önemli ölçüde artış göstermektedir. Örneğin, 2001 yılında Orta Asya ülkeleri ile Hindistan arasındaki ticaret hacmi 111 milyon dolar seviyesinde iken, bu rakam 2020 yılında 2,9 milyar dolar seviyesine yükselmiştir. Ancak, 2021 yılında ticaret hacmi bir önceki yıla göre yaklaşık %6 oranında gerileyerek 2,7 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. Geçen süre zarfında Orta Asya ülkeleri ile Hindistan arasındaki ticaret hacmi 20 kattan fazla bir artış göstermiştir (Tablo 1). Bölge ülkelerinden Hindistan'a yönelik ihracattaki artış söz konusu ekonomilerinin önemli kazançlar elde etmelerine olanak sağlamaktadır. Gelecekte de Hindistan'a yönelik ihracatın devam ettirilmesi ile bölge ülkelerinin döviz rezervleri artacak, mali yapıları iyileşecek ve yeni yatırımlara zemin hazırlayacaktır.

Tablo 1 incelendiğinde Orta Asya ülkelerinin Hindistan ile olan ticareti 2015 yılına kadar Hindistan lehine gelişme gösterirken, sonraki yıllarda Orta Asya ülkeleri lehine gelişme göstermiştir. Orta Asya ülkelerinin toplam ihracatında Hindistan'ın payı dönem başında %1'in altında seyrederken, 2020 yılında %3'ü geçmiştir. Ancak, bu rakam bir sonraki yıl %2,06 olarak gerçekleşmiştir. Diğer taraftan Hindistan'ın toplam ihracatında Orta Asya ülkelerinin payı incelenen dönem boyunca %1'in altında seyretmiştir. Mevcut durumda Hindistan'ın Orta Asya bölgesine ihracat hacmi çok düşük düzeyde kalmaktadır. Son dönemlerde Orta Asya ile Hindistan arasında stratejik bağlar kurulmuş olsa da genel olarak Orta Asya ülkelerinin Hindistan ile olan dış ticareti henüz sınırlı düzeyde kalmaktadır. Yani, tarafların ikili ilişkilerin geliştirilmesine yönelik yeterli ilgiyi gösteremediğinden ticaret hacminin gerçek potansiyelin altında kaldığı gözlemlenmektedir.

Tablo 1. Orta Asya Ülkeleri ile Hindistan Arasındaki İkili Ticaret (Bin Dolar)

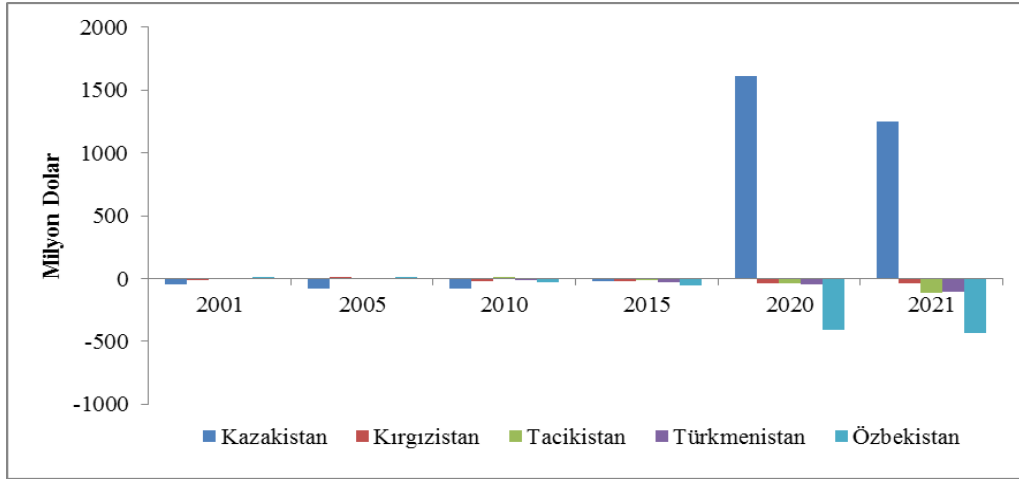
Yıllar	Orta Asya'nın Hindistan'a ihracatı	Orta Asya'nın Hindistan'dan ithalatı	Orta Asya'nın Hindistan ile ticaret hacmi	Ticaret Dengesi	Orta Asya'nın dünyaya ihracatı	Orta Asya'nın ihracatında Hindistan'ın payı (%)	Orta Asya'nın ihracatındaki payı (%)
--------	------------------------------------	--------------------------------------	---	-----------------	--------------------------------	---	--------------------------------------

2001	33.131	78.176	111.307	-45.045	13.960.350	0,24	0,18
2005	80.046	158.315	238.361	-78.269	38.081.470	0,21	0,16
2010	176.873	320.223	497.096	-143.350	69.358.800	0,26	0,15
2015	335.549	476.586	812.135	-141.037	64.758.165	0,52	0,18
2020	2.015.441	928.748	2.944.189	1.086.693	65.872.515	3,06	0,34
2021	1.665.599	1.116.278	2.781.877	549.321	80.934.601	2,06	0,28

Kaynak: (ITC veri tabanı).

Orta Asya ülkeleri ile Hindistan arasındaki dış ticaret dengesi Şekil 1’de sunulmaktadır. Buna göre Orta Asya ülkelerinin Hindistan karşısında dış ticaret açığı verdiği görülmektedir. Bu durum ikili ticaretin bölge ülkelerinin aleyhine geliştiğini ifade etmektedir. Bölge ülkelerinden Kazakistan’da son yıllarda ticaret fazlası kaydedilmiştir. Bu artışta mineral yakıtlar büyük bir rol oynamaktadır. Çünkü son birkaç yıldır Hindistan Kazakistan’dan ciddi miktarda mineral yakıtlar ve türevlerini ithal etmektedir. Dolayısıyla son yıllarda Kazakistan ile Hindistan arasındaki ticarete denge Kazakistan’ın lehine gelişme göstermiştir. Sonuç olarak, Orta Asya ülkeleri ile özellikle Kazakistan ile Hindistan arasındaki ticari ilişkilerin arttığı ve Hindistan’ın bölge ülkelerinin dış ticaretinde önemli bir yer işgal etmeye başladığı söylenebilir.

Şekil 1. Orta Asya Ülkelerinin Hindistan ile Ticaretinin Gelişimi

Kaynak: (ITC veri tabanı).

Orta Asya ülkeleri ile Hindistan arasındaki ticaret genel olarak düşük düzeyde seyretse de belirli sektörlerin ihracatında artan bir eğilim söz konusudur. Örneğin, son yıllarda mineral yakıtlar ve türevlerinin ihracatı ciddi anlamda artış göstermiş ve günümüzde Orta Asya’nın Hindistan’a ihracatında ilk sırada yer almaktadır. Tablo 2’den de görüleceği üzere Orta Asya ülkelerinin Hindistan’a önemli düzeyde mineral yakıtlar ihraç ettiği anlaşılmaktadır. Orta Asya ülkelerinin Hindistan’a yönelik ihracatında en büyük paya sahip ilk beş ürün grubuna ilişkin bilgiler Tablo 2’de yer almaktadır. Buna göre, ihracatta en büyük pay ile mineral yakıtlar ve türevleri (%92,46) yer almaktadır. Bunu sırasıyla kıymetli taşlar (%2,21), inorganik kimyasallar (%1,74), tuz ve kükürt (%0,89), demir ve çelik (%0,64) ihracatı takip etmektedir. Bununla birlikte, Orta Asya ülkeleri Hindistan’a az da olsa tarım ürünleri, tekstil ürünleri, optik alet ve cihazlar, hava taşıtlarının aksam ve parçaları ihraç etmektedir. Hindistan Kazakistan ve Özbekistan’dan daha çok mineral yakıtlar ve türevlerini ithal ederken, Kırgızistan’dan taze sebze, Türkmenistan’dan ise inorganik kimyasal ürünler ithal etmektedir. Büyüyen ekonomisi ile Hindistan, Orta Asya ülkeleri için geniş bir pazar oluşturmaktadır.

Orta Asya ülkelerinin Hindistan’dan ithal ettiği ilk beş ürün grubu incelendiğinde %40,9’luk pay ile eczacılık ürünlerinin ilk sırada yer aldığı görülmektedir. Bunu sırasıyla makineler ve mekanik cihazlar (%9,86), elektrikli makine ve cihazlar (%9,78), şeker ve şeker ürünleri (%6,69) ve demir veya çelikten eşyalar (%4,32) izlemektedir. Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan en çok eczacılık ürünleri ithal ederken, Tacikistan şeker ve şeker ürünleri, Türkmenistan ise elektrikli makine ve cihazlar ithal

etmektedir. Bununla birlikte, Orta Asya ülkeleri Hindistan'dan önemli miktarda tarım ve gıda ürünleri, çeşitli kimyasal ürünler, hava taşıtlarının aksam ve parçalarını ithal etmektedir.

Tablo 2. Orta Asya Ülkelerinin Hindistan ile Ticaretinde Yer Alan İlk Beş Fası

Fası Kodu	Fası Adı	İhracat Değeri (Bin \$)	Oran (%)	Fası Kodu	Fası Adı	İthalat Değeri (Bin \$)	Oran (%)
HS 27	Mineral yakıtlar ve türevleri	1.529.194	92,46	HS 30	Eczacılık ürünleri	456.512	40,90
HS 71	Kıymetli taşlar	36.549	2,21	HS 84	Makinalar ve mekanik cihazlar	110.031	9,86
HS 28	İnorganik kimyasallar	28.812	1,74	HS 85	Elektrikli makine ve cihazlar	109.214	9,78
HS 25	Tuz ve kükürt	14.760	0,89	HS 17	Şeker ve şeker ürünleri	74.664	6,69
HS 72	Demir ve çelik	10.510	0,64	HS 73	Demir veya çelikten eşyalar	48.205	4,32

Kaynak: (ITC veri tabanı).

Orta Asya Ülkeleri ile Hindistan'ın Ticaret Yoğunluğu Analizi

Ticaret verileri kullanılarak, Orta Asya ülkelerinin Hindistan ile ticaretindeki yoğunluk derecesi Ticaret Yoğunluk indeksi (TII) kullanılarak analiz edilmiştir. Ticaret Yoğunluk indeksi, Orta Asya ülkeleri ile Hindistan'ın ne kadar yoğun ticaret yaptığını belirlemeye yardımcı olacaktır. Tabloda 2001-2021 dönemi için Orta Asya ülkeleri ile Hindistan'ın arasındaki ticaret yoğunluğunu belirlemek için hesaplanan Ticaret Yoğunluğu indeks değerleri sunulmuş ve aşağıda yorumlanmıştır.

Kazakistan-Hindistan: Tablo 3 incelendiğinde çalışma dönemi boyunca, Kazakistan'dan Hindistan'a yapılan ticarete Ticaret Yoğunluk indeks değerinin 0,16'dan 1'in üzerine çıktığı görülmektedir. İndeks değeri 2021 yılında 1,04 olarak hesaplanmıştır. Bu durum Kazakistan'ın Hindistan ile ticaret yoğunluğunun önemli ölçüde yükseldiğini göstermektedir. Son yıllarda Kazakistan ticaret ortağı olan Hindistan'a özellikle petro-kimya ürünlerinin ihracatını artırmıştır. Sonuç olarak, Kazakistan'ın Hindistan ile ticari ilişkisinin zamanla güçlendiğini ve Hindistan'ın Kazakistan için önemli bir ticari ortak haline geldiğini söylemek mümkündür.

Kırgızistan-Hindistan: Yapılan hesaplama sonucunda Kırgızistan'dan Hindistan'a yapılan ticarete yoğunluk derecesinin düşük olduğu belirlenmiştir. Nitekim, Ticaret Yoğunluğu indeksinin genel olarak 1'in altında değer aldığı görülmektedir. 2021 yılında Ticaret Yoğunluk indeks değeri 0,12 olmuştur. Görüldüğü gibi, Kırgızistan ile Hindistan arasındaki ticarete Ticaret Yoğunluk indeksi 1'den daha az değer almış, bu da ikili ticaret akışının beklenenden daha düşük düzeyde olduğunu göstermektedir.

Tacikistan-Hindistan: Tacikistan-Hindistan ticareti geçen zaman içerisinde düzensiz bir gelişme gösterdiği görülmektedir. Tacikistan'ın Hindistan ile ticaretinde ticaret yoğunluğunu gösteren indeks değeri de 2017 yılı hariç hep 1'in altında kalmıştır. Bu durum Tacikistan'ın Hindistan'a yaptığı ihracatın diğer ülkelere göre payının düşük olduğu ve ticaretin beklenenden daha az yoğunluğa sahip olduğunu göstermektedir. Sonuç olarak, iki ülke arasındaki ticarete yoğunlaşmanın sağlanmadığı ve ticari ilişkilerin zayıf olduğu söylenebilir.

Türkmenistan-Hindistan: Sovyetler sonrası dönemde Türkmenistan ile Hindistan arasındaki ticari ve ekonomik bağlar yavaş gelişme göstermiş ve mevcut durumda iki ülke arasında gerçekleşen ticaret hacmi 200 milyon doların altında kalmaktadır. Bu durum hesaplanan Ticaret Yoğunluk indeks değerlerine bakıldığında da anlaşılmaktadır. Türkmenistan'ın Hindistan ile olan ticarete yoğunluğun yıllar itibarıyla inişli-çıkışlı bir eğilim sergilemiş ve ele alınan dönem boyunca indeks değeri 1'in altında kalmıştır. Bu da Türkmenistan'ın Hindistan'a yaptığı ihracatın dünyanın geri kalanından daha az ve

önemsiz olduğunu göstermektedir. Buradan, Hindistan'ın Türkmenistan için henüz önemli bir ticari ortak olmadığı sonucuna ulaşılmaktadır.

Özbekistan-Hindistan: Elde edilen bulgulara göre, incelenen dönemin başında Özbekistan'ın Hindistan ile ticarete nispeten yoğunlaşmanın olduğu görülmektedir. Ancak, 2004 yılından itibaren Özbekistan'ın Hindistan ile ticaret yoğunluğunu gösteren indeks değerinin hep 1'in altında kaldığı ve sıfıra yakın değer aldığı belirlenmiştir. Yani, hesaplanan indeks değerlerine göre mevcut durumda Özbekistan'dan Hindistan'a yönelik ticarete yoğunlaşmanın olmadığı ve iki ülke arasındaki ticari ilişkinin dünya ortalamasının altında olduğu söylenebilir.

Tablo 3. Orta Asya Ülkeleri ile Hindistan'ın İkili Ticareti Arasındaki Ticaret Yoğunluğu İndeksi

Yıllar	Kazakistan-Hindistan	Kırgızistan-Hindistan	Tacikistan-Hindistan	Türkmenistan-Hindistan	Özbekistan-Hindistan
2001	0,16	0,14	0,47	0,09	0,95
2002	0,05	0,20	0,00	0,20	0,87
2003	0,04	0,12	0,56	0,33	1,14
2004	0,04	0,07	0,60	0,25	0,71
2005	0,05	1,11	0,47	0,19	0,61
2006	0,10	0,32	0,71	0,16	0,34
2007	0,06	0,05	0,40	0,08	0,13
2008	0,12	0,02	0,69	0,07	0,47
2009	0,10	0,03	0,92	0,13	0,22
2010	0,09	0,02	0,79	0,21	0,15
2011	0,02	0,36	0,22	0,07	0,29
2012	0,08	0,01	0,43	0,03	0,21
2013	0,16	0,02	0,02	0,04	0,17
2014	0,56	0,06	0,17	0,05	0,22
2015	0,20	0,03	0,45	0,20	0,39
2016	0,50	0,07	0,73	0,12	0,30
2017	0,60	0,08	1,91	0,07	0,41
2018	0,59	0,12	0,53	0,12	0,38
2019	1,07	0,06	0,01	0,05	0,25
2020	2,02	0,16	0,01	0,01	0,06
2021	1,04	0,12	0,17	0,05	0,06
Ort.	0,36	0,15	0,49	0,12	0,40

Kaynak: Uluslararası Ticaret Merkezi verilerine göre yazar tarafından hesaplanmıştır.

Genel olarak değerlendirecek olursak, Ticaret Yoğunluk indeks değerlerine göre son yıllarda Orta Asya ülkelerinden sadece Kazakistan ile Hindistan arasında ikili ticarete yoğunluk söz konusudur. Geri kalan bölge ülkelerinin Ticaret Yoğunluk indeks değeri 1'i geçmemekte ve son yıllarda indeks değeri 0,01-0,50 aralığında kalmıştır. Elde edilen bulgular ışığında Orta Asya ülkeleri ile Hindistan arasındaki ticaret yoğunluğunun dünya ortalamasından daha düşük düzeyde olduğunu söylemek mümkündür. Bu da, Orta Asya ülkelerinin ihracatında Hindistan'ın payının artmasına rağmen henüz çok önemli bir pazar olmadığını göstermektedir. Orta Asya bölgesi ile Hindistan arasında doğrudan karayolu bağlantısının olmaması, Afganistan'da yaşanan siyasi ve ekonomik istikrarsızlıktan kaynaklanan güvenlik sorunları Orta Asya ülkeleri ile Hindistan arasındaki ticari ilişkilerin gelişmesine engel olmaktadır. Bununla birlikte, diğer ihracatçı ülkeler arasında yaşanan yoğun rekabet taraflar arasındaki ticarete yoğunlaşmanın azalmasına neden olabilmektedir. Özellikle enerji sektöründe Rusya ve Çin bölge ülkelerinin ana ihracat destinasyonunu oluştururken, aynı zamanda Hindistan açısından bölgedeki en önemli rakip ülkelerdir. Tüm bunlara rağmen Orta Asya ülkelerinin ihracatında Hindistan'ın payı artmaktadır. Son birkaç yıldır özellikle Kazakistan'ın Hindistan ile ticari ilişkisinde yoğunluk yaşandığı gözlemlenmektedir. Bu gelişmeler ışığında Hindistan pazarının Kazakistan için cazip hale geldiği söylenebilir.

Hesaplanan Ticaret Yoğunluk indeksi değerinin 1'in altında seyretmesi Orta Asya ülkeleri ile Hindistan arasında gerçekleşen ticari ilişkinin Orta Asya ülkelerinin aleyhine bir gelişme sergilediğine de işaret etmektedir. Orta Asya ülkeleri Hindistan ile ikili ticareti incelendiğinde Orta Asya ülkelerinin ticaret açığı verdiği görülmektedir. Buna göre, Hindistan ile ticarete Orta Asya ülkelerinin (Kazakistan hariç) ithalatta Hindistan'a bağımlılığının arttığını söylemek yanlış olmaz.

Sonuç

Son yıllarda Orta Asya ülkeleri hızlı gelişme gösteren ekonomiler arasında yer almaktadır. Aynı şekilde Hindistan da küresel ekonomide başarılı performans sergileyen ülkelerden biridir. Geçen 20 yılı içerisinde Orta Asya ülkeleri ile Hindistan arasındaki dış ticaret giderek gelişme göstermekte ve gelecekte de artarak devam edeceği öngörülmektedir. Bu çalışmada Orta Asya ülkelerinin Hindistan ile olan dış ticaretinin yoğunluk düzeyi literatürde yaygın olarak kullanılan Ticaret Yoğunluk indeksi kullanılarak analiz edilmiştir.

Araştırma sonucunda elde edilen bulgulara göre, Kazakistan'dan Hindistan'a yönelik ihracatta yoğunlaşmanın arttığı sonucuna ulaşılmıştır. Yani, Kazakistan'ın Hindistan ile ticarete dünya ortalamasının üzerinde bir ticaret ilişkisi gerçekleştirdiği belirlenmiştir. Diğer Orta Asya ülkelerinden Hindistan'a yönelik ticari ilişkide ise ticaret yoğunluğu beklenenden daha düşük düzeydedir. Genel olarak, ele alınan dönemde Orta Asya ülkelerinin Hindistan ile gerçekleştirdiği ticarete yoğunlaşma sağlayamadığı tespit edilmiştir.

Orta Asya ülkelerini Hindistan'a bağlayan direk ulaşım yollarının olmaması ticari ilişkinin zayıf olmasında en önemli etkidir. Mevcut durumda Orta Asya ülkelerinin Hindistan ile ticareti İran üzerinden yapılmaktadır. Bu durum ise zaman kaybına ve maliyetlerin yükselmesine neden olmaktadır. Bununla birlikte, Orta Asya ülkelerinde bankacılık ve finans piyasalarının yeterince gelişmemiş olması, bilgi ve iletişim teknolojileri altyapısındaki eksiklikler, planlama ve koordinasyon eksikliği, pazarlama faaliyetlerindeki eksiklikler vb. ikili ticareti olumsuz etkilemektedir. Söz konusu aksaklık ve eksiklikler Orta Asya ülkeleri ile Hindistan arasındaki ticaret hacminin potansiyelin altında gerçekleşmesine neden olmaktadır. Bununla birlikte, son zamanlarda Orta Asya ülkeleri ile Hindistan arasındaki ticari ilişkinin ciddi bir şekilde artış gösterdiği ve genel ticaret hacminin büyüdüğü görülmektedir. Orta Asya ülkeleri Hindistan'a daha çok hammadde ve yarı işlenmiş mamul ihraç etmekte ve Hindistan'dan ağırlıklı olarak sermaye yoğun ürünler ithal etmektedirler. Orta Asya ülkeleri ticarete üstünlüğe sahip oldukları ürünlerin ihracatını güçlendirmeli, teknoloji ile sermaye yoğun ürünlerin ihracatını da artırmaya özen göstermelidir. Genel olarak gerek Orta Asya ülkelerinin gerekse Hindistan'ın ikili ticareti artırmak için muazzam bir potansiyele sahip oldukları söylenebilir. Taraflar arasındaki ticari ilişkilerin geliştirilmesi söz konusu ülkelerin önemli ticari kazanımlar elde etmesine olanak sağlayacaktır. Ayrıca, Orta Asya ülkelerinin Hindistan ile olan ticari ilişkilerinin gelişmesi bölge ülkelerinin ihracatta Çin ve Rusya'ya olan bağımlılıklarını azaltmada yardımcı olacaktır. Dolayısıyla Orta Asya ülkeleri Hindistan arasında ticari ilişkilerin geliştirilmesi büyük önem arz etmektedir.

Kaynaklar

Bashimov, G. (2017). "Dış Ticarete Ürün Bakımından Yoğunlaşma: Orta Asya Ülkeleri Örneği". *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. 7 (12), 37-50.

Bhat, M. A. (2018). "The Strategic Cooperation among India, Pakistan, Iran and Central Asia and Its Implications upon the Regional Stability". *İran Çalışmaları Dergisi*. 2 (1), 41-60.

Brown, A. J. (1949). *Applied Economics: Aspects of World Economy in War and Peace*. London: George Allen and Unwin.

ITC. (2023). Uluslararası Ticaret Merkezi. <https://www.trademap.org/> (27.01.2023).

Kasım, M. ve Yücel, F. (2020). "İktisat Politikalarının Çin ve Hindistan'ın Kalkınmasındaki Etkileri". *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. 13 (2), 203-212.

Kojima, K. (1964). "The Pattern of International Trade among Advanced Countries". *Hitotsubashi Journal of Economics*. 5 (1), 16-36.

- Maswana, J. C. (2020). "African Economies in the Shadow of China: Effects of Bilateral Trade Structure on Economic Growth in Africa". *Foreign Trade Review*. 55 (1), 80-92.
- Pradhan, R. (2011). "Dynamics of India-Central Asia Relations Energy as a Strategic Factor". *The Journal of Central Asian Studies*. 20, 143-164.
- Purtaş, F. (2011). *Orta Asya ile Güney Asya Arasında Modern İpek Yolu Projesi: Afganistan, Pakistan ve Hindistan'ın Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ile İlişkileri*. Ankara: Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yayın No: 06.
- Singh, S. ve Kaur, A. (2014). "Connect Central Asia Policy' Factor in India's Soft Power Initiatives in CARs: Problems and Prospects". *International Journal of Advanced Research in Management and Social Sciences*. 3 (12), 94-114.
- Tabassum, A. (2021). "Trade Intensity and Trade Complementarity between India and Bangladesh". *Webology*. 18 (5), 325-334.
- Tantri, M. L. ve Aulakh, P. S. (2019). *An Analysis of Bilateral Trade Between Canada and India*. Bangalore: The Institute for Social and Economic Change Working Paper No: 444.
- Tatar, H. E. (2021). "Dış Ticaret Yoğunluk Analizi: Türkiye ve Seçilmiş Ülkeler Analizi". *Fiscaoeconomia*. 5 (2), 522-537.

Özel, Cemal. (2023). "Din, Müzik ve İktidar: Taliban'ın Müzik Politikası Üzerine Bir Analiz". *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*. 7 (1), 61-80.

Araştırma Makalesi

DİN, MÜZİK VE İKTİDAR: TALİBAN'IN MÜZİK POLİTİKASI ÜZERİNE BİR ANALİZ*

Religion, Music and Power: An Analysis on The Taliban's Music Policy

Cemal ÖZEL**

Öz

Bu makalede, müziğe yönelik söylem ve uygulamalarından hareketle Taliban'ın kültür politikalarının analizi yapılmaktadır. Bu çerçevede ilk olarak "direniş kimliği / proje kimliği" ve "sermaye" kavramları temelinde bir teorik çerçeve oluşturulmuş, Taliban öncesi Afganistan'daki müzik kültürü, Taliban hareketi ve taranalar hakkında kısaca bilgi verilmiştir. Ardından Taliban'ın müziğe yaklaşımı "pratik faktörler" (tarih, demografi, Taliban öncesi sansür kültürü) ve "teorik faktörler" (müziğin dinî açıdan konumlandırılması) şeklinde gruplandırılarak açıklanmıştır. Son olarak örnekler üzerinden taranaların içerik analizi yapılmıştır. Araştırma, müziğin siyasi veya sosyal kontrolü sağlamak veya statükoya meydan okumak için kullanışlı bir araç olduğunu göstermektedir. Müziğe yönelik yaklaşım turnusol kâğıdı vazifesi görmektedir; müzik ne kadar özgürse toplum da o kadar özgürdür. Nitekim Taliban'ın yasakçı yaklaşımı müzikle sınırlı olmayıp gündelik yaşamdaki birçok eğlence aktivitesini kapsamaktadır. Binlerce yıldır en önemli kültürel unsurlardan biri olan müziğin yokluğu "anormal" bir yaşamın göstergesidir ki bugün Afganistan'da yaşanan tam da budur. Öte yandan Taliban'ın mevcut din anlayışı göz önünde bulundurulduğunda tüm müzik tarzlarına izin verilecek bir ortam mümkün gözükmemektedir. Afganistan gibi bir coğrafyada müziği sansürlemek, onun birleştirici rolünün ve iyileştirici etkisinin heba olmasına neden olmakta, özünde şifahi olan yerel kültürel dokuya da zarar vermektedir. Taliban'ın müziğe yönelik yaklaşımı zaten sorunlu olan imajını daha da olumsuz bir görünüme itmekte ve uluslararası toplumla ilişkilerini sıkıntılı hale getirmektedir. Öte yandan Taliban'ı iktidara taşıyan koşullar değişmediği sürece mevcut yaklaşımın devam edeceği, Afganistan'ın geçmişinin, geleceğinin rehberi olarak kalmaya devam edeceği ileri sürmek mümkündür.

Anahtar Kelimeler: Din, Müzik, İktidar, Taliban, Sansür.

Abstract

This article analyzes the cultural policies of the Taliban based on their discourse and practices regarding music. First, a theoretical framework based on the concepts of "resistance identity / project identity" and "capital" is established, and then concise information about the music culture in Afghanistan before the Taliban, the Taliban movement, and the Taranas in Afghanistan before the Taliban is presented. The Taliban's approach to music is then defined in terms of "practical factors" (history, demographics, and pre-Taliban censorship culture) and "theoretical factors" (music in a religious context). Finally, examples are used to conduct a content analysis of the Taliban's attitude towards music. The research demonstrates that music is an effective instrument for political or social control, as well as for challenging the status quo. The approach to music functions as a diagnostic test; the

* Geliş Tarihi / Received: 13.02.2023, Kabul Tarihi / Accepted: 28.06.2023. <https://doi.org/10.58640/asyar.1250876>

** Dr., Öğretmen, cemalozel@hotmail.com, ORCID ID:<https://orcid.org/0000-0001-9977-6308>

greater the degree of liberty in music, the greater the degree of liberty in society. In fact, the Taliban's restrictive approach to music encompasses a wide range of recreational activities. The absence of music, one of the most significant cultural elements for millennia, is a sign of "abnormal" existence, which is precisely what is occurring in Afghanistan today. On the other hand, given the Taliban's current comprehension of religion, it is improbable that an environment that permits all types of music will be feasible. When music is censored in a region such as Afghanistan, its unifying and therapeutic effects are undermined, and the primarily verbal local cultural fabric is harmed. This circumstance also exacerbates the already problematic perception of the Taliban regarding music and complicates their relations with the international community. However, one could argue that so long as the conditions that brought the Taliban to power do not change, the current approach will continue and Afghanistan's past will continue to shape its future.

Keywords: Religion, Music, Power, Taliban, Censorship.

Giriş

2021 yılında Taliban'ın Afganistan'da kontrolü tekrar ele almasının ardından Paktiya vilayetinde bir grup Taliban mensubunun yerel bir müzisyene ait enstrümanı topluluk önünde ateşe verdiği görüntüler medyaya yansımıştı. Afgan gazeteci Abdulkhak Ömeri'nin yayımladığı videoda Taliban mensuplarının, müzik aletlerinin yanısını izlerken gözyaşlarını tutamayan, kıyafetleri bir hayli hırpalanmış müzisyenle alay ederek ona lanetler okuduğu görülmekteydi (twitter.com, 2022). Aynı günlerde Afgan Ulusal Müzik Enstitüsü'ndeki enstrümanlara zarar verildiği (menafn.com, 2021), yerel sanatçı Fawad Andarabi'nin köyünden alınarak öldürüldüğü (english.alarabiya.net, 2021) şeklinde haberlere de rastlandı. Oysa aynı tarihlerde *Shams al-Horriye*, *Firqat al-Wilaya* ve *Firqat al-Kashef* gibi Hizbullah ile bağlantılı müzik grupları birçok enstrüman kullandıkları halk konserleri düzenlemekteydiler. Aynı dine mensup, aynı kaynaklara referansla görüş ve uygulamalarını meşrulaştıran ve hatta benzer nihai amaç ve imaja sahip bu iki organizasyonun uygulamalarının bu denli farklılaşmasını çözümlmek hem dinî tabanlı toplumsal hareketlerin zihinsel kodları hem de din, müzik ve siyaset arasındaki ilişkilerin anlaşılması için ciddi bir potansiyel taşımaktadır.

Müziğin üretimi, yaygınlaşması, toplumsal kabulü veya reddedilmesi ile iktidar arasındaki ilişki yeni bir fenomen veya İslami hareketlere özgü bir durum değildir. Müzik, sanat dalları arasında en eskisi, en toplumsal ve insanları etkileme gücüne en fazla sahip olanıdır. Müzik, bireylerin ve toplumların günlük yaşamlarında önemli olmuş; kutlamalarda, törenlerde zevk için veya ruhun gıdası olarak hizmet etmiştir. Bu yönüyle müziğin, binlerce yıldır en önemli kültürel unsurlardan biri olduğunu söylemek mümkündür. Müzik, özellikle ideoloji temelli toplumsal hareketlerde, mantıksal çatlakları örtbas etme veya bir tartışmayı entelektüel değil, duygusal bir noktaya yönlendirerek kanıt sağlama gerekliliğinden kaçınma işlevine de sahiptir.

Bu nitelikleri nedeniyle müzik, siyasi veya sosyal kontrolü amaçlayanların yeni bir sistem tesis etme veya mevcut konumlarını güçlendirme aracı olduğu gibi statükoya meydan okuma eyleminde kullanılan bir araç da olagelmıştır. Siyasi gücü elinde bulunduranlar müziğin bu avantajını kullanmaktan çekinmemişlerdir. Özellikle otoriter rejimlerde bu ilişki daha net görülebilir. Müziğe yönelik sansür bu müdahale yöntemlerinden biridir ve farklı şekillerde de olsa, esasen Antik Yunandan beri var olmuştur. Platon “iyi müzik” ve “kötü müzik” arasında ayırım yapmış ve uyumsuzluğa yol açması ve insanları iyi yaşamdan uzaklaştırma potansiyeline sahip olduğu için kötü müziğin kontrol edilmesi ve yasaklanması gerektiğini ileri sürmüştür (Platon, 2005: 398). Müziği iyi ve kötü temelinde etiketleyen bu yaklaşım asırlar boyunca iktidar sahipleri, piyasa, medya, lobiler ve aileler tarafından açık veya örtük biçimde sürdürülmüştür.

Günümüzde bunun en açık örneğini Taliban yönetimindeki Afganistan'da görmekteyiz. Afganistan, geçmişi yüzyıllara dayanan oldukça zengin bir müzikal mirasa sahiptir. Böylesi zengin bir kültürel birikimden müzik aletlerinin bile yasaklandığı, yalnızca, özünde davanın yüceltildiği Taliban ilkelerine genel bakış niteliğindeki Taliban ilahilerinin (tarana) serbest olduğu bir ortama geçiş müzik açısından başlı başına bir trajedidir; ancak sosyolojik açıdan toplumsal değişimleri, bu değişimlerin temel dinamiklerini ve sonuçlarını anlamak için bir fırsattır. Ayrıca Taliban'la aynı yaklaşıma sahip kişi veya grupların iktidarlarında yürütecekleri olası kültür politikaları için bir öngörü de sağlayabilir.

Bu makalede, müzik hakkındaki söylem ve uygulamalarından hareketle, Taliban'ın kültür politikalarının çözümlenmesi amaçlanmıştır. Günümüzde belki binlerce dinî hareket arasında aynı kaynakları referans almasına rağmen nasıl oldu da Taliban müzik konusunda bu denli farklı görüş ve uygulamalara sahip oldu? Bu farklılığın dinsel, tarihsel ve kültürel nedenleri nelerdir? Müziğe yönelik bu yaklaşımları Taliban hareketinin ideolojisi hakkında neler anlatmaktadır? Müziğin politik ve toplumsal kontrolün sağlanmasında veya egemen ideolojilere meydan okumadaki rolü nedir? Bu çerçevede Taliban müziği kendi amaçları doğrultusunda nasıl kullanmıştır? Bu yaklaşım sürdürülebilir nitelikte midir? Bunlar bu araştırmada cevabını aradığımız sorulardır.

Bu sorular etrafında makale üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde Castells'in “direniş kimliği-proje kimliği” ve Bourdieu'nin “sermaye” kavramları temelinde araştırmada esas alacağımız teorik çerçeve oluşturulmuş, Afganistan'daki müzik kültürü, Taliban hareketi ve artık onunla özdeşleşmiş olan

tarana 'lar hakkında kısaca bilgi verilmiştir. Makalenin ana kısmını oluşturan bölümde ise Taliban'ın müziğe yaklaşımı "pratik faktörler" (tarih, demografi, Taliban öncesi sansür kültürü) ve "teorik faktörler" (müziğin dinî açıdan konumlandırılması) şeklinde gruplandırılarak açıklanmıştır. Ardından örnekler üzerinden tarana'ların kısa bir içerik analizi yapılmıştır. Makale değerlendirme bölümüyle son bulmaktadır.

Müziğin İktidarı / İktidarın Müziği: Kimliklerin İnşası ve Müzik

Toplumsal hareketi "...toplumun değerlerini ve kurumlarını dönüştürmeyi amaçlayan kolektif eylem" olarak tanımlayan Castells, bu hareketlerin "yarattıkları kimlik, karşı oldukları olgu ve toplumsal hedefleri" ekseninde incelenebileceğini belirtir (Castells, 2008: 101). Bir toplumsal hareket, sürekli değişen dünyaya uyum sağlamak için kolektif kimliğini inşa etmeli ve onu korumalıdır. Bu süreçte sahip olduğu tüm sermayeyi kullanır. Sermaye en genel haliyle insanoğlunun tarihsel süreçte biriktirdiği ekonomik, kültürel, sosyal ve simgesel açıdan faydalı olacak her şeydir (Bourdieu & Wacquant, 2003). Kaynak seferberliği kavramı, bir sosyal hareketin kendini inşa etmek, zorluklarla yüzleşmek ve varlığını devam ettirebilmek için dinî, siyasi, kültürel ve sembolik sermaye kaynaklarını harekete geçirmesini ifade eder (Alagha, 2013: 266). İşte müziği bu kadar güçlü yapan şey, onun sadece kendi pratiğine değil, iktidarın uygulamasına dahil olmasıdır. Başka bir ifadeyle müziğin gücü bir ideolojiye, iktidara yaslanmasından kaynaklanır. Müziğin bir sosyal hareketin varlığını inşa etme ve otoritesini güçlendirme doğrultusunda kullanılması bu bağlamda anlam kazanmaktadır.

Castells'in teorisinde kimliğin, *meşrulaştırıcı kimlik*, *direnış kimliği* ve *proje kimliği* olmak üzere üç ayrı formu vardır (Castells, 2008: 101). Meşrulaştırıcı kimlik, hâkim kurum ve düşüncelerin meşru görülmesini sağlamak ve egemenliklerini genişletmek için inşa edilir. Direniş kimliği, herhangi bir egemenlik mantığı çerçevesinde dışlanmış, değersizleştirilmiş veya negatif olarak etiketlenmiş aktörlerin direniş veya hayatta kalma amacıyla farklı ilkeler temelinde mevzi inşa etmeleri ya da kendilerini dışlayan toplum içerisindeki kurumlara karşı çıkmaları sonucunda ortaya çıkar. Proje kimliği ise sosyal aktörlerin ellerinin altındaki kültürel malzemeleri yeniden kullanarak kendi toplumsal konumlarını yeniden tanımlamalarına yarayacak yeni bir kimlik inşa etmeleri sürecidir. Makalenin ilerleyen kısımlarında görüleceği üzere, direniş kimliği kavramı Taliban'ı açıklamada oldukça faydalıdır; çünkü hareketin günümüz dünyasındaki konumu ve imajı oldukça dezavantajlıdır. Daha da önemlisi Taliban yabancı unsurların ve değerlerin işgaline karşı direnen bir yapı olduğu iddiasındadır. Proje kimliği kavramı da Taliban hareketi için kullanım olarak uygundur; çünkü Taliban, problemlerin tanımlanması ve dile getirilmesinin ötesine geçerek kendi inanç ve idealleri doğrultusunda bir toplumsal yapı kurma amacındadır.

İnsansız Bir İdeoloji Örneği Olarak Taliban Hareketi

Çoğu akademik çalışma, Taliban'ın hikayesini Sovyetler Birliği'nin çekilmesinden çok sonra, mücahit gruplarının istikrarı sağlayamadığı için Taliban'ın öne çıkıp Kabil'i ele geçirdiği 1996'dan veya Taliban adına ilk eylemin gerçekleştiği 1994'ten başlatmaktadır. Oysa Taliban'ın temelleri Sovyet işgaliyle başlayan cihat dönemine ve Sovyetlerin çekilmesinin ardından yaşanan iç savaşa ve hatta solcular ve Müslüman sağcılar arasında işgal öncesinde başlayan çatışmalara kadar götürülebilir. Yabancı işgalcilere karşı tutumları göz önünde tutulduğunda 19. yüzyılın ikinci yarısına tekabül eden Hint Müslümanların İngiliz sömürgesinden ve otoritesinden kurtulmak için başlattıkları ayaklanmayla ilişkilendirmek mümkündür.

Bilindiği üzere, 1989 yılında Sovyetler Birliği Afganistan'dan çekilirken, ülkede Sovyet desteğiyle kurulmuş olan Necibullah hükümeti ve direnişçi mücahit grupları arasında bir çatışma yaşanmaktaydı. Beklenti, Sovyetlerin ülkeyi terk etmesiyle Kabil'deki rejimin hızlıca çökmesi ve mücahit gruplarının kısa sürede yönetimi ele geçirmesi yönündeydi. Mücahitler Kabil'i ancak 1992 yılında ele geçirebildiler. Üstelik bu gruplar yeni bir devlet kurma sürecinde iktidar paylaşımı konusunda anlaşamadıkları için birbiriyle çatışmalara girerek bir iç savaşı başlatmış oldular. Yaklaşık dört yıl süren iç savaş sonucunda yüzbinlerce insan hayatını kaybetmiş; cinayet, yağma, tecavüz, hırsızlık gibi birçok suçun gerçekleştiği bir dönem yaşanmıştır. Bütün bu kargaşa ortamı içinde bir grup öğrencinin (Taliban) güvenlik ve adaleti sağlama iddiası karşılık bulacak ve Taliban Kandahar'dan başlayarak kısa sürede ve hızlı bir şekilde ülkeyi kontrol altına almayı başaracaktır.

Taliban'ın ne zaman ortaya çıktığı kesin olarak bilinmese de hareketin adının duyulmasıyla ilgili hikayeler dönemin zorlu koşullarıyla uyumludur. Anlatılanlara göre 1994 yılında Kandahar'da iki genç kız (bazılarına göre erkek) mücahit gruplara dahil olan kişiler tarafından kaçırılıp askerî karargâhta tecavüze uğrar. O zamanlar medrese müdürü olan Molla Muhammed Ömer bir grup öğrencisiyle birlikte karakolu basar, kızları kurtarır ve kaçırılanları da idam eder (Crews, & Tarzi, 2009: 8). Bir başka anlatı, hareketin ortaya çıkışını Orta Asya'ya giden otuz araçlık ticaret konvoyunun yağmalanmak üzereyken Taliban tarafından kurtarılmasıyla ilişkilendirir (Oğuz, 2001: 306). Problemleri yerlerde ve zamanlarda radikalliğin ve cesaretin insanları celbeden bir yanı olur. Bu olaylar sonrasında şöhreti ve itibarı artan Taliban bölgede giderek söz sahibi olmaya başlamıştır. Nitekim 1994 yılında Kandahar'ın ardından 1995'te Herat'ı, 1996'da Kabil'i ve 1998'de Mezar-ı Şerif'i ele geçirerek Afganistan'ın kontrolünü ele almıştır.

Taliban'ın bu kadar kısa sürede Afganistan'da iktidar sahibi olmasının en önemli nedeni uzun yıllar süren işgal ve iç savaş nedeniyle günlük yaşamı çekilmez hale gelmiş ve yıpranmış olan halka düzen vadederek onların desteğini kazanmasıdır. Bunun yanında Taliban, küçük yaşları nedeniyle, Sovyetlere karşı cihat fırsatı bulamamış; ancak Pakistan'daki mülteci kamplarında bu ideallerle yetişmiş gençleri, "İslam'ın daha gerçek bir versiyonunu getirecek" cihada katılımlarını sağlamıştır (Barfield, 2010: 367). Bu yönüyle Taliban'ı Sovyetlere karşı mücadele etmiş mücahit gruplarının ikinci nesli ve Afganistan'dan ama asıl olarak Pakistan mülteci kamplarından toplanan medrese öğrencileri tarafından kurulmuş bir organizasyon olarak görebiliriz.

Ancak Taliban'ın bu ilk iktidarında Afganistan'ın kalıcı barış ve istikrara kavuştuğunu söylemek mümkün değildir. 11 Eylül saldırılarıyla ilişkilendirilerek 2001 yılında Afganistan'ın ABD öncülüğündeki Batılı ülkelerce işgal edilmesinin ardından kısa bir süre Kandahar'a geri çekilen Taliban, 2006 yılından itibaren NATO ve müttefiklerine karşı saldırılarına yeniden başlamıştır. Uzun ve karmaşık bir süreçten sonra 29 Şubat 2020'de Taliban ve ABD arasında, Afgan hükümeti devre dışı bırakılarak "Afganistan'a Barış Getirme" anlaşması imzalanmıştır. Ağustos 2021'de, bir hafta gibi kısa bir sürede Kabil dahil ülkenin büyük bir kısmını ele geçirmesiyle Taliban yirmi yıl sonra Afganistan'a tekrar hâkim olmuştur.

Taliban'ın dinî ideolojisi selefi İslam ile Peştunların kültürel kodu olan *Peştunwalinin* kaba bir karışımına dayanır. Ancak dini yorumlama yöntemleri kendine özgüdür (Barfield, 2010: 374). Tasavvuf dahil Afganistan halk İslam'ına ait unsurlara karşıtlıkları ve *hududa* karşı gelenlere o bölgede nesillerdir görülmemiş sert cezalar uygulamaları bu bağlamda ele alınmalıdır. Taliban mensupları, Hint alt kıtasında yaşayan Müslümanların çoğunluğu gibi Sünni'dir ve Hanefi mezhebini takip ederler. Taliban öncesi dönemde var olan mücahit gruplar, tüm Müslüman toplumlarla ama özellikle İhvan-ı Müslimin gibi Arap dünyasında ortaya çıkan hareketlerle temas halinde hareket etmişlerdir. Buna bağlı olarak söylem ve eylemleri bu coğrafyadaki dinî yapılanmalarla benzerlik gösterir. Ancak Taliban'ın topluma sunmuş olduğu sosyal ve siyasal İslam, kendilerinden önce cihat mefkûresi ile hareket eden bu yapılardan farklılık gösterir. Bu farklılığın temellerini Taliban'la birlikte anılan Diyobendiyye ekolünde aramak gerekir.

Diyobend Ekolününün temelleri, Muhammed Kâsım Nanâtavi (1833-1877) ve Râşid Ahmed Gengûhi (1829-1905) tarafından 1866 yılında Hindistan'ın Deobend kasabasında kurulan Dâru'l-Ulûm-ı Deobend medresesine dayanmaktadır. Bu ekol Şah Veliyullah Dihlevi'nin fikirleri etrafında bölge Müslümanlarını birleştirme ve İngilizlere karşı koyma amacı doğrultusunda faaliyetlerini sürdürmüştür. Şah Veliyullah Dihlevi, İslam'a sokulan yeni anlayışları, bidatleri birer felaket olarak değerlendiren bir yaklaşıma sahiptir (Ahmad, 1962: 29). Fikhî konularda Hanefi mezhebi, itikadi konularda ise İbn-i Teymiye ve Muhammed b. Abdulvehhab'ın takip edildiği bu medreselerde çok sayıda Afganistanlı talebe de eğitim görmüş ve bu öğrenciler zamanla Afganistan'da bu ekole bağlı medreseler açmışlardır. Medreselerin %90'ı kırsal alandadır. Öğrencilerin çoğu, yoksul ailelerden gelir ve tüm ihtiyaçları medrese vakıflarından karşılanmaktadır. Ailelerinden uzak kalmaları bu gençlerin içinde buldukları topluma yabancılaşmalarına neden olmuştur. Diyobend ekolü, dinî ilimlere mutlak bir öncelik tanımış ve beşerî bilimleri ve fen bilimlerini neredeyse yok sayma eğiliminde olmuştur. Bu ihmal, fizikî dünyayı kavramada yetersizliğe yol açmakta ve Taliban'ı modern hayatın meydan okumaları karşısında çaresiz bırakmaktadır. Taliban'ın yasakçılık temelindeki bir yasama ve yürütme tarzını benimsemesinde bu çaresizliğin etkisi olmalıdır. Medreselerde yetişen bu gençlere öğretilen ideal Afgan yaşam tarzını hayal

etmek ve bunu başkalarına uygulamak çok kolaydı; çünkü derslerini günlük yaşamın tecrübesinden değil, çoğunlukla tarihe atıfta bulunan dinî eğitimlerinden almaktaydılar (Barfield, 2010: 368). Bu hareketin sosyal ve siyasal hayatta kadınlara verdikleri rol oldukça sınırlıdır. Özellikle Sipâh-ı Sehâbe gibi fraksiyonlar, İslam'ın orijinal halini korumak için Şiiilik gibi akımları tamamıyla reddetmişler, Hint gelenek ve görenekleriyle ilgili her türlü hurafe ve batıl inançlara şiddetle karşı çıkmışlardır. Bu dışlayıcı yaklaşım Hint gelenek ve görenekleriyle sınırlı kalmamış, tüm İslami gruplar, Taliban tarafından doğru yoldan sapmış unsurlar olarak kabul edilmiştir. Taliban'ın müziğe yaklaşımının temellerini incelediğimiz bölümde de görüleceği üzere, Taliban'ın müzik sansürü ile Diyobendiyye'nin bu dışlayıcı görüşleri arasında bir ilişki kurmak mümkündür.

Taliban'ın İslam yorumunu Haricilik anlayışıyla da ilişkilendirmek mümkündür. İnançlarına aşırı derecede bağlılık, yegâne doğrunun kendi dinî siyasetleri ve mezhepleri olduğu inancı, taassup ve cesaret Haricîlerin temel özelliğidir ki benzer özelliklere Taliban'da da rastlamaktayız. Haricî siyaset anlayışı, iman esası konumuna yükseltilen dinî hoşgörüsüzlüğü siyasi alana da taşımak, kendinden olmayanlara karşı zora başvurarak sosyal ve politik değişmeyi sağlamaya çalışmak şeklinde özetlenebilir (Salihi & Öz, 1997: 175). Bu yaklaşımın günümüzdeki en sıkı takipçisi Taliban'dır. Taliban'ı "insansız ideoloji" olarak tanımlamamızın temelinde de bu argüman vardır; çünkü Taliban, birçok ideoloji gibi insanı, onun tercihlerini değil, kendi ideolojisini merkeze alır. Her toplumsal hareket, köklü değişiklikleri talep ederken belli bir zaman ve mekâna atıfta bulunur. Bu çerçevede her iki hareketin de benzer yöntemlerle, bidatlerden arınmış gerçek İslam'ı ve Asr-ı Saadet'i yaşatma söylemiyle hareket etmekte olduğunu görüyoruz. Her ikisi de Emri bi'l-Maruf ve Nehiy ani'l-Münker (iyiliği emretme ve kötülükten sakındırma), prensibinin uygulandığında sert, tahammülsüz bir yol izlemişlerdir. Hatta Taliban bu isimle oldukça etkin bir birim teşkil etmiş ve yaşamın her alanına müdahale etmiştir. Tamim ve Rabia kabilelerinden gelen Hariciler, kabileci taassuplarını İslam inanç ve uygulamaları altında da sürdürmüşlerdir. Taliban Hareketi de temelde bir etnik yapıya (Peştun) mensup kişilerden oluşur ve Hariciler gibi kendi değerlerini din ve İslam değerleri ile eşdeğer görmektedir. Nitekim Taliban tarafından geçerli tarz olarak dikte edilen giyim kuşam stili aslında mensubu oldukları etnik yapının geleneksel kıyafetleridir. Taliban Hareketi'nin İslam'ın aslı farızlarını fûru, fûru meselelerini ise aslı farızlar olarak görmesi ve bu doğrultuda hareket etmesi de Haricîlikle ilişkilendirilebilecek noktalardan biridir. Cihat olgusu her iki grubun edebiyatının ana konusunu oluşturmaktadır.

Taliban İlahileri: Taranalar

Günümüzde Taliban'la özdeşleşmiş olan taranalar köken olarak Kuzey Hindistan klasik vokal müziğinde Farsça ve Arapça fonemlere dayalı belirli kelime ve hecelerin çok hızlı bir yorumla kullanılması üzerine kuruludur. Yapı, icracının takdirine bağlı olarak varyasyon ve detaylandırma ile birçok kez tekrarlanan, genellikle kısa bir ana melodiden oluşur.

Kökene ile ilgili ileri sürülen efsane tarananın bu niteliğine uygundur. Anlatıya göre, Allaudin Khilji döneminde (1296-1316) bir müzik yarışması düzenlenir. Gopal Nayak adında bir Hindu ve Amir Khusrou (Hüsrev) adında bir Müslüman finale kalırlar. Gopal Nayak, çetin bir rakibe karşı olduğunun farkındadır. Bu nedenle şarkısını çok hızlı bir şekilde ve Khusrou'nun bilmediği dil olan Sanskritçe söyler. Khusrou, daha sonra aynı şarkıyı Nayak'ın okuduğu notaya uygun olarak söyler; ancak Sanskritçe yerine Farsça kelimeler kullanır. Ortaya çıkan performans anlaşılmasa da heyecan vericidir. Khusrou bu şekilde yarışmayı kazanır ve taranayı icat eder (Willard, 1834: 121).

Türkçe argoda "çok tekrarlandığından usanç verici bir durum alan söz"ü ifade eden "terane okumak" deyimini taranalarla ilişkili olabilir. Taranalar, müzik terminolojisinde herhangi bir müzik enstrümanı kullanılmadan yalnızca insan sesiyle yapılan müziği tanımlayan akapella (a capella) tarzı müziğe benzetilebilir. Fonksiyonları açısından ele aldığımızda taranaları Türkiye'de bir dönem yeşil pop olarak adlandırılan ezgilerle/marşlarla ve Arap dünyasındaki neşidelerle kıyaslayabiliriz; burada müzik sanat için değildir, aynı şeyi hisseden / hissetmesi istenen insanları oluşturma / bir araya getirme vazifesi yüklenmiş bir propaganda aracıdır.

Taranalar, özellikle nakarat bölümleri, reklam cıngılları gibi sloganik ve melodiktir; kafiyeleri, ritimleri ve sözleri kolayca ezberlenir. Şairlerin ve icracıların çoğu, Afganistan'da devam eden silahlı direnişe önemli desteğin olduğu topluluklarda yaşayan; hatta bazıları hayatlarını kaybeden amatörlerden

oluşmaktadır. Bu şairler eserlerinde doğrudan askerî terimlere odaklanmış; akıl, uzlaşma, çözüm ve gelişme gibi savaşıma alternatif olabilecek olguları ifade eden terimleri tercih etmemişlerdir. Ayrıca ikili karşıtlık stratejisi uygulanır; mümin-kafir, dost-düşman gibi keskin ayrıştırıcı ve yaftalayıcı kavramlar hemen göze batar.

Taliban taranaları çoğunlukla askerî talim, saldırı ve çatışma görüntülerini içeren videolarla birlikte servis edilmektedir. Bu nedenle de sık sık yayından kaldırılmaktadır. Nitekim daha önceki çalışmalarda sosyal medya üzerinden referans gösterilen videoların hiçbiri bugün ulaşılabılır durumda değildir. Bununla birlikte günümüzde taranalar, Taliban dergilerinde (mujali.af, 2022), çeşitli web sayfalarında (tarani.af, 2022), sosyal medyada yaygın olarak bulunmaktadır. Taliban mensupları için taranalar, yalnızca bir eğlence veya dinlence aracı olmakla kalmayıp, aynı zamanda imaj ve propaganda savaşının önemli bir bileşeni olarak Afgan halkına talimat vermek ve korku salmak için güçlü bir kontrol aracı haline gelmiştir (Johnson, & Waheed, 2011: 5). Taranalar, propagandayı popüler kültürle harmanladıkları için hem yerel Afgan kültürünü hem de direniş kültürünü analiz etmede önemli içerik sağlarlar. Yerel dilde ve geleneksel tarzda iletildikleri için Taliban'ın yerel halkla iletişimde önemli bir rol oynamaktadır.

Afganistan'daki Müzik Profili

1978'de savaş başlamadan önce Afganistan, farklı biçim ve içeriğe sahip zengin bir müzik kültürüne sahipti. Bölgedeki müzik birikimini genel olarak dört grupta ele alabiliriz:

1. Başta başkent Kabil olmak üzere, Herat, Kandahar ve Mezar-ı Şerif gibi büyük şehirlerde kabul görmüş "sanat müziği",
2. Afganistan'ın tek radyo istasyonu olan Kabil radyosunda yaratılan ve onun tarafından yayılan modern "popüler müzik",
3. Ülkenin farklı bölgelerinde yaşayan çeşitli etnik grupların karakteristiği yansıtan çok sayıda bölgesel "halk müziği",
4. Ve son olarak Kur'an-ı Kerim tilaveti, ezan, naat, mersiye gibi özü ve fonksiyonu itibariyle diğer müzik türlerinden ayrılan "dinî müzik".

Afgan Sanat Müziği'nin öncülü, Timurular İmparatorluğu döneminde oluşan ve Ortadoğu'daki seçkin sanat müzikleriyle akrabalığı olan saray müziğidir. Nitekim bu müzik Afganistan'a saray elitlerinin desteğiyle gelmiştir. 1860'larda Amir Sher Ali Khan, Kuzey Hindistan'dan Hintli klasik müzik eğitimi almış müzisyenleri Kabil'e getirmiş, bu müzisyenlerin soyundan gelenler kısa zamanda ayrı bir Afgan sanat müziği biçimi oluşturmuşlardır (Baily, 2011: 9). Afgan sanat müziğinin ana türü, belirli bir kafiye şemasını izleyen bir dizi beyitten oluşan *Kabil Gazeli*'dir. Kabulî olarak da bilinen bu tür, başta Hafız, Sadi gibi Fars dilinin büyük şairlerinin şiirleri olmak üzere, çoğu güçlü bir manevi ve mistik içeriğe sahip Farsça metinler kullanır. Bu türün icrasında kullanılan enstrümanlar Kuzey Hindistan'dan alınmış olsa da (Rubab hariç), çalgısal bölümlerde Peştun yerel müziklerin etkisi açıktır (Baily, 1988: 60-66).

Afgan popüler müziği, radyo yayıncılığına uygun bir tarz yaratma ihtiyacına yanıt olarak ortaya çıkmıştır. Kabil yakınlarındaki karışık Peştun-Tacik bölgelerinin (Parwan gibi) yerel müziği, Peştun müzik stili ve Kuzey Hindistan teori ve terminolojisi bu türün özünü oluşturur. Aslında Kabil Radyo İstasyonu, ilk olarak 1925'te Amanullah döneminde kurulmuş, 1929'da onun modernist politikalarına karşı çıkan bir ayaklanma sırasında yok edilmişti. Ancak yıllar sonra, 1960'larda yaygın bir yayın ağına ulaşabilen, yeni adıyla Afganistan Radyosu, müzik ve müzisyenlerin statüsünde önemli gelişmelere yol açmıştır. Afganistan'da resmî müzik eğitimi hususunda pek bir şey yoktu, örneğin müzik eğitimi ilk ve orta öğretim müfredatının bir parçası değildi (Samady, 2001: 23-38). Radyo istasyonu bu eksikliği gidererek kadın-erkek, profesyonel-amatör müzisyenlerin yetiştirilmesinde kilit rol oynamış, popüler tarzda birçok yeni şarkı radyo istasyonunda çalışan besteciler ve müzisyenler tarafından yaratılmıştır. Radyonun müzisyenlere bahşettiği bu yeni saygınlık, en dikkat çekici şekilde, bir dizi kadın şarkıcının ün kazanmasında kendini göstermiştir. O ana kadar, toplum içinde (tiyatrodaki olduğu gibi) şarkı söyleyen kadınlar, en azından halkın zihninde olumsuz mesleklerle yakından ilişkilendiriliyordu. Kabil Radyosu bu imajın kırılmasını ve pek çok kadının toplumsal statü kazanmasını sağlamıştır. 1991 yılında ABD'ye iltica eden ve kariyerini halen burada devam ettiren Farida Mahwash bu sürecin sembol ismidir. Aslında

Mahwash radyo istasyonunda sekreter olarak çalışıyordu. Şarkıcılık kariyeri 1960'larda başlamış ve 1976'da Afgan hükümeti tarafından Üstat (usta müzisyen) unvanı verilen ilk kadın şarkıcı olmuştur (voicesofafghanistan.com, 2013). Bu yönüyle Afgan popüler müziği çoğu zaman modernite ile ilişkilendirilirken Kabil Radyosu modernizmin kalesi olarak konumlandırılmıştır. Kabil stüdyosunun müziği, ülkenin iki temel müzik kaynağı olan Peştun ve Taciklere ait unsurları bir araya getiren bir popüler müzik tarzının üretimiyle pan-etnik bir yapıda Afgan ulusal kimliğinin yaratılmasında ve ifade edilmesinde önemli bir rol oynamıştır (Slobin, 1974: 248). Bu yönüyle Kabil Radyosu, etnik ve dilsel açıdan parçalanmış ülkedeki birkaç birleştirici faktörden biri olmuştur.

Halk müziği ise ülkenin en renkli müzik türünü oluşturur. Afganistan, ülkenin farklı bölgelerinde yaşayan etnik grupların karakteristiği yansıtan çeşitli bölgesel müziklere ev sahipliği yapmaktadır. Bu müziğin İran, Pakistan, Özbekistan ve Türkmenistan gibi komşu ülkelerin müziğiyle de yakın ilişkisi vardır (Takahashi, 1980: 29). Ayrıca pek çok durumda radyo popüler müzik tarzına içerik sağlamıştır. Şarkı metinlerinin çoğu anonimdir. Afganistan'a özgü çok az çalgı türü vardır. Çoğunlukla kadınlar tarafından icra edilen "ev müziği" de halk müziğinin önemli bir türünü oluşturur. Halk müziğinin, asıl mesleği berberlik olan azınlık müzisyenleri tarafından düğün ve şenliklerde sahnelenen, grup dansları içeren bir türü de oldukça yaygındır. Halk müziğinde şiirin ayrı bir yeri bulunmaktadır. Yapısal olarak şiir ve müzik arasında yakın bir ilişki vardır ve bir anlamda müzik metnin iletilmesi için yalnızca bir araçtır. Şarkı sözlerinde, Leyla ve Mecnun hikayesi gibi, karşılıksız aşk temaları ağırlıktadır. Titanik filminin Afganistan'da bir dönem çok popüler olmasını Leyla ile Mecnun hikayesine benzemesine bağlayanlar olmuştur (Baily, 2004: 19). Güncellik, siyasi sorunlar ve gerçek hayattan anlatımlar geleneksel Afgan halk şarkı metinlerinde genellikle eksik olan şeydir. Sonuç bölümünde ele alınacağı üzere, Taliban'ın bu müzikleri engelleyerek kendi ideolojisini yansıtan metinleri dikte ettirmesi kültürel anlamda bir kopukluğa neden olmaktadır.

Dinî müzik ise içerik, amaç ve uygulama bakımından şimdiye kadar sözü edilen müzik türlerinden ayrılmaktadır. Afgan ses sanatı düşüncesinde, enstrüman eşliğinde icra edilen müzik ile vokal performans türleri arasında temel bir ayrım yapılır. Bu bağlamda refakatsiz (enstrümansız ve tek başına) şarkı söylemek kendi başına "müzik" olarak etiketlenmez (Sakata, 2012: 18). Bunun en güzel örneği Kur'an-ı Kerim tilavetidir. Güzel bir ses ve düzgün bir okuyuşa değer atfedilse de bu tür bir performansın genellikle müzikle hiçbir ilgisi olmadığı düşünülür. Sufi zikir ritüelleri, Mevlit Kandili gibi özel günlerde camilerde okunan naatlar, Muharrem ayında Şiiilerin yas törenlerindeki mersiyeler dinî solo ve grup şarkılar, Batılı müzik araştırmacıları için kuşkusuz müzikal olsa da Afganlar tarafından müzik olarak görülmez. Dinî törenlerinde standart enstrümanları kullanan, müziği ruhun gıdası olarak gören ve müziksiz ritüelleri duvarsız eve benzeten (Broughton, 2002), Mevlevilerde bildiğimiz semayı adab ve erkan kabul eden Çiştîyye gibi tarikatlar da mevcuttur (Aquil, 2012). Bu tarikatın müziği olan kavvali, Mevlevilikteki sema ayinlerine çok benzer ve günümüzde oldukça popülerdir (Bhattacharjee, & Alam, 2012).

Taliban, Müzik ve Sansür

Bu bölüm, Taliban'ın müzik anlayışına ve uygulamalarına ayrılmıştır. Taliban'ın müziğe yaklaşımını belirleyen faktörleri ilki pratik, diğeri teorik olmak üzere iki grupta ele alabiliriz. Afganistan'ın çatışmalarla dolu tarihi, bir ulus olmayı başaramayan karmaşık etnik yapısı ve Taliban öncesi sansür kültürü pratik boyutu oluştururken; Taliban'ın dinî açıdan müziği konumlandırması teorik boyutu oluşturmaktadır.

Tarih ve Demografi

Bugünkü Afganistan 1747'de ortaya çıkmıştır. O dönemlerde bölgenin çoğu, Batı'da İran ve Doğu'da Moğol Hindistan'ı arasında bölünmüştü. Nadir Şah Döneminde İran'da paralı asker olarak görev yapan Afgan askerleri, bu hükümdara suikast düzenlediler. Ardından bir aşiret konseyi Ahmed Şah Abdali'yi lider olarak seçti. Sonraki yıllarda Afganistan toprakları, güneye inmek isteyen Ruslar ile onları engellemek isteyen İngilizler arasında tampon bölge vazifesi gördü. Yıllarca süren taht kavgalarının, iç çatışmaların ve işgallerin ardından ülkenin mevcut sınırları ancak 19. yüzyıl sonlarında bugünkü halini almıştır. Bağımsızlığın kazanılmasının ardından İngilizlerin çekilmesiyle Afganistan üzerindeki etki SSCB'ye geçmiş, Türkiye'nin 1952 yılında NATO'ya üye olmasının ardından askerî teknisyenlerini geri çekmesi ve bunun üzerine Afganistan'ın askerî öğrencilerini Sovyet Harp

Okullarına göndermesi ise Afganistan için bir dönüm noktası olmuştur. Nitekim Afgan Kralı Zahir Şah'ın 1957 yılında Moskova'yı ziyaret etmesinden sonra, aynı yıl içinde Sovyet teknisyenleri, "Danışman" sıfatıyla Afganistan'a giriş yapmışlardır. Davut Han ve Hafızullah Âmin'in 1978'de öldürülmelerinin ardından Moskova'dan getirilen Babrak Karmal'ın, SSCB'yi "huzur ve barış için Afganistan'ı kontrole davet etmesi" üzerine 27 Aralık 1979 yılında Afganistan işgal edilmiştir. Sovyetler Birliği'nin 1992 yılında çekilmesiyle, zaferin mimarları Afganistan'daki en büyük dört etnik grup olan Peştunlar, Tacikler, Özbekler ve Hazaralardan oluşan ayrı ayrı mücahit grupları arasında iktidarı paylaşmak amacıyla şiddetli çatışmalar yaşanmıştır. Bu çatışmalar yıllardır süren savaş nedeniyle zaten bitkin düşmüş Afgan halkını iyice bunaltmış ve duvarlara eskiye özlemi ifade eden "Yedi keçiyi (yedi mücahit grup) alın, öküzümüzü (Komünist lider Necibullah) geri verin" şeklinde yazılar yazılmıştır. Nitekim, 1994'te Kandahar'da ortaya çıkan Taliban hareketi ülkeyi ele geçirirken önemli bir direnişle karşılaşmamıştı. Böylece, 1979'da kaybolan merkezî otorite kısmen tesis edilmiştir. 2001 yılına kadar Afganistan'a hâkim olan Taliban, 11 Eylül saldırıları sonrası iktidardan uzaklaştırılrsa da 2021 yılında aynı yöntemlerle tekrar ülkeye hâkim olmuştur (Afganistan tarihi için bkz. Barfield, 2010; Raşid, 2001; Oğuz, 2001).

Sınır ve merkezî otorite problemlerinin yanında Afganistan her zaman karmaşık bir "etnik köken sorunu" yaşamıştır. 2004 tarihinde Afganistan Meclisi, yerel ifadeyle Loya Jirga tarafından onaylanan Afganistan Anayasasının dördüncü maddesi, Afganistan ulusunun Afganistan vatandaşlığına sahip ve çeşitli kabilelere mensup kişilerden oluştuğunu belirtmektedir. Bununla birlikte Afganistan'da insanlara "kimsiniz?" diye sorulduğunda "Peştun'um", "Tacik'im", "Türkmen'im" şeklinde yanıtlar alınacağı ve "Afgan'im" cevabını almanın neredeyse imkânsız olduğu iddia edilmektedir (Oğuz, 2001: 39).

Ülkedeki etnik grupların en büyüğü ve en güçlüsü Peştunlardır. Ülkede nüfus sayımı en son 1979'da yapıldığı için (Oğuz, 2001: 37), rakamlar kesin olmamakla birlikte yaklaşık 30.000.000 olduğu tahmin edilen Afganistan nüfusunun yarısını Peştunlar oluşturmaktadır. Afganistan 1747'den beri Peştunların egemenliğindedir. Örneğin bütün Afgan kralları Peştundur. Bugün Afgan denince Peştunlar akla gelir. Sovyet işgali sonrasında kurulan Rabbani'nin koalisyon hükümetinin (1992-1996) başarısızlığı kısmen onun Peştun değil, Tacik olmasından kaynaklanmış olabilir. Peştun kültürü, Afganistan'ın bağımsızlığını kazanmasına yardım etmiş; ancak bu ülkeyi büyük aileler ve kabileler arasında devamlı bir şiddetin bulunduğu çatışmacı bir yer haline getirmiştir. Bu yönüyle ülke tarihine farklı Peştun fraksiyonları arasındaki güç çatışmalarının karmaşık anlatısı olarak bakmak mümkündür.

Afganistan'daki bir başka başlıca etnik grup, nüfusun yaklaşık %27'sini oluşturan Taciklerdir. Taciklerin çoğu kentli, iyi eğitilmiş, ticaretle uğraşmaktadır ve yönetimde mevki sahibidirler. Büyük çoğunluğu Sünni Müslümandır. Taciklerin anavatanı olan Tacikistan'da yaklaşık 6,5 milyon Tacik yaşarken, Afganistan'da yaklaşık 9 milyon Tacik'in yaşıyor olması bölgenin sınırlarının doğallıktan ne kadar uzak olduğunu göstermesi açısından ilginçtir. Nüfusun %9'unu oluşturan Türklerin (Özbekler / Türkmenler / Kazaklar / Kızılbaşlar) de çoğu yerleşik modern mesleklere sahiptirler. Bir diğer %9'luk kesim olan Hazaralar, Afgan toplumunun en fakir ve kıyıda kalmış toplumlarından. 1920'lere kadar Hazaraları köle olarak kullanmak Afganistan'da çok yaygındır. Şii olmaları nedeniyle özellikle Taliban tarafından kendilerine kötü davranılmıştır (Oğuz, 2001: 48).

Taliban Öncesi Afganistan'da Müzik Sansürü

Afganistan'ın ve halkının doğaları gereği yönetilemez olduğu inancı Afgan yöneticilerinin kararlarını yönlendiren temel bir saik olmuştur. Bu nedenle çalkantılı tarihinin büyük bir kısmında Afganistan, otokratik siyasi kontrol tarzına sahip bir ülke olmuş ve buna bağlı olarak siyasal-toplumsal-kültürel pek çok alanda kısıtlayıcı uygulamalar görülmüştür. Elbette müzik de bu uygulamalardan nasibini almıştır. 1964'te, parlamenter demokrasiye sahip anayasal monarşi biçimini tesis etmeye çalışan yeni bir anayasa yürürlüğe girmesinin ardından 1965'te bir Basın Yasası çıkmış ve bir dizi yeni özel gazete ve dergi yayımlanmaya başlamıştır (Hyman, 1984: 57). Ancak 1973'teki darbenin ardından medya üzerindeki devlet kontrolü hemen sıkılaştırılmış ve özgür basın susturulmuştur.

Buna rağmen birçok araştırmacı bu dönemi Afganistan müziğinin altın çağı olarak görmektedir (Sakata, 2012: 18). Bu dönemde amatör-profesyonel, erkek-kadın, dini-dünyevi gibi bir dizi karşıtlığı kucaklayan zengin bir müzik hayatı gözlemlenmiştir. Dönemle ilgili saha çalışmalarına göre (Baily, 1988) canlı müzik performanslarının çoğu, erkekler ve kadınlar için düzenlenen ayrı partiler, düğünler,

doğum ve sünnet törenleri bağlamında gerçekleşmekteydi. Ramazan ayında özellikle geceleri ve baharda kırsal bölgelerdeki panayırlar müzik performansı açısından zengindi. Kabil'den radyo yayınlarını dinlemek birçok insan için günlük hayatın önemli bir parçasıydı. İran, Hindistan, Pakistan ve Orta Asya gibi başka yerlerden de müzik dinlenebiliyordu. Ses kasetlerinin üretimi ve satışı olağan bir faaliyetti. Batı popüler müziği, Afganistan Radyosu'nda belirli bir dereceye kadar yayımlanıyordu. Hatta Kabil'de bazı gece kulüplerinde Amerikan rock müzik şarkıları söylenmekteydi (Baily, 2001: 25).

Cihat Döneminde (1978-1989) Afganistan'da Müziğin Konumu

Bugün müziğin Afganistan'daki durumuna kabaca göz atan biri sansürün Taliban'la ya da mücahit hükümetleriyle başladığını düşünebilir. Oysa sansür farklı biçimlerde de olsa Taliban ya da mücahit hükümetler öncesinde de açık bir biçimde vardı. Örneğin 1978 komünist darbesinin ardından on dört yıl boyunca arka arkaya gelen komünist hükümetler, kurduklarına inandıkları seküler toplum tipinin bir göstergesi olarak gördükleri müziği desteklemekle kalmamış, devletin hizmetindeki müzisyenleri manipüle ederek onları “dinci gericiler”e karşı propaganda olarak kullanılmaya uygun materyalleri üretmeye zorlamışlardır (Baily, 2009: 148). Yayınları Kabil'in ötesine geçmese de radyo ve televizyonda rejimi öven, “gericiler”i yeren skeçler, şarkılar ve oyunlar temel alındı. Hatta mücahitlere karşı cihat ilan eden fetva alınarak bu yolla duyuruldu (Anwar, 1989: 150).

Bu süreçte birçok Afgan ülkeyi terk etmek durumunda kalmıştı. İran ve Pakistan'daki mülteciler müzik açısından çok farklı koşullarla karşılaştılar. Örneğin İran'da, Ayetullah'ın müziği “gençliğin afyonu” olarak tanımladığı ve kınadığı 1979'daki devriminden beri sıkı bir müzik sansürü uygulanmaktaydı (Youssefzadeh, 2000: 38). Buna karşılık Pakistan çok çeşitli bölgesel müziklere sahipti. Ancak Afgan mültecilerin çoğu Pakistan'ın müzik dolu şehirlerinde değil, Afganistan sınırına yakın kamplarda yaşıyordu. Bu kamplar çeşitli Mücahit gruplarına bağlıydı ve mollaların kontrolü altındaydı. Dinî gerekçelerle, kamplarda canlı performans dahil, her türlü müziği dinlemeyi yasaklayan bir yaklaşım söz konusuydu.

Taliban hareketinin kökleri olan Pakistan'daki bu kamplarda müziğe yönelik olumsuz yaklaşımın açıklamalarından biri, bu sefil koşullarda yaşayan insanların çoğunun savaşta aile üyelerini kaybetmiş olması ve yas tutmasıydı, bu da her türlü müziği ve eğlenceyi uygunsuz kılıyordu. Nitekim saha araştırmacısı Baily, 1985 yılında Peşaver'de bir düğünde şarkıcılar ile mollalar arasında şahit olduğu bir diyalogu anlatır: Molla, Afganistan'dan mülteci olarak geldiklerini, her şeyi de geride bıraktıklarını söyler ve buradaki eğlenceden dolayı kötü koşullarda yaşayan diğer insanların gücenebileceğini belirterek müziği kapattırır (Baily, 2009: 151). Ancak bu yaklaşımı “anlık” koşullarla açıklamak yetersiz olur; çünkü bu dönemde mücahitlerin kahramanlıklarını anlatan birçok “cihat şarkısı” Afgan müzisyenler tarafından kaydedilmiş ve bu kasetlerin çoğu mücahitler tarafından Afganistan'a götürülmüştür. Ayrıca mücahitler bu dönemde Fazal Ghani ve Khan Qarra Baghi gibi müzisyenler ve kadın TV sunucusu Saima Ekber gibi seküler kişiliklere yönelik suikastlar de düzenlemişlerdir (Anwar, 1989: 241).

Koalisyon Döneminde (1992-1996) Müzikle İlgili Uygulamalar

Sovyet Ordusu 1989'da Afganistan'dan çekildi ve Kabil'de bıraktıkları komünist hükümet 1992'de mücahitlerin eline geçti. Son Başkan Necibullah, Bilemiş Miletler yerleşkesine sığındı ve Taliban 1996'da Kabil'i ele geçirip onu idam edene kadar burada kaldı. Komünistlerden sonra ve Taliban'dan önceki bu dönemde Afganistan, ağırlıklı olarak Tacik kökenli mücahitlerin partisi olan Cemaat-i İslami'nin lideri Başkan Rabbani'nin yönetimindeki muhalif mücahit gruplardan oluşan zayıf bir hükümet tarafından yönetiliyordu.

Bu dönemde, komünist hükümetler zamanında ülkeyi terk etmek zorunda kalıp İran ve Pakistan'daki kamplarda kalan din adamları geri dönmüştür. Sistemin işleyişinde bu üst düzey dinî şahsiyetlerin önemli söz sahibi olduğu “Emir bi'l-Ma'ruf Nehiy ani'l-Münker” (Fazileti Yayma ve Kötülüğü Önleme Dairesi) bu dönemde kurulmuş, dinî ilkeler çerçevesinde, sonrasında Taliban tarafından daha da sıkı bir şekilde takip edilecek olan bir dizi yasaklama getirilmiştir. Müziğe yönelik ağır bir sansür söz konusudur; ancak belirli bir miktarda müzik etkinliklerine de izin verilmekteydi. Örneğin profesyonel müzisyenler, icra edebilecekleri şarkı türlerini, yani mücahitleri öven şarkılar ve çok sayıda bulunan bölgenin mistik Sufi şiirinden alınan metinler içeren şarkılar için bir lisans başvurusunda bulunmak zorundaydı. Bu koşul, aşk şarkıları ve dans müziği gibi dünyevi müzik

türlerinin üretimini ve icrasını ortadan kaldırmıştır (Baily, 2009: 153). Düzenlemeler müzisyenlerin amplifikasyon olmadan çalmalarını da şart koşuyordu. Yalnızca erkek müzisyenler kapalı mekanlardaki özel partilerde müzik icra edebiliyordu. Ancak bu gibi durumlarda “Emir bi'l-Ma'rûf Nehiy ani'l-Münker” görevlileri partiyi dağıtmak için sıklıkla gelirlerdi. Yerel radyo veya televizyonda çok az müzik olurdu ve yayın esnasında da ekranda şarkıcılar yerine bir vazodan, çiçek vs. gösterilirdi. Dinî lobinin müzik üzerinde sıkı bir kontrol uygulamaya çalıştığı açıktı; ancak öte yandan ses kasetlerinin yanında dutar, rubab gibi müzik aletlerinin üretim ve onarımı ana caddelerde bile devam etmekteydi (Baily, 2004: 25-26).

İronik bir şekilde, zaman zaman müzisyenlerin resmî resepsiyonlarda çalmaları için çağrıldığı da olurdu. Hatta 1995'in başlarında Üstat Rahim Khushnawaz, Gada Mohammad gibi tanınmış Heratlı müzisyenlere Paris'teki Théâtre de la Ville'deki önemli bir konserde sahne almak ve Radio France'ın bir parçası olan OCORA için bir CD yapmak üzere Paris'e seyahat etmeleri için pasaport verildi (radiofrance.com). Onlara Avrupa'ya seyahatlerini organize eden bir tercüman ve yönetici eşlik etti. Ekip Fransa, İsviçre ve Birleşik Krallık'ı ziyaret ettikten sonra Tahran'a geçtiler. Bu çelişkili durum günümüzdeki bazı İslam ülkelerindeki “kendi vatandaşına yasak, ancak yabancıya serbest” olan alkol yasağına benziyor: Afganistan'da bu durum, yurt dışına kültür elçisi olarak gönderilebilen müzisyenlerin evlerinde seslerinin bastırılması şeklinde tezahür etmişti.

Herhangi bir meselede hukuki düzenlemeler herkes için eşit, açık ve kararlılıkla yürütülmezse istismara yol açması kaçınılmazdır. Afganistan'da koalisyon döneminde müzikle ilgili sansürün kişilere ve bölgelere bağlı olduğu görülmüştür. Örneğin başkent Kabil'de müzik sansürü Herat'a kıyasla daha hafif şekilde uygulanmaktaydı. Başkan Rabbani, Emir bi'l-Ma'rûf Nehiy ani'l-Münker birimini aktif etmeye çalışmış; ancak ünlü Mücahit komutanı Ahmed Şah Mesud gibi bazı hükümet üyeleri, halkı tedirgin etmemek için bu kadar sıkı önlemleri desteklememiştir. Rabbani döneminin son günlerinde Peştun kökenli Gülbeddin Hikmetyar Başbakan olarak atanmıştı. Hikmetyar, en aşırı mücahit partilerinden biri olan Hizb-i İslami'nin lideriydi ve hiç vakit kaybetmeden Kabil sinemalarını kapatmış, radyo ve televizyonda müziği yasaklamıştır. Bu uygulama da yıllar sonra, o zamanlar devlet basın ajansı olan Bakhtar'ın başkanı Abdulhafız Mansur tarafından “elektriği ve suyu olmayan ve sonu gelmez roket saldırıları altında harap olmuş bir şehirde yaşayan insanların birkaç basit zevkini elinden almakla” eleştirilmiştir (Baily, 2009: 155).

Taliban Dönemi Müzik Sansürü

Taliban'ın müzik hakkında gelecek perspektifli ve ayrıntılı görüşleri olmamış, bunun yerine geçmişi esas alan, müziği ve müzik aletlerini sansürleyen fermanları olmuştur. Nitekim Taliban, Kabil'in ele geçirilmesinden kısa bir süre sonra, kendi anlayışına uygun olarak müzikle ilgili bir dizi ferman yayımladı (Majrooh, 1998). Buna göre mağazalarda, otellerde ve araçlarda müzik yasaklanıyordu. Bir dükkânda müzik kaseti bulunursa esnaf hapse atılacak, dükkân kapatılacak, ancak beş kişi garanti verirse dükkân tekrar açılabilirdi. Araçta kaset bulunması halinde araç ve sürücü hakkında cezai işlem uygulanacaktı. Yine beş kişi garanti verirse araç serbest bırakılacak ve suçlu daha sonra serbest bırakılacaktı. Düğünlerde müzik ve dans yasaklanıyor, ihlal durumunda aile reisinin tutuklanacağı ve cezalandırılacağı belirtiliyordu (Raşid, 2001: 364-365). Bu çerçevede, stadyum gibi halka açık yerlerde binlerce insanın gözü önünde birçok kaset, CD, drum* hariç müzik aletlerinin imha edildiği görüntüler “viral” olmuştur. Kabil Radyosu stüdyolarında ve müzelerde yıllarca korunabilmiş geleneksel müzik aletleri, hatta tasavvuf müziği için önemli bir yer olan Kabil'deki Çiştîyye Tekkesi Sang Taroshi'deki enstrümanlar da tahripten kurtulamamıştır. Kabil'deki radyo istasyonundan müzik yayını yapılmamış, radyonun ismi Şeriat Radyosu olarak değiştirilmiş ve ağırlıklı olarak haber ve dinî programlar yayımlanmıştır. Müzisyenler ülkeyi terk etmiş, Aziz Ghaznawi gibi kalanlar ise dinî açıdan uygun olan Taliban ilahileri taraneleri söylemeye zorlanmıştır (Baily, 2009: 156-158).

Bununla birlikte Taliban, müzik hayatı üzerine asla tam bir kontrol sağlayamamış, sert önlemlere rağmen Afganistan'da gizlice çok sayıda müzik yapılmaya ve dinlenmeye devam etmiştir (Yusufzai, 1998: 136). Gözlemciler Taliban kontrol noktalarında Kur'an-ı Kerim veya dinî müzikleri açıp ardından kendi müziklerini dinlemeye devam eden, özellikle kırsal alanlardaki törenlerde belli noktalara gözcü

* Drum (çerçeve davul) çoğunlukla kadınlar tarafından ev içi şarkı ve danslarına eşlik etmek için çalınan bir enstrümandır. Pakistan ve Afganistan'da kabul gören bir hadise referansla kullanılması Hz. Muhammed tarafından onaylanmıştır.

yerleştirip toplu halde müzik ve dans icra eden, yasaklanmış müzik enstrümanlarını saklayan çok sayıda olayı rapor etmektedir (Baily, 2009: 159). 2001 yılında Taliban'ın iktidardan uzaklaştırılmasının ardından kısıtlamalar kısmen hafifletilse de müzik sansürü bir ölçüde devam etmiştir.

Taliban'ın Müziğe Yaklaşımının Temelleri

Yeryüzünde elliden fazla Müslüman ağırlıklı ülke ve belki binlerce dinî temelli toplumsal hareket varken müziğe yönelik kısıtlamalar söz konusu olduğunda Taliban farklılaşmaktadır. Bu durumu tek bir nedene indirgeyerek açıklamak mümkün değildir. Bu bölümde Taliban'ın bu kısıtlayıcı yaklaşımının, Afgan toplumunun içinde bulunduğu hazin koşullarla, İslam anlayışıyla, Vehhabilik düşüncesiyle ve Peştun gelenekleriyle ilişkisi tartışılacaktır.

Taliban'ın müzik yasağını Afgan halkının içinde bulunduğu zorlu koşullarla ilişkilendirmek ilk bakışta doğru bir yaklaşım gibi görünebilir. Neticede Afganistan'da son yirmi yılda bir milyondan fazla insan hayatını kaybetti, milyonlarcası evlerini terk etti. Kalanlar da son derece zorlu koşullarda yaşam mücadelesi verdiler. Birçok kültürde olduğu gibi, müzik ve eğlencenin böyle bir zamanda uygunsuz görülmesi anlaşılabilir bir durumdur. Ayrıca onlarca yıl yaşanan savaş ve kargaşadan sonra, birlik ve düzeni otoriter biçimde bu tür yasaklarla sağlamak, Taliban için kolay ve bir kısa yol olarak görünmüş olabilir. Ancak Taliban'ın kısıtlayıcı yaklaşımını “zamansal olarak görmek ve geçici olduğunu düşünmek” bazı sakıncalar barındırmaktadır. Çünkü Taliban tarafından kontrolün sağlandığı ve barışın hüküm sürdüğü yıllarda da müzik yasağının gevşemesinin bir işareti olmamıştır.

Taliban'ın müzik yasağını doğrudan İslam üzerinden temellendirmek Batılı yorumcuların çok sevdiği ve tercih ettiği bir eğilimdir; ancak bu çok basit bir görüştür. Makalenin amaçlarından olmadığı için burada teorik tartışmalara girmeyeceğiz. Ancak İslam'da müziğin caiz olup olmadığı hususunda yüzyıllardır devam bir tartışma olmakla birlikte, Kur'an-ı Kerim'de müziğe karşı açık bir yasaklama yoktur. Müzik, İslam kültür tarihinde *hendese-i savt* adıyla bir bilim uğraşısı olarak incelenmiştir. İslam sanat müzikleri, dünyanın herhangi bir yerinde bulunan en sofistike müziklerden bazılarını temsil etmektedir (Baily, 2001: 439). Kaldı ki diğer dinlerde de Talibanvari eğilimlere rastlanabilmektedir. Örneğin bugün hayırseverlik ve hoşgörü gibi etik ilkeleri desteklemesiyle saygı gören Quakers tarikatı, hareketin ilk günlerinde (1600'ler) tüm dünyevi sanatlara olduğu gibi müziğe de şiddetle karşıydılar. Hareketin kurucusu George Fox, “her türlü müziğe karşı vaaz vermek için” ülkenin her köşesinde toplantılara katılırdı. 1846 tarihli bir mektup, müziğin “ruhun sağlığı için elverişsiz” olduğundan ve “faydasız ve hatta zararlı çağrışımlara ve dünyanın boş eğlencelerine aşırı düşkün bir nesle yol açtığından” bahsetmekteydi (Scholes, 1955: 853). Quaker'ların müziğe karşı olumsuz tutumları 1870'lerde zayıflamaya başlamıştır. Bugün Quaker'ların okullarında güçlü bir müzik eğitimi verilmekte ve hatta tarikatın *The Leanevers* adında bir müzik grubu bile mevcuttur (quaker.org.uk, 2022).

Bununla birlikte Taliban'ın müziğe yönelik kısıtlayıcı yaklaşımda İslam'ın etkisinin olmadığı anlamına gelmez. Taliban'ın Afganistan Müzik Enstitüsü sorumlusu Molla Ahmadi “*Din ve şeriatın emirlerine uymak durumunda olduklarını ve İslam'da caiz olmayan birtakım müzik ve şarkılara asla müsaade etmeyeceklerini*” açıkça ifade etmiştir (www.indyturk.com, 2001). Taliban yetkilileri, Maide Suresinin 90. Ayetinde geçen “şeytan işi pislik”^{*} ve Lokman Suresi 6. Ayette geçen “faydasız işler” (lehvel hadis)[†] ifadelerine atıfla müziğin insanı Allah'a kulluk gibi gerçek görevlerinden uzaklaştırdığı ve yozlaştırıcı bir etkiye sahip olduğunu savunarak yasağı haklı çıkarmaya çalışmaktadır. Ayrıca Kur'an-ı Kerim'de yer alan Nur suresi 36 ve 37. ayetlerine[‡] atıfla Allah'ın adının anıldığı evlerin en çok kutsanmış yerler olacağı inancına sahipler. Aynı ölçüte göre, müzik çalınan evlerin ise lanetleneceği şeklinde bir yorum getirerek müziğin yasaklanması gerektiğine inanıyorlar (Yusufzai, 1998: 136).

Taliban'ın İslam anlayışında Diobendiyye ekolünün etkisinden bahsetmiştik. Kendilerini “koloni modernliğinin getirdiği akımlardan koruyan bir nevi dinî bir ada” olarak gören bu ekol “şirk” ve “bidat”ı

* Bahsi geçen Ayetin meali şöyledir: “Ey iman edenler! İçki, kumar, dikili taşlar, fal okları şeytan işi iğrenç şeylerden ibarettir. Bunlardan kaçının ki kurtuluşa eresiniz.”

† Bahsi geçen Ayetin meali şöyledir: “İnsanlar arasında öyleleri vardır ki bilgisizlik yüzünden başkalarını Allah yolundan saptırmak ve o Ayetleri alay konusu etmek için eğlendirici sözler kullanırlar; işte bunları alçaltıcı bir azap bekliyor.”

‡ Bahsi geçen Ayetlerin meali şöyledir: “Allah'ın, yüceltilmesine ve içlerinde adının anılmasına izin verdiği evlerde hiçbir ticaretin ve hiçbir alışverişin kendilerini, Allah'ı anmaktan, namazı kılmaktan, zekâtı vermekten alıkoymadığı birtakım adamlar, buralarda sabah akşam O'nu tesbih ederler. Onlar, kalplerin ve gözlerin dikilip kalacağı bir günden korkarlar.”

normatif İslam nizamına yönelik iki büyük tehdit olarak görmekteydi (Ingram, 2018: 56). Diyobendiler için bidat olgusu, en iyi niyetli takva halini dahi yozlaştırabilecek bir nitelik taşır ve şirkten çok daha zararlı olabilir. Bidat, yalnızca, Hz. Peygamber zamanında var olmayan her “yeni” şey değildir, vahyin “taklidini yapan” her şey bile bidat sayılır. Bu çerçevede Şiilik, sufilik, Hint gelenek ve göreneklerini anımsatan her türlü inanç ve uygulamaya şiddetle karşı çıkmıştır. Taliban’ın tasavvuf dahil hemen her tür müzik türünde (hatta her yenilik alanında) bu denli sert tavır takınması bu çerçevede anlam kazanmaktadır. Nitekim Taliban, meşru gördüğü tek müzik olan taraneları Hz. Peygamber Dönemine atıfla meşrulaştırmaktadır. Buna göre taranelar, Hz. Peygamber’in izin verdiği müzik olan *huda*’ları andırmaktadır. Huda, Hz. Peygamber Döneminde kervanların önünde enstrüman kullanılmadan söylenen şarkılardır. Şarkıcılar, sesleriyle develerin hem hızını artırıyor hem de birbirlerinden ayrılmalarını engelliyordu. Hudaların ortaya çıkışıyla ilgili rivayet taraneların doğuşuyla ilgili aktarılan hikâyeye benzemektedir. Rivayete göre sesin develer üzerindeki büyüleyici etkisi Kureyş’in babası Mudar ibn Nizar tarafından tesadüfen keşfedilmiştir. Nizar bir gün, bakmakta olduğu bir deveyi kontrol edemediği için kölelerinden birinin eline sopayla vurur. Köle acı içinde “Ya Yadah Ya Yadah” diye ağlamaya başlar. Şaşırtıcı bir şekilde, develer çığıltıktan etkilenir. Bu sözler ve tarz şarkıya dönüştürülür ve böylece *huda* doğar. Huda söylemek İslam öncesi dönemde yerleşik bir uygulamaydı ve Hz. Peygamber tarafından da sürdürülmüştür (Beig, 2008: 37-39).

Taliban’ın müziğe yasağcı yaklaşımını -Suudi Arabistan’dan mali destek almasına binaen, Vehhabi düşüncesiyle ilişkilendirmek ise çok gerçekçi değildir. Taliban ve Vehhabilik arasında benzerlikler kuşkusuz mevcuttur. Örneğin Taliban Hareketinin önemli istihbarat ve kontrol ayağını oluşturan “Emir bi’l-Ma’rûf Nehiy ani’l-Münker” birimi Suudi Arabistan’da benzer işleve sahip din polisi Mutavva’ya benzer. Keskin Şiilik karşıtlığı da Taliban ve Vehhabiliğin kesiştiği noktalardan biridir. Çünkü Afganistan’daki geleneksel inanç ve dinî eğitim sisteminde Taliban hareketi ortaya çıkmadan önce Şii ve Sünni mezhepler arasındaki düşmanlığı gösteren herhangi bir belge bulunmamaktadır. Taliban’ın Cemiyet-i Ulema ile Sepahe Sahabe’ye yakın olması, kadınlara karşı sert tutumları, türbelere adak adama, ağaçlara ve çaput bağlama ve mum yakma, fal bakma, büyü yapma vb. şeyleri şirk olarak görmeleri onların Vehhabilik düşüncesine yakın olma tezini kuvvetlendirmiştir. Vehhabilik müzik ve dansları reddeder; ancak Suudi Arabistan’da Afganistan’dakiyle karşılaştırılabilir bir müzik yasağı yoktur. Örneğin, geleneksel bedevi kılıç dansları, resmî selamlama töreninin önemli bir parçasıdır ve Suudi Televizyonlarında bazen Suudi olmayan Arap kadın şarkıcıları da dahil olmak üzere sanatçılara rastlanır (Baily, 2001: 40).

Taliban’ın müzik ideolojisi için bir başka açıklama da yasağın ardında kırsal Peştun toplumunun değerlerinin varlığı şeklindedir. Gerçekten de taranelarda, Peştunların kabile örf, norm ve yasalarını ifade eden Peştunwali’nin temelini oluşturan kelimeler en az dinî kavramlar kadar sık kullanılmaktadır (Semple, 2011). Taliban’ın insanların dış görünüşlerine göre hüküm vermesi, onların zihin kodlarının kabile kuralları dışına çıkmadığının bir göstergesi olarak okunabilir. Bir başka örnek *Atan* denilen ve davul eşliğinde daireler çizilerek topluca oynanan oyunda kendini gösterir. Afganistan’da farklı etnik yapılaraya ait yüzlerce halk oyunu bulunurken, yalnızca aslında Afganistan’ın güneyindeki Peştunlara ait bu oyun Taliban Hareketi’nin meşru kabul ettiği ve hatta teşvik ettiği bir eğlence olmuştur. “Başkasına haram bize helal” şeklinde, bu kabileci yaklaşımla Peştun gelenekleri İslami kisveye büründürülerek kabul ettirilmeye çalışılırken, diğer etnik grupların giyim kuşamından oyun-eğlencesine kadar gelenekleri İslam dışı görülerek yasaklanmıştır. Müzik konusunda da farklı bir durum yaşanmamıştır.

Özetle Taliban’ın müziğe yaklaşımını tek bir nedenle açıklamak çok zor görünmektedir. Taliban’ın müziğe yönelik yasağcı yaklaşımını, tüm bu açıklamalara ilaveten, otorite olgusu çerçevesinde ele almakta fayda görüyoruz. Taliban için müzik, vatanın ve değerlerin savunması, toplumsal otoritenin kurulması ve sürdürülmesi hususunda sadece bir enstrümandır.

Taliban Taranalarının İçeriği

Bir şeyi sansürlemek, dolaylı olarak, sansüre uğramayan başka bir şeyi teşvik etmek anlamına gelir. Bu çerçeveden ele aldığımızda Taliban’ın müziğe yönelik sınırlamalarının aslında izin verdikleri müzik türü olan taraneları teşvik amacını taşıdığını ileri sürmek mümkündür. Dolaylı olarak teşvik edilen bu müziğin içeriğinin tespit ve analizi Taliban’ın zihin kodlarına ayna tutmaktadır.

Sınırlı sayıda temaya odaklanmak, verilmek istenen mesajın daha güçlü şekilde iletilmesine olanak sağlar. Taliban ilahilerine ilişkin çalışmalar, taranalarda ele alınan konuların sınırlı olduğunu ve dikkatlice seçildiğini göstermektedir (Johnson, & Waheed, 2011: 5). Taranaların neredeyse tümü cihat ve şehadet merkezlidir; mücahitlerin ülkeleri için mücadeleleri ve kendilerini feda etme istekliliği övülmektedir. Ancak mücadele Afganistan içindir; küresel cihat fikrine ve El-Kaide, IŞİD gibi diğer direniş örgütlerine neredeyse hiç yer yoktur. Afganistan dışındaki İslam tarihine yapılan birkaç atf da ülke içindeki davayı kutsamak için kullanılmaktadır. Taliban'ın diğer propaganda unsurlarındaki söylemlerle uyumlu olarak taranalarda, istilacılara ve onların kuklalarına karşı zaferin mutlaka gerçekleşeceği ve ardından tüm Afganlar için kapsayıcı ve hoşgörülü bir İslami rejimin kurulacağı vurgulanır (Johnson & Steele, 2013: 73). Bazı taranalarda, Taliban'ın aslında savaşın faillerinden çok kurbanları olduğu öne sürülmektedir.

Örneğin Mudabar Jana adlı bir şehide ithaf edilen "Shoot the Singer" CD'sinde yer alan, kimliği belirsiz bir sanatçıya ait yerel bir 1998 prodüksiyonu olan bir taranada (Alagha, 2013: 268) şu ifadeler yer alır:

*"Selamlar sana Mudabar Jana
Müslümanlar için güzel bir isim yarattın.
....
Faaliyetleriniz her yerde ve sonsuza kadar hatırlanacak
Selamlar sana Mudabar Jana
...
Ateistleri çileden çıkardın, kafirleri çileden çıkardın
...
İyi insanlar için öldün
Kuran için öldün
İslam ve namus uğrunda öldün
Selamlar sana Mudabar Jana"*

Yabancı işgalleri Afganlar arasında çok hassas bir konudur. Çoğu Afgan, geçmiş yıllarda Sovyetler Birliği ve Büyük Britanya gibi dünyanın bazı egemen güçlerini yenmiş olmalarının haklı gururunu taşır. Bu süper güçleri yenme anlatısı, muhtemelen Afganları yabancı güçlere karşı harekete geçirmek için kullanılan en etkili motivasyon araçlarından biridir ve Taliban anlatılarında düzenli olarak görülen bir temadır. Bu taranalarda, Taliban da dolaylı bir şekilde "özgürlük savaşçıları" olarak tanıtılır. Örneğin *Afghan Mulk Angrizan* başlıklı bir taranada (Semple, 2011: 7) işgal ve işgalciler karşısında takınılması gereken tavır şöyle anlatılır:

*"Ey Afgan, İngilizler (Yabancılar) senin ülkende,
Onlar, atalarınızın bozguna uğrattığı, sonra kaçıp gittiği dünlerinizin (geçmiş)
düşmanlarıdır.
....
Bugün, dostluk ve rehabilitasyon sloganı altına ülkene girdiler.
.....
Ülkenizi yeniden işgal ettiler. Seni öldürmek niyetindedir.
....
Dikkat et ey Afgan, aldanma ve hedefinden ayrılma. Dikkat et ey Afgan, aldanma ve
hedefinden ayrılma.
...
Dünyanın en büyük hırsızları ülkemize geldi ve bakın! Hepsi Batılı."*

Bu bağlamda en sık tekrarlanan temalardan biri de işgalcilere karşı zaferin kaçınılmazlığıdır. *Ay Ghrabi Shamara* (Ey Batı Ejderhası) adlı taranada şu ifadeler yer almaktadır:

*"Ey Batı ejderhası! Bütün yolları kapattığımızda nereye gideceksin?
Ey Batı ejderhası! Şimdi kaçmak için bir fırsatın var.
Yakalandığınızda pişman olmamak için acele edin ve Kabil'den çıkın."*

Taliban iktidardayken, geçmiş ulusal kahramanları taranalarda veya başka kültürel unsurlarda nadiren onurlandırmışlardır; çünkü bu onların hedeflerine açıkça hizmet etmiyordu. Ancak sonraları

özellikle yabancı işgalcilerle savaşan eski Afgan kahramanlarının isimlerine daha fazla yer vermeye başlamışlardır. Çoğu tarana, isimsiz bir kahramana övgüler yağdırır. Ancak hareketin kurucu lideri Molla Ömer (Sevgili Molla Ömer, canımız Molla Ömer) ve Pakistan Taliban Hareketi'nin lideri Hakeemullah Mahsud (Bırakın gençliğimi feda edeyim, Beytullah'ın sahibi geldi) gibi liderler için özel olarak yazılmış taranalara da rastlanmaktadır.

Ülkedeki dinî, politik ve kültürel yozlaşma Taliban taranalarında öne çıkan konulardan biridir. Yozlaşanlar, doğal olarak Taliban dışındakilerdir. *Aghyar Ashna* (Yabancı Arkadaş) başlıklı bir taranada (Johnson & Waheed, 2011: 10) şu ifadeler geçer:

“Bir yabancidan mı şikâyet etmeliyim yoksa arkadaşşımdan mı şikâyet etmeliyim? Anlamıyorum, anlamıyorum, dünyadan mı şikâyet edeyim, kendimden mi şikâyet edeyim? Konseyler düşmanımın emri altında yapılıyor. Kararlar mecliste yetersiz kişiler tarafından alınıyor. Beni öldürmek için bir sürü doları kabul ediyorlar.

...

Etim kesiliyordu ve siz [hükümet yanlısı Afganlar] üzerlerine tuz döküyordunuz. Vahşetin şişlerinde etim pişiyordu.

...

Adalet için haykırıyorum ve geçmiş zamanları hatırlıyorum. Memnun kaldığım güvenlik nerede?”

Taliban cihadı yüceltirken insanların günlük hayatta zevk aldığı faaliyetleri ve eğlenceleri de küçümsemekten ve hedef göstermekten geri kalmamıştır. Örneğin *Voleybol, Futbol ve Kriket* başlıklı bir taranada (Johnson & Waheed, 2011: 12) şu ifadeler geçer:

“Ah gençlik, bırak voleybolu, futbolu ve kriketi. RPG'yi (tanksavar)al omuzlarına. Toplarla oynamak yerine insan (düşman) kafalarıyla oynayın.

...

Silah ve Misvak ile iyi görünüyorsun; ama sakız ve çikolata ile değil. Ey gençlik, RPG'yi al omuzlarına.”

Talibanın eleştirilerinden muhalifler de payını almaktadır. Bu tür taranalarda sık sık “bölünme”, “sahte dostlar” gibi terimlere rastlanılmaktadır. Örneğin *Jama ki da dosthai* (Dostluk Giysileri İçinde) başlıklı bir taranada (Johnson & Waheed, 2011: 22) şöyle denmektedir:

*“Düşmanlar dost kılığına girdi.
İnsana benziyorlar, ama onlar vahşi hayvanlar.
İnsanları bölme eylemi kanlarında kalır ve mesajları çiçeğe benzer ama zehir doludur.
Dost sancağı altına girmişler, ama onlar katil.*

...

*Bu ülkenin kaderini hep ben çizdim.
Ülkeme mutluluk ve güzellikler getirdim.
Sempati adı altında gelmişler, ama bunlar gaspçı.”*

Taranalarda Peştunlara yönelik övgüler de yer alır: Örneğin *Peştun Mayaan* (Peştun Aşığı) adlı taranada şunlar söylenmektedir:

*“Cesur ol ve silahı al, evde tilki gibi dövüşenler Peştun değildir.
Atalarınızın kılıcını alın, çünkü kafirler masum Afganistan'ımıza geldiler.
Lütfen Hacı Molla Dadullah'ı* koruyun; çünkü Taliban onunla gurur duyuyor.”*

Taliban taranalarında Afganistan sevgisi sıkça vurgulanır. Ancak burada bile Afganistan'ın, yabancı güçler tarafından nasıl yok edildiğine dair metafor bulunur. Mesela *Bagh-Baghwan* (Bahçe-Bahçıvan) isimli bir taranada (Johnson & Waheed, 2011: 12) şu ifadeler yer alır:

“(Afganistan) Çiçek açmış bir bahçeydi, ama yabancı bahçıvan (işgalciler)bu bahçeyi devraldı.

* Taliban hareketinin önde gelen askerî liderlerinden Molla Dadullah Ahund, Peştun kabilelerinden biri olan Kakar'lara mensup bir isimdir. 2017'de Afgan ve ABD kuvvetleriyle girdiği bir çatışmada hayatını kaybetti.

Her çiçeğin yaprakları döküldü...

Bütün çöller taşlar ve bitkiler sevgilerini (Taliban'ı) görmek için can atıyorlar. Henüz o aşıkların kırmızı dudaklarını görmedik."

Taliban Vehhabi anlayışına uygun olarak İslam öncesi gelenek olarak gördüğü türbe ziyaretlerini, adak adamayı uygunsuz bulmaktadır. Ancak bazı taranalar, insanları şehit olan Taliban üyelerine adanan türbeleri ziyaret etmeye teşvik etmektedir. Örneğin *Gulan Paasha* (Çiçek Atmak) adlı bir taranada (Johnson & Waheed, 2011: 21) şu sözler yer alır:

*"Lütfen gel sevgili dostum ve mezarıma çiçek at.
Çöllerde yatıyorum, lütfen her zaman gel..."*

Taliban taranalarında dünyevi semboller ve anlatımlar da yok değildir. Şairlerin, elbette bu dağlardaki ve bölgelerdeki savaflara göndermelerde bulunarak, Sangar, Ghra gibi dağlara ve ülkenin farklı coğrafi yapılarını anlattığı taranalara da rastlanmaktadır.

Sonuç

Taliban'ın müziğe yaklaşımını "nedenleri", "sonuçları" ve "gelecek perspektifi" açısından ayrı ayrı değerlendirebiliriz.

Nedenleri açısından ele aldığımızda vurgulanması gereken ilk husus, Taliban'ın müziğe yönelik yaklaşımının tek bir nedene indirgenerek açıklanamayacağıdır. Taliban'ın müzik konusundaki inanç ve pratiklerinin arkasında yalnızca dinî motifler değil; tarihsel, sosyal, kültürel, psikolojik ve siyasi unsurların rol oynadığını güçlü bir şekilde vurgulamak gerekir. Çalkantılı tarihinin üstüne son yirmi yıldır yaşanan çatışmalar ve bu çatışmaların neden olduğu ortam, çeşitli etnik yapılardan bir ulus oluşturamama, İslam'ın katı, tahammülsüz ve yeniliklere son derece kapalı; hatta karşıt Talibanca yorumu, dünyadan izole olma, modern devlet bilgi ve anlayışından mahrumiyet gibi faktörler Taliban'ın müzik sansürünün temellerini oluşturmaktadır.

Belli bir ölçüye uymama, normalden belirgin ölçüde sapma gösterme durumunu ifade eden "anomali" kavramı, Taliban'ın müzik sansürünün yol açtığı, ortaya çıkardığı durumu anlamak ve ifade etmek için oldukça faydalı bir kavramdır. İnsanlık tarihinin en eski sanat dallarından biri olan müzik, insanla doğmuş, toplumla şekillenmiştir. Dil gibi, müzik de evrenseldir; tüm toplumlarda ve tüm zamanlarda günlük yaşamın bir parçası olagelmıştır. Sevinçten, acıdan, bolluktan, yokluktan, din, inanç ve düşünce sistemlerinden, kısacası her olaydan etkilendiği için, aslında "en toplumsal" sanatlardan biridir. Müzik insanları harekete geçiren, birleştiren bir etkiye sahiptir. Bu çerçevede müziğin en önemli etkilerinden biri dinleyiciye güvenlik hissi vermektir; çünkü müzik insan için doğduğu yeri, çocukluğundaki ilk doyumları, dinsel hissiyatını, hayallerini ve tüm kişilik şekillendirici deneyimleri simgelemektedir. Bu yönüyle müziğin yokluğu "anormal" bir yaşamın göstergesidir. Afganistan'da bugün yaşanan tam da budur. Öte yandan Taliban'ın mevcut din anlayışı göz önünde bulundurulduğunda tüm müzik tarzlarına izin verileceği bir ortam mümkün gözükmemektedir. Başka bir ifadeyle Taliban tarzı bir din anlayışında normal olan müziğin serbest bırakılması değil, kısıtlanmasıdır. Taliban müzik konusunda çok ılımlı olursa onu yozlaşmanın göstergesi sayan, din alanı dışındaki her türlü eğlenceye karşı çıkan, asr-ı saadeti yaşamaya ve yaşatmaya yeminli takipçilerinin sadakatini kaybedebilir.

Taliban dinî bir hareket olduğu kadar siyasi bir yapıdır. Dolayısıyla müziğe yönelik yaklaşımını siyaset kurumunun gerçekleri ve gereklilikleri açısından da değerlendirmek gerekir. Biz ve öteki ayrımı siyasetin varlığı için şarttır; siyaset yalnızca uzlaşmanın değil, aynı zamanda mücadelenin, çatışmanın, savaşın kaynağı ve odağı olabilmektedir. Taliban açısından bakıldığında, Taliban ve onun temsil ettiği değerler mutlak doğrunun ve düzenin karşılığı olarak "biz"i oluştururken; buna tehdit oluşturan tüm uygulamalar ve değerler ise "öteki"yi ifade etmektedir. Toplumun geneli tarafından benimsenmiş olsa bile, öteki, her türlü müdahaleyi ve gerektiğinde bertaraf edilmeyi hak etmektedir. Taliban, birçok ideoloji gibi insanı değil, kendi ideolojisini kutsamaktadır. Afgan toplumu tarafından yüzyıllardır dinlenen müziklerin, eğlence tarzlarının bir anda gayri meşru sayılmalarını bu çerçevede değerlendirebiliriz. Taliban yönetimi ve Afgan toplumu arasındaki bu çelişkinin nasıl bir noktaya evrileceğini zaman gösterecektir.

Müziğin birleştirici etkisi, müzik üzerine yapılan bütün çalışmaların ortak vurgularından biridir. Müziği yasaklamak, özellikle etnik ve din üstü nitelikteki olanları, onun birleştirici rolünün heba

olmasına neden olmaktadır. Geçmişte Afgan Radyosu, Peştun ve Taciklere ait unsurları bir araya getiren bir popüler müzik tarzını yaratarak en azından bu iki etnik grubu bir noktada birleştirebiliyordu. Günümüzde Afganistan'da izin verilen müzik, esasen toplumun “var olan” duygularını, özlemlerini hayallerini yansıtmak yerine “var olması istenen” duygularını, özlemlerini hayallerini yansıtan bir “propaganda” müziğidir. Büyük ölçüde tek bir etnik grubun ve tek bir dinî anlayışın ürünüdür ve bu nitelikleri nedeniyle birleştirici olmaktan bir hayli uzaktır. Müzik bir dizi terapötik olasılık sağlar; müziğin savaş travmaları, zorbalığa maruz kalma, aile üyelerinin kaybı, yer değiştirme, depresyon, stres gibi durumlardan acı çekenler için bir dizi iyileştirici gücü vardır. Geleneksel müziği yasaklamak, bireylerin ve toplumun müziğin iyileştirici etkisinden mahrum kalmalarına neden olmaktadır.

Taliban'ın müziğe yaklaşımı Afganistan'ın kültürel dokusuna da zarar vermektedir. Uzun tarihsel geçmişe sahip bir yazılı geleneğe sahip olan Afgan edebiyatının aksine, Afgan halk müziği özünde sözlü bir gelenektir. Yüzyıllardır süregelen müzik geleneğinin bir anda ortadan kaldırılması, tüm sözlü geleneklerde olduğu gibi, süreklilikteki bir kopuşa neden olmakta, bu durum da hızla kültürel kayıplara yol açmaktadır. Bu yönüyle müziğe sansür uygulamak, iktidar sahiplerinin politik ve ideolojik emellerinin yansımından ibaret olmayıp aslında bir kültürün ruhunun boğulması, nesillerin tarihsel ve aktüel temel bir kültürel referanstan mahrum bırakılması anlamına gelmektedir.

Afganistan'daki müzik sansürünün aslında bir karşılığı da bulunmamaktadır. Afgan toplumu bir şekilde bu yasakları aşabilmektedir. Dahası Taliban istediği takdirde müzikal faaliyetlere izin vermekte, hatta organize etmektedir. Bu yönüyle müzik sansürü ikiyüzlülüğe ve çifte standartlara yol açmaktadır.* Müziğe yönelik yaklaşım turnusol kâğıdı vazifesi görmektedir; görüldüğü kadarıyla müzik ne kadar özgürse toplum da o kadar özgürdür. Nitekim Taliban'ın yasakçı yaklaşımının müzikle sınırlı olmadığını birçok eğlence aktivitesini kapsadığını görmekteyiz. Bu durum zaten sorunlu olan imajını daha da olumsuz bir görünüme itmekte ve İslam ülkeleri dahil uluslararası toplumla ilişkilerini sıkıntılı hale getirmektedir.

Bu çelişkili ve belirsiz ortamda Taliban'ın müziğe yaklaşımının nasıl bir seyir izleyeceği hakkında bir öngörde bulunmak kolay değildir. Tarih, insanı merkeze koymayan, onun kültürünü ve taleplerini hesaba katmayan ideolojilerin uzun ömürlü olamayacağını göstermiştir. Afganistan, küçük bir grubun ideolojileri doğrultusunda şekillendirilemeyecek kadar geniş ve karmaşık bir coğrafya; 1920'lerde ve 1970'lerdeki modernleşme çabalarının başarısızlığı bunu göstermiştir. Aynı senaryonun tekrarlanıp tekrarlanmayacağını zaman gösterecektir. Bir direniş hareketi olarak Taliban yabancı işgaline karşı mücadelede hiç şüphesiz başarılı olmuştur. Bu başarı, onları uzlaşmacı ve orta yolcu bir kültür politikası benimsemelerini engelleyici bir faktör olabilir. Müzik konusunda birçok dinî hareketin başlangıçta katı bir tutum sergilerken zamanla esnek, hatta destekleyici bir tavra doğru evrildiğini gördük. Ancak Taliban'ın ikinci kez iktidara gelmesinin ardından bir hayli süre geçti ve süreç içerisinde gerçekleşen söylem ve eylemler ilkinden çok farklı olmadı. Bu durum Taliban'ın Afganistan'ı bazı değişikliklerle eskisi gibi yöneteceği düşüncesine sevk etmektedir. Görüldüğü kadarıyla Taliban'ın amacı, içinde bulunduğu çağın gereklerine göre hareket etmek, insanı merkeze koyan modern bir ülke geliştirmekten ziyade İslam'ı anladıkları şekliyle uygulamaktan ibaret bir politika yürütmektir. Taliban'ı iktidara taşıyan koşullar değişmediği sürece Afganistan'ın geçmişi, geleceğin rehberi olarak kalmaya devam edecek gibi görünmektedir.

Kaynaklar

Ahmad, Aziz. (1962). “Political And Religious Ideas of Shāh Wali-Ullāh of Delhi”. *The Muslim World*. 52 (1), 22-30.

Alagha, Joseph. (2013). “Jihad Through ‘Music’: The Taliban and Hizbullah”. *Performing Islam*. 1 (2), 263-289.

Anwar, Raja. (1989). *The Tragedy of Afghanistan A First-hand Account*. London: Verso.

* Esasen bu durum tüm yasaklar için geçerlidir. Bu makalenin yazıldığı günlerde Taliban kız öğrencilerinin okula gidişini yasaklamıştı. Yasağı savunan Taliban'ın sözcüsü Shuhail Shaheen'in kızlarının ise Doha'da okuduğu ortaya çıkmıştı. <https://twitter.com/nasimishabnam/status/1524282511899176960> (28 Aralık, 2022).

- Aquil, Razuiddin. (2012). "Music and Related Practices in Chishti Sufism: Celebrations and Contestations". *Social Scientist*. 40 (3/4), 17-32.
- Baig, Khalid. (2008). *Slippery Stone: an Inquiry into Islam's stance on Music*. Garden Grove: Openmind Press.
- Baily, John. (1988). *Music of Afghanistan: Professional Musicians in the City of Herat* (Vol. 1). New York: Cambridge University Press.
- Baily, John. (2001). *Can You Stop the Birds Singing? The Censorship of Music in Afghanistan*. Freemuse Report, 1, <http://www.freemuse.org/sw1106.asp> (e.t.: 22 Aralık, 2022).
- Baily, John. (2004). "Music Censorship in Afghanistan Before and After The Taliban". *Shoot the Singer!: Music Censorship Today*. Ed., Marie Korpe. London: Zed Books, 19-29.
- Baily, John. (2009). "Music and Censorship in Afghanistan, 1973–2003". Ed., Laudan Nooshin. *Music and the Play of Power in the Middle East, North Africa and Central Asia*. Farnham: Ashgate Publishing Limited.
- Baily, John. (2011). *Songs from Kabul: the Spiritual Music of Ustad Amir Mohammad*. Farnham: Ashgate Publishing Limited.
- Barfield, Thomas. (2021). *Afganistan: Politik ve Kültürel Bir Tarih*. Çev., Burhan Yüksekkaş. İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları.
- Bhattacharjee, Anuradha & Alam, Shadab. (2012). "The Origin and Journey of Qawwali: From Sacred Ritual to Entertainment?". *Journal of Creative Communications*. 7 (3), 209-225.
- Bourdieu, Pierre & Wacquant, Loic J. D. (2003). *Düşünelimsel Bir Antropoloji İçin Cevaplar*. Çev., Nazlı Ökten. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Broughton, Simon. (2002). "Breaking the silence: Music in Afghanistan". *VHS (BBC Education & Training, 2002)*. [RILM Abstracts of Music Literature, 2002-15784], https://www.youtube.com/watch?v=f_WU8FV_LEw (e.t.: 12 Ekim, 2022).
- Castells, Manuel. (2008) *Kimliğin Gücü Enformasyon Çağı-Ekonomik Toplum ve Kültür-2*. Çev., Ebru Kılıç. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Crews, Robert & Tarzi, Amin. (2009). *The Taliban and the Crisis of Afghanistan*. Cambridge: Harvard University Press.
- Goodson, Larry P. (2001). *Afghanistan's Endless War: State Failure, Regional Politics, and the Rise of the Taliban*. Washington: University of Washington Press.
- Hyman, Anthony. (1984). *Afghanistan Under Soviet Domination, 1964-83*. London: Macmillan.
- Ingram, Brannon. (2018). *Revival From Below: The Deoband Movement and Global Islam*. Oakland: University of California Press.
- Johnson, Thomas & Waheed, Ahmad. (2011), "Analyzing Taliban Taranas (Chants): An Effective Afghan Propaganda Artefact". *Small Wars and Insurgencies*. 22 (1), 3-31.
- Johnson, Thomas & Steele, Kevin. (2013). "The Taliban Narrative: Understanding the Group's Messages, Actions and Clues to Their Endgame". Ed., Steven R. Corman. *Narrating the Exit from Afghanistan*. Tempe: Center for Strategic Communication, 71-98.
- Majrooh, Naim. (1998). "The Talibans Have Banned All Music in Afghanistan". *1st World Conference on Music and Censorship*. Copenhagen: Danish Center for Human Rights, 27-30.
- Oğuz, Esedullah. (2001). *Hedef Ülke Afghanistan*. İstanbul: Doğan Kitapçılık.
- Platon. (2005). *Devlet*. Çev., Cenk Saraçoğlu & Veysel Atayman. İstanbul: Bordo Siyah.
- Raşid, Ahmed. (2001). *Taliban: İslamiyet, Petrol ve Orta Asya'da Yeni Büyük Oyun*. Çev., Osman Akınhay. İstanbul: Mozaik Yayınları.

Sakata, Hiromi Lorraine. (2012). "Music in Afghanistan". *Asian Studies*. 17 (2), 18-22, <https://www.asianstudies.org/wp-content/uploads/music-in-afghanistan.pdf> (e.t.: 12 Ekim, 2022).

Al-Salihi, Azmi & Öz, Mustafa. "Hariciler". *TDV İslam Ansiklopedisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 175-178.

Samady, Saif R. (2001). "Education and Afghan Society in the Twentieth Century United Nations Educational". *Scientific and Cultural Organization Education Sector Paris*. November, 23-38.

Semple, Michael. (2011). "Rhetoric of Resistance in the Taliban's Rebel Ballads." *Harvard Kennedy School-Carr Center Working Papers Collection*, http://www.hks.harvard.edu/cchrp/research/working_papers/Semple_RhetoricOfResistanc eInTheTalibanTuranas.pdf (e.t.:10 Aralık, 2022).

Scholes, Percy A. (1955). *The Oxford Companion to Music. (9th edition)*. London: Oxford University Press.

Slobin, Mark. (1974). "Music in Contemporary Afghan Society." *Afghanistan in the 1970s*. Ed., Louis Dupree and Linette Albert. New York: Praeger, 239-248.

Takahashi, Akihiro. (1980). "Characteristics of Afghan Folk Music: A Comparative Study of the Musical Characters of the Tajik, Uzbek, Pashtun and Hazara Tribes." *Senri Ethnological Studies*. 5, 29-46.

Youssefzadeh, Ameneh. (2000). "The Situation of Music in Iran since the Revolution: The Role of Official Organizations." *British Journal of Ethnomusicology*. 9 (2), 35-61.

Yusufzai, Rahimullah. (1998). "All Quiet in Kabul". *Index on Censorship*. 27 (6), 135-138.

Willard, N. Augustus. (1834). *A Treatise on the Music of Hindoostan*. Calcutta: Baptist Mission Press, <https://english.alarabiya.net/News/world/2021/08/29/Taliban-brutally-killed-Afghan-folk-singer-Fawad-Andarabi-Former-minister> (e.t.: 28 Aralık, 2022).

<https://www.radiofrance.com/les-editions/disque/afghanistan-musique-de-herat-et-kaboul> (e.t.: 15 Ekim, 2022).

<https://www.quaker.org.uk/our-organisation/quaker-groups/quaker-music-network> (e.t.: 11 Kasım, 2022).

<https://www.indyturk.com/node/409981/d%C3%BCnya/taliban-afganistanda-m%C3%BCzik-ve-sanata-son-mu-verecek> (e.t.: 28 Aralık, 2022).

<https://twitter.com/AbdulhaqOmeri/status/1482222803906617347> (e.t.: 28 Aralık, 2022).

<https://menafn.com/1102766905/Taliban-destroys-musical-instruments-in-Afghanistans-National-Institute> (e.t.: 28 Aralık, 2022).

<http://www.voicesofafghanistan.com/ustad-farida-mahwash/> (e.t.: 28 Aralık, 2022).

<https://www.muajali.af/> (e.t.: 20 Aralık, 2022).

<https://www.tarani.af/> (e.t.: 28 Aralık, 2022).

<https://www.youtube.com/@alfatihstudio4941> (e.t.: 28 Aralık, 2022).

Ceferov, Ziyafet. (2023). “Hazar Denizi’nde Rekabet ve Hukuki Statü Tartışmalarının Tarihsel Arka Planı”. *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*. 7 (1), 81-102.

Araştırma Makalesi

**HAZAR DENİZİ’NDE REKABET VE HUKUKİ STATÜ TARTIşMALARININ
TARİHSEL ARKA PLANI***

The Historical Background of Competition and Legal Status Discussions in The Caspian Sea

Ziyafet CEFEROV**

Öz

19. yüzyılda Güney Kafkasya ve Türkistan, Çarlık Rusya tarafından işgal edildiğinde Hazar Denizi, Çarlık ve Kaçar Türk Devleti (İran) ile sınır oluşturmuştur. Ruslar, iki savaşın ardından Kaçar Devleti ile yaptığı Gülistan (1813) ve Türkmençay (1828) Antlaşmalarıyla Güney Kafkasya’yı kendi topraklarına katmış ve Hazar’ı Rus gölü haline getirmiştir. Hazar bölgesinin jeostratejik ve enerji açısından önemi, 19. yüzyılın sonlarına doğru, emperyalist devletlerin paylaşım ve sömürgeci politikalarının hız kazanmasıyla artmıştır. Bolşevik Devrimi sonrası kurulan SSCB döneminde de Rusya Hazar’da egemen güç olmasına rağmen, Çarlık dönemindeki İran için Hazar’daki bazı kısıtlamalar kaldırılmıştır. Sovyetler Birliği’nin çöküşüne kadar İran ile ortak kullanımda olan Hazar’ın statüsü, SSCB’den ayrılan Türk Cumhuriyetleri’nin hidrokarbon rezervlerini küresel piyasaya çıkarmak amacı, Batılı şirketlerle yaptığı anlaşmalar, ciddi tartışmalar ile gündeme gelmiştir. Ancak, denizin hukuki statüsüne ilişkin sorunlar uzun yıllardır çözülemedi ve sorunun hukuki statüsüne ilişkin düğümleme, kıyıdaş devletlerin statüye ilişkin yaklaşım ve sundukları paylaşım ilkelerinin yanı sıra politik nedenlerden kaynaklanmıştır. Sonuç olarak, beş Hazar devlet lideri, 12 Ağustos 2018’de Kazakistan’ın Aktau şehrinde Hazar Denizi’nin hukuki statüsünü belirleyen 24 maddelik Konvansiyonu imzalayarak, statüyle ilgili tartışmaları sona erdirmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hazar Denizi, Hazar’ın Statüsü, Hazar’da Rekabet, Hazar Ülkeleri, Azerbaycan.

Abstract

In the 19th century, when the South Caucasus and Turkestan were occupied by Tsarist Russia, the Caspian Sea formed the border between Tsarism and the Qajar Turkish State (Iran). After two wars, the Russians annexed the South Caucasus to their territory with the Gulistan (1813) and Turkmenchay (1828) treaties with the Qajar State and turned the Caspian into a Russian lake. The geostrategic and energy importance of the Caspian region increased towards the end of the 19th century with the acceleration of the imperialist states’ sharing and

* Geliş Tarihi / Received: 27.03.2023, Kabul Tarihi / Accepted: 30.06.2023. <https://doi.org/10.58640/asyar.1271853>

** Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, ziyafetcefer@gmail.com, ORCID ID:<https://orcid.org/0000-0002-5312-3683>

colonialist policies. Although Russia was the dominant power in the Caspian during the USSR period established after the Bolshevik Revolution, some restrictions in the Caspian were lifted for Iran under Tsarist rule. The status of the Caspian Sea, which was in common use with Iran until the collapse of the Soviet Union, came to the agenda with serious debates with the agreements made by the Turkic Republics, which left the USSR, with Western companies in order to bring their hydrocarbon reserves to the global market. However, the problems regarding the legal status of the sea have been unresolved for many years, and the deadlock over the legal status of the problem has been caused by political reasons as well as the approaches to the status and the sharing principles offered by the riparian states. As a result, the leaders of the five Caspian states signed the 24-point Convention on the legal status of the Caspian Sea on 12 August 2018 in Aktau, Kazakhstan, ending the status dispute.

Keywords: *Caspian Sea, Status of the Caspian Sea, Competition in the Caspian Sea, Caspian Countries, Azerbaijan.*

Giriş

Hazar Denizi, geçmişten günümüze kadar çeşitli etnik grupların isimleri ve çevresindeki toponimlerle adlandırılmıştır. Bugün ise Hazar/Kaspiyan ve bazı İran kaynaklarında Mazenderan adları kullanılmaktadır. 19. yüzyılda Güney Kafkasya ve Türkistan, Çarlık Rusya tarafından işgal edilince Hazar Denizi, Çarlık ve Kaçar Türk (İran) devletleriyle çevrelenmiştir. Aynı yüzyılın ilk yarısında Ruslar, Kaçar Devleti ile yaptığı iki antlaşmayla (Gülistan 1813, Türkmençay 1828), Güney Kafkasya'yı kendi topraklarına birleştirmiş ve Hazar Denizi'ni Rus gölü haline dönüştürmüştür. Aynı yüzyılın sonlarına doğru, teknoloji ve sanayinin gelişmesiyle birlikte emperyalist devletlerin paylaşım ve sömürgeci politikalarının hız kazanması, aynı zamanda Hazar bölgesini de jeostratejik ve enerji açısından önemli bir rekabet alanına dönüştürmüştür. Diğer taraftan bölge, komşu devletler için ise ticari, ekonomik ve askerî-stratejik açıdan önem arz etmekteydi.

Bolşevik Devrimi öncesinde, Çarlık Rusya Hazar'da egemen olduğu tarihlerden Devrime kadar burada donanma bulundurma hakkını sadece kendisine tanımıştır. Ancak Bolşevik Devrimi sonrası iktidara gelen Lenin yönetimi, Müslüman halklar ve komşu devletlerle iyi ilişkiler kurmak kapsamında İranlıları kendi tarafında tutabilmek için onların lehine ve emperyalistlere karşı beyanlarda bulunmuştur. Bolşevikler iktidara geldikten sonra İran ile yeni bir sayfa açma iddiasıyla bazı anlaşmalar imzalamıştır. İran ile imzalanan 1921 Anlaşmasıyla Bolşevik Rusya, Çarlık döneminde imzalanan antlaşmaların tamamını feshederek İran'a Hazar Denizi'nde ortak kullanım hakkı tanımıştır. Sovyet Devleti, kendi varlığı süresince İran'la denizin kullanımına dair defalarca anlaşmalar yapmıştır. Ancak bu anlaşmalar, Hazar Denizi'nin hukuki statüsünü çözüme kavuşturma noktasında yeterli değildir ve yapılan anlaşmalar ağırlıklı olarak ticari, gemicilik, balıkçılık gibi konuları kapsamaktadır.

Sovyetler Birliği'nin çöküşüne kadar İran ile ortak kullanımda olan Hazar Denizi'nin statüsü konusu, 1991'de denizle kıyısı olan Türk Cumhuriyetleri'nin SSCB'den ayrılıp yeniden bağımsızlıklarını kazanmasıyla yeni tartışmalara yol açmıştır. SSCB'nin çöküşü sonrası yeni cumhuriyetlerin kendi bölgelerindeki zengin hidrokarbon rezervlerini küresel piyasaya çıkarmak amacıyla Batılı şirketlerle yaptığı müzakereler ve anlaşmalar, Hazar Denizi'nin statüsü konusunda ciddi tartışmaların gündeme gelmesine neden olmuştur. 1998'de Kazakistan ile Rusya arasında deniz tabanının paylaşımına yönelik anlaşmalar yapılmış ve ardından 2000'lerin başından itibaren Azerbaycan ile Rusya kendi sektörlerinde neredeyse anlaşmaya varmalarına rağmen, Azerbaycan, Türkmenistan ve İran arasında pozitif bir ilerleme kaydedilmemiştir. Devlet liderleri ve bakanlıklar düzeyinde yapılan görüşmeler, statü sorununu kısa sürede çözüme kavuşturamamıştır. Statü tartışmalarının uzamasının nedeni siyasi faktörlerin yanı sıra Hazar Denizi'nin hukuki esaslar çerçevesinde nasıl paylaşılacağı sorunu idi. Tartışmalar, Hazar Denizi'nin bir göl veya deniz olarak kabul edilmesi gerektiği konusunda devam ediyordu. Bu nedenle, sorunun hukuki statüsüne ilişkin düğümleme, kıyıdaş devletlerin paylaşım prensipleri ve soruna yaklaşımlarından kaynaklanıyordu.

Hazar Denizi'nin Topografik Yapısı

Hazar Denizi için tarih boyunca farklı isimler kullanılmıştır ve tarihi kaynaklarda onun çevresinde yaşayan topluluklara dair bilgiler bulunmaktadır. Eski çağlardan beri Hazar Denizi'ne Gurgan, Kaspi, Harezmi, Bakü, Gök (www.gsaz.az), Abeskun, Şirvan, Mazenderan, Şaray, Şi Hay (Hacızade, 2018: 346) gibi isimlerin yanı sıra Ak Deniz, Rus ve Derbent gibi birçok ad verilmiştir (Yadigarov, 2018: 23). Bu adlardan anlaşıldığı gibi, Hazar Denizi etnik grupların isimleriyle veya kıyısındaki şehir adlarıyla anılmıştır. Hazar'ın farklı isimlerle anılması, zamanla Hazar'ın çevresindeki yerleşim yerlerinin ve şehirlerin gelişmesiyle bağlantılıdır. Gorgan, Ceylan/Gilan ve diğer şehirlerin gelişmesiyle Hazar Denizi de her bir şehrin adıyla anılmıştır (İtimadüssaltana, 1367: 1024). Bunların arasında Hazar'ın çevresinde yaşamış eski toplulukların isimleri olan Hazar ve Kaspi adları, bugüne kadar tarihi ve coğrafi açıdan kullanılmaktadır ve hukuki geçerlilik kazanmış durumdadır (Yadigarov, 2018: 23).¹

Bir kapalı su havzası olan Hazar Denizi'nin coğrafi konumu ve yapısıyla ilgili bilgiler, tarihsel açıdan incelendiğinde, milattan önceki döneme kadar uzanır. Bazı Yunan ve Fars kaynaklarında, Hazar'ın kapalı bir deniz olduğu ve herhangi bir deniz veya okyanusla bağlantısı olmadığı bilgileri

¹ Hazar Denizi için İran tarihi edebiyatında, zaman zaman İran'ın kuzeyinde sahil bölgesinde yer alan Mazenderan eyaletinin adının kullanılmasıyla "Mazenderan Denizi" şeklinde de anılmaktadır.

bulunmaktadır (Hacızade, 2018: 350). Hazar Denizi, dünyadaki en büyük kapalı su havzası olması ve Asya ile Avrupa'nın kavuştuğu bölgede yer alması nedeniyle güneydoğu Avrupa ile Merkezi Asya arasında bir bağlantı rolü oynamaktadır. Jeolojik özellikleri ve yüzölçümü nedeniyle deniz olarak kabul edilir (Hacızade, 2018: 345). Büyüklüğü ve kapalı yapısı nedeniyle Hazar Denizi hakkında sürekli deniz mi yoksa göl mü olduğuna dair tartışmalar vardır. Coğrafi eserlerde ve ansiklopedilerde dünyanın en tuzlu gölü olarak geçen Hazar Denizi, tarihsel kaynaklarda veya daha doğru bir ifadeyle tarih boyunca hep deniz olarak adlandırılmıştır (Oğan, 2001: 145).

Hazar, herhangi bir açık deniz ya da okyanusla bağlantısı olmadığından su kaynağı birçok irili ufaklı nehirlerle beslenmektedir. En önemli kaynakları arasında 3530 km uzunluğundaki Volga Nehri yer almaktadır. Volga Nehri, Marinskaia (Volga-Baltık Su Yolu) kanalıyla Baltık ve Akdeniz'e bağlanıp güneydoğuya doğru akarak Astrahan'dan Hazar'a dökülmektedir (Begi, 1386: 1). Hazar Denizi'ni besleyen nehirlerin sayısı 130'dan fazladır; ancak daha büyük olanlar arasında Volga, Kür, Emba, Ural, Terek, Sulak, Samur, Sefidrud ve Kürkan nehirleri yer almaktadır (Hacızade, 2018: 347). Ayrıca Hazar'a dökülen suların %80,7'si Volga Nehri'nin, %6,1'i Kür Nehri'nin ve %3,1'i de Ural Nehri'nin payına düşmektedir (Gasımov, 2004: 8).

Yakın Çağ'da artan siyasi, sosyal ve ticari ilişkiler sonucunda, Hazar güney ile kuzey arasındaki ticaret ve nakliye açısından kolaylık ve hız kazandırması nedeniyle önemli bir su havzası haline gelmiştir. Güney kısımlarında nakliye ve gemicilik alanında doğal bir engel olmamasına rağmen, kuzey kısmı kışın sert aylarında buzlanması nedeniyle gemicilik ve nakliye bakımından sorunlara neden olmaktadır (Begi, 1386: 2). Kışın sert aylarında Hazar'ın kuzey kısmının tamamı donarak yüzeyi kalın buzlarla kaplanır ve buz kalınlığı Ocak ve Şubat aylarında 70-90 santimetreye kadar ulaşır (Hacızade, 2018: 346).

Sovyetlerin yıkılışının ardından Hazar'a kıyısı olan devletlerin sınır uzunlukları şu şekildedir: Kazakistan 1900 km, Türkmenistan 1647 km, Rusya 1476 km, Azerbaycan 820 km ve İran 657 km olmak üzere toplam 6500 kilometredir.² Hazar Denizi güneyden kuzeye doğru 1204 km uzunluğunda ve eni 220 ile 550 km arasında değişmektedir (Hafezneya, 1398: 5).³ Yaklaşık 200 adaya sahip olan Hazar'ın yüzölçümü 371 bin km²'dir.⁴ En derin kısmı 1025 metre, orta derinliği ise 208 metre olarak bilinmektedir. Rölyefi ve hidrolojik özelliklerine göre Hazar üç bölgeye ayrılır: Kuzey Hazar (derinliği 25 m), Orta Hazar (788 metreye kadar) ve Güney Hazar (1025 m'ye kadar) (Hacızade, 2018: 346). Kuzey ve orta kısmın sınırı Çeçen Adası ve Tyub-Karagan hattı boyunca, orta ve güney sınırı ise Çilov Adası'ndan Kuuli Burnu boyunca uzanmaktadır. Denizde iki derin çökek bulunmaktadır, bunlar Derbent Çökeği (788 m) ve Güney Hazar Çökeği (1025 m) olarak bilinir (Gasımov, 2004: 7-8).⁵

Bilimsel araştırmalara göre Hazar, Üst Miyosen devrine kadar Karadeniz'le bağlantılı olduğu için; Baltık Denizi, Akdeniz ve Azak Denizi ile de bağlantılı olabileceği bilimsel iddialar mevcuttur. Ancak Karadeniz'le bağlantısı kesildikten sonra Hazar, okyanusla da irtibatı kesilerek kapalı deniz şeklini almıştır. Günümüzde ise Hazar, suni kanallar ile Volga Don yoluyla Karadeniz'le ve Volga Baltık su yolu ile Baltık Denizi'yle bağlantı oluşturulmuştur (Hacızade, 2018: 346).

Hazar çevresinde petrolün var olduğu eski zamanlardan beri bilinmektedir. Milattan önce Hazar'ın batısında yer alan Bakü'de petrolün çıktığı ve yerli insanların yanı sıra komşu toplumlar tarafından farklı amaçlarla kullanıldığı bilinmektedir. Daha sonraları buradaki petrol ve onun kullanımıyla ilgili bilgilere 17. yüzyılın meşhur seyyahı Evliya Çelebi de kendi seyahatnamesinde yer vermiştir. Seyahatnamesinin ikinci cildinde Kafkasya ve özel olarak Bakü hakkında bilgi verirken buradaki ticari ilişkilere değinir ve Hazar kıyısında (Bakü'de) yerin altından kendiliğinden çıkan petrolün Osmanlı'dan Hindistan'a kadar olan geniş coğrafyada kullanıldığını yazar. Petrolün yerden çıkararak suyun yüzünde toplandığını yazan Çelebi, onun birçok ülkeye ticaretinin yapıldığını, insanlar tarafından aydınlatma ve diğer farklı

² Denizin seviyesine bağlı olarak onun fiziksel parametreleri değişir. Yaklaşık 4800 km (adalarla birlikte 6000 km) olan Hazar'ın kıyısındaki devletlerin sınır şu şekildedir: Kazakistan 1422, Türkmenistan 1035, Azerbaycan 813, Rusya 747, İran 728 km. (www.gsaz.az).

³ Uzun. 1205 km, eni 195-435 km olarak değişir (Hacızade, 2018: 346).

⁴ Daha çok kıyılarına yakın olup, toplamı yaklaşık 2160 km'dir (Gasımov, 2004: 8-9).

⁵ Su hacmi 76,700 km³ olan Hazar Denizi'nin en derin noktası (1,200 m) Azerbaycan Cumhuriyeti'nin güneyindeki Lenkeran bölgesinde yer almaktadır. En sığ kısmı ise, Volga Nehri'nin döküldüğü alanda yaklaşık 5 metre derinliğe sahiptir. Ortalama derinliği ise 184 metredir (Oğan, 2001: 145).

gereksinimler için istimal olduğuna dair malumatlar verir. Çelebi'nin yazdığına göre Moskoflar (Ruslar) bölgeye gelerek Bakü'den petrol, tuz ve diğer mahsuller alıp kendi memleketlerine götürüyorlardı (Çelebi, 1314: 301-304).

Yakın Çağ'da teknolojinin buluşu ve 20. yüzyıla yaklaştıkça sanayileşmenin gelişmesi, petrolün kullanım amaçlarını değiştirerek küresel sermaye sahipleri ve devletlerarasındaki rekabetin ana faktörlerinden biri haline gelmiştir. Hazar, zengin petrol, doğalgaz ve kimyasal hammaddelerin yataklarına sahiptir ve büyük bir kısmı Kazakistan (ve Bakü) sektöründeki denizin altındadır. Bu alandaki uzmanlar, kıyıdaş devletlerin sahip olduğu petrol ve doğalgaz miktarı açısından rezervlerin yaklaşık yarısının Kazakistan bölgesine düştüğünü tahmin etmektedir. Kazakistan sektörünün daha sığ bölgelerinde, yani 5-10 metre derinlikte, 3,5 milyar ton petrol ve 2 trilyon m³ doğalgaz olduğu tahmin edilmektedir (Meherremov, 2007: 4). Ayrıca, Hazar Denizi'nde toplamda 100 milyar varil petrol rezervi olduğu tahmin edilmekte ve bu, Kuzey Denizi ve Fars Körfezi ile karşılaştırıldığında orta bir gösterge olduğu belirtilmektedir (Hacızade, 2018: 348).

Hazar üzerinden Batı ile Doğu arasındaki ticari ilişkilerin artması, sahil bölgelerinde limanların oluşması ve gelişmesini gerektiren bir etken olmuştur. Deniz çevresinde toplamda 12 liman bulunmaktadır. Bunların en önemlileri Bakü, Aktau, Türkmenbaşı, Heşterhan (Astrahan), Mahaçkale, Atırâu, Bender Enzeli ve Nouşehir (Nevşehir) limanlarıdır. Ancak, sözü edilen limanlar arasında daha geniş kapasiteye sahip olan ve stratejik önemi ile aynı zamanda esas lojistik merkez ve liman şehri olan Bakü'dür (Hacızade, 2018: 348).

Yakın Çağ'da Yeni Jeostratejik Mekân ve Enerji Kaynağı Olarak Hazar Denizi ve Statü Tartışmaları

Sanayileşme ve Küresel Rekabet Döneminde Hazar'ın Önemi: Genel Değerlendirme

19. yüzyıldan başlayarak, Hazar Denizi stratejik ve enerji kaynağı olmanın yanı sıra ticari, lojistik, balıkçılık ve genel olarak ekonomik açıdan önceki dönemlere göre köklü bir şekilde önem kazanmaya başlamıştır. Bölgesel anlamda Türkistan halklarıyla siyasi ve ekonomik ilişkilerin artmasının ardından, Hazar Denizi Çarlık Rusyası için de önemli bir su havzası haline gelmiştir. Rusya'nın güneye doğru genişlemeci politikası Astrahan'ın 1556 yılında Ruslar tarafından işgal edilmesiyle başlasa da Hazar bölgesinin stratejik önemi, 1. Petro'nun hüküm sürdüğü dönemde başlamıştır. 18. yüzyılda İran ve Kafkasya'da iç çekişmelerin yaşandığı bir döneme denk gelmesi nedeniyle, Rusya'nın Hazar bölgesine doğru genişlemesine siyasi ve askerî anlamda ciddi bir engel oluşturmayacak bir ortamın hâkim olduğu söylenebilir. 1. Petro, bu dönemden itibaren sıcak sulara çıkış yolu elde edebilmek için Hazar'da kendi donanmasını kurmaya çalıştı. Aynı yüzyılda İran'da, Safeviler, Afşarlar ve Zendler hüküm sürdükleri dönemlerde kısmi olarak sakinliğin sağlanmasına rağmen, genel olarak kargaşa ve iç savaşların egemen olduğu için uzun süre otoritesini sürdürecektir bir merkezi devlet kurulamamıştı (Demirçi, 1386-1387: 25). Sözü edilen yüzyılın sonunda rakipleri üzerinde askerî üstünlüğü ele geçiren Ağa Muhammed Han Kaçar, İran'da hüküm sürecektir merkezi bir devlet kurmayı başarmıştır; ancak önceki hanedanlıklar gibi Hazar Denizi'ne pek ilgi göstermediği görülmektedir.

1. Petro, kendi donanmasını kurabilmek için ilk önce Hazar Denizi'nin keşfini/öğrenilmesini istemiştir. Hazar ve çevresinin öğrenilmesine yönelik çalışmaları, aynı zamanda Ceyhun Nehri bölgesinde bol miktarda altın olduğuna dair bilgiler edinmesiyle ilgilidir. Dolayısıyla asıl amacı askerî stratejik açıdan Hazar'ın öğrenilmesiydi (Hacızade, 2018: 351). Nitekim, Hazar'ın detaylı haritası, ilk defa 1. Petro döneminde onun isteği üzerine hazırlandı ve o dönemde en iyi harita olduğu söylenmektedir. Bölgede hâkimiyetini pekiştirmek için Hazar'ın kuzeyi Astrahan'da 1. Petro tarafından deniz donanması tesis edilmiştir (Begi, 1386: 4). Ancak, Petro'nun bu yöndeki çabalarına rağmen o dönem için Rusya'nın Hazar'da tam egemen güç olması mümkün olmamıştı (Yadigarov, 2018: 25). Bununla birlikte, Petro'nun bölgedeki genişlemeci politikaları yönündeki çalışmaları, 19. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Çarlık Rusyası'nın Hazar Denizi'ndeki tek hâkimiyet dönemini başlatmak için sağlam bir temel oluşturmuştur. Hazar Denizi'ndeki tek egemen güç haline gelmesi, Çarlık Rusyası ile Kaçar Türk Devleti arasındaki savaşın ardından yapılan antlaşmalar (Gülistan 1813 ve Türkmençay 1828) sonrasında mümkün olabilmıştır ve bu dönemde Güney Kafkasya ile birlikte Hazar Denizi'nin kontrolü Rusya'nın eline geçmiştir (Begi, 1386: 2). Hazar Denizi'ne ilgi gösteren devletlerden biri de Osmanlı Devleti olmuştur. Bölgenin stratejik açıdan önem arz etmesi ve Rusların 16. yüzyılda Kuzey

Kafkasya'yı işgalini önlemek için Osmanlıların bölgeye ilgisini artırmıştır. Sokullu Mehmet Paşa döneminde Don ve Volga nehirleri arasında bir suni kanal açarak Karadeniz ile Hazar Denizi'nin birleştirilmesi planlanmıştır. Ancak bu plan, 1569'da Volga kıyılarında gerçekleştirilen askerî yürüyüşün başarısızlıkla sonuçlanması üzerine akim kalmıştır (Hacızade, 2018: 351).

Hazar-Karadeniz havzası ve Güney Kafkasya, 18. yüzyılın sonundan 19. yüzyılın başlarına kadar Rusya ve Osmanlı Devletleri, 20. yüzyılın başlarından itibaren ise Avrupa büyük güçleri ve ABD'nin, Sovyetlerin dağılmasından sonra da küresel dünyanın dikkatini çeken bir bölgedir. Bu bölgeyi önemli kılan etkenlerin başında, modern dünyada sanayileşmenin ortaya çıkması sonrası sanayileşme ve makineleşmenin hız kazanmasıyla doğal olarak enerjiye olan gereksinimin her geçen gün artmasıydı. Ayrıca bölgeyi, jeopolitik rekabet mekânı haline getiren faktörler arasında kıtalararası bağlantı ve güzergâh rolünü de üstlenmiş olmasındadır (Hasanov, 2016: 10). Hazar Denizi'nde ticari faaliyetler için buharlı gemilerin kullanımı 19. yüzyılın ortalarına kadar devam etti. Ancak petrolün enerji kaynağı olarak kullanımının artmasıyla, buharlı gemiler yerine dizel motorlu gemiler kullanılmaya başlandı. Gerçi buharlı gemiler Hazar'da 1840'larda kullanılmaya başlasa da 1860'lı yıllardan itibaren dizel motorlu gemiler (daha) yaygın hale geldi. Bu nedenle Bakü'de üretilen petrolün değeri arttıkça bölge, sanayi ve teknoloji merkezlerinin, küresel şirketlerin ve devletlerin yatırımları için cazip bir hale geldi (Begi, 1386: 3).

Daha önce de belirtildiği gibi, Bakü'de çıkarılan petrol Osmanlı'dan Hindistan'a kadar geniş bir coğrafyada kullanılıyordu. Hazar Denizi'nin kıyısında (Bibiheybet'te), Rus Nikolay İvanoviç Voskoboynikov başkanlığında 1846'dan itibaren ilk kez mekanik yöntemle petrol kuyusu açılmıştır (Hacızade, 2018: 72). İlk başlarda buradaki kuyulardan el ile çıkarılan petrol, 1870'li yıllarda Kafkasya'ya buharlı burgunun getirilmesiyle yeni bir döneme geçilmiştir. Bu durum, petrolün hem çıkarılması noktasındaki kolaylık hem de üretiminin artması açısından önemli bir etken olmuştur. Ayrıca petrol üretiminin artması, Batılı emperyalist şirketlerin bölgedeki zengin petrol rezervlerinin varlığına ilgi duymalarına sebebiyet vermiştir (Mosley, 1365: 40).

Petrol arama çalışmalarının artmasıyla birlikte petrolün sanayileşme ile eşzamanlı olarak değer kazanması Çarlık hükümetinin dikkatini çekmiştir. Petersburg hükümeti, bölgenin büyük bir kısmına el koyarak petrol sahalarını devletleştirme kararı almış ve bu alanları ihaleye çıkararak en yüksek teklifi verene satmayı başlatmıştır. Bu arada, sözü edilen ihalelerde en büyük alıcılar ilk başta zengin İstanbul, Batum ve Tiflis Ermenileriyle yerli Azerbaycan Türkleriydi. İlk defa İsveçli Robert Nobel'in bölgeye gelerek durumu yakından gözlemlemesiyle, kendi yatırım sermayesini buraya akıtma kararı aldı. Nobel kardeşlerinin buradaki yatırımları, Batılı diğer şirketlerin Hazar'ın batı kıyısındaki zengin petrol rezervlerinden haberdar olmalarına ve bölgeye gelmelerine öncülük etti. R. Nobel, bir parça toprak satın aldıktan sonra 1874'te petrol kuyusu kazarak Bakü'nün en büyük petrol kuyusu ve rafinerisine sahip olmuştur. İngilizler, Nobelleri takip ederek bölgeye gelmiş, toprak sahaları alarak petrol ve petrol sanayisine büyük yatırımlar yapmışlardır (Mosley, 1365: 41; Harunoğulları, 2016: 403). Bu bağlamda, 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başları "kerosen devri" olarak adlandırılmaktadır. Böyle tanımlanması, petrolden elde edilen kerosenin birçok alanda önemli bir madde olarak kullanılması ve ışığın kaynağı olarak görülmesi nedeniyle ilişkilidir (Hacızade, 2018: 72).

Nobel kardeşleriyle Rothschildler gibi iki önemli şirketin bölgeye gelişinin ardından petrolün üretimi ve ticareti gelişmeye başlamıştır. İlk defa modern makinelerle petrol üretimi gerçekleştirenler yine bu şirketlerdi. Kendi rafinelerini kurmalarının yanı sıra petrol taşımacılığı için gerekli tankerlerin imalatı, boru hattı projeleri ve bununla birlikte (özellikle ikinciler) petrolün Avrupa'da pazarlanması için önemli sermaye yatırımlarında bulunmuşlardır. Hollanda'nın Shell şirketi ile diğer uluslararası şirketlerin Bakü'ye gelerek burada büyük sermaye yatırımları yapmaları, diğer yerli ve yabancı şirketlerle rekabet içine girmelerine sebep olmuştur (Harunoğulları, 2016: 403). Yerli ve yabancı sermayedarların petrol alanında yaptığı yatırımlar sayesinde Bakü o dönemlerde dünyanın soylu/aristokrat şehirlerinden biri haline gelmiştir (Mosley, 1365: 44). Ancak petrolün üretiminin artmasıyla birlikte uzun mesafelere taşınması problemi ortaya çıkmıştı. İlk defa Rus mühendis Vladimir Şukhov başkanlığında 1896-1906 yılları arasında, petrol ürünü olan keroseni uzak mesafelere taşımak için Bakü ile Batum'u birbirine bağlayan, 833 km uzunluğunda petrol boru hattı inşa edildi. Boru hattı 1907'de kullanıma açılmış ve 1930'dan sonra ham petrolün nakli için kullanılmaya başlanmıştır (Hacızade, 2018: 73).

Rothschild kardeşlerinin Bakü'ye gelerek imtiyaz almaları sonrası, burada üretilen petrolün daha kolay, hızlı ve ucuz bir şekilde taşınması için Bakü ile Batum arasında demiryolu planını gerçekleştirdiler ve Hazar Denizi'ni Karadeniz'e bağladılar. Bakü'den taşınacak petrolün Batum üzerinden Karadeniz'e ve oradan Türk Boğazlarından geçerek Rothschildlerin İtalya'daki rafinerisine taşınması hedefleniyordu. Bakü ile Batum arasındaki demiryolu yılda on milyon ton petrol taşıyordu (Mosley, 1365: 46-47). Bakü petrol üretimi 1890'da 226,000,000 pud⁶ iken 1900'de 631,000,000 pud'a yükseldi; ancak hala büyük bir miktarı Rusya'da kullanılıyordu. Ayrıca, Hazar Denizi'nde bulunan gemiler aracılığıyla Bakü petroleri Rusya'nın diğer iç bölgelerine de taşınıyordu (Begi, 1386: 3).

Petrol üretimindeki her geçen gün artış, taşımacılıktaki yenilenme ve alternatif nakliye yollarına duyulan gereksinimi de beraberinde getirmekteydi. Demiryolu ve boru hattının yanı sıra üretilen petrol ve petrol ürünlerinin Rusya ve Avrupa'ya taşınması için denizde kullanılacak tankerlere ihtiyaç artmıştır. Dolayısıyla dünyada ilk defa 250 tonluk tanker 1878'de Hazar'da faaliyete başlamıştır. 1900 yılına gelindiğinde, Bakü limanı dünyanın en büyük kuru yük, petrol ürünleri ve aynı zamanda yolcu taşımacılığında ilk sıralarında yer almaktaydı. Buradaki gemilerin büyük bir kısmının Ruslara ait olduğu bilinmektedir; zira 1861 yılında Hazar'da faaliyette bulunan yolcu ve yük gemilerinin %72,5'i (296 adet) Rusya gemileriydi. 19. yüzyılın sonlarında sadece deniz yoluyla 350 milyon pud'dan fazla petrol ürünü dışıttatı yapılmaktaydı (Hacıade, 2018: 73).

Ortadoğu'da ilk petrol imtiyaz sahipleri Bakü Hazar sahillerinde Ermenilerle Tatarlar (Azerbaycan Türkleri) idi. Mosley'nin de yazmış olduğu gibi, bu dönemde Avrupa'nın yarısının yanacak ihtiyacını Bakü petroleri karşılamaktaydı. Bakü petroleri, Standart Oil şirketinin dünyadaki parafin pazarındaki hegemonyasına büyük darbe vurmuştu (Mosley, 2010: 39; Hacıade, 2018: 74). 1880'li yıllarda Bakü'de üretilen petrol, ABD'nin ürettiği petrolün üçte biri kadarını üretirken, 1900 yılına gelindiğinde dünya petrol üretiminin yarısına tekabül etmekteydi (Mirheydar, 2001: 61; Oğan, 2001: 146). Sanayileşmeyle birlikte petrol sanayisinin gelişmesi, kısa sürede işçi sınıfının oluşumu için ortamın hazırlanmasına sebep olmuştur. Petrol (ve petrol sanayisi) şirketlerinin sayısındaki artış, eşzamanlı olarak işçi sayısının artmasına neden olmuş ve aynı zamanda bu işçiler, yoğun olarak çalıştıkları Bakü'de kötü muamelelere ve daha ağır koşullarda çalıştırılmalarına maruz kalmışlardır. İşçilerin zorlu çalışma koşullarından kaynaklanan grevlerin ve arbedelerin zaman zaman meydana gelmesi kaçınılmazdı. Sonuç olarak, bu tür olaylar kısa sürede bir işçi sınıfının örgütlenmesiyle sonuçlanmıştır. Mosley'in ifadesiyle, bu işçi sınıfı "Rusya'nın devrim tohumlarını" atmıştır (Mosley, 1365: 39; Hacıade, 2018: 74).

Bölgedeki durumun bu şekilde devam etmesiyle birlikte, Birinci Dünya Savaşı'na doğru, bölge hem siyasi, stratejik, ekonomik hem de enerji kaynağı açısından giderek daha fazla önem kazanmış ve küresel güçlerin işgal hedefi haline gelmiştir.

Birinci Dünya Savaşı'na doğru giden süreçte emperyalist devletlerin güçlü bir şekilde silahlanmaları, onları dünyanın yeni paylaşım mücadelesine sürüklemiş olmasıyla büyük savaşın patlak vermesini beraberinde getirmiştir. Bu dönemde büyük devletler savaşı sürdürebilmeleri için yeni enerji kaynağı olan petrol yataklarının bulunduğu bölgeleri kendilerinin asıl hedeflerinden biri haline getiriyorlar. Hazar Denizi'nin batı kıyılarında yerleşen Bakü'nün petrol yatakları, ister itilaf devletleri isterse de ittifak devletleri tarafınca ele geçirilmeye çalışılıyordu. Ayrıca ittifakı oluşturanlardan biri Osmanlı Devleti, Hazar üzerinden Türkistan'a uzanarak hem denizin batı ve hem de doğu kısmındaki Türklerle bağlantı kurma çabasıydı. Osmanlı Devleti'nin Hazar ötesi bölgeye verdiği önemin siyasi stratejik hedeflerinden bir diğeri, savaş sırasında büyük gereksinim duyulan ham madde kaynaklarına sahip olan Türkistan coğrafyasının da (Hazar'ın batısındaki bölgeler gibi) zenginliği idi. Türkistan'da üretilerek ihraç edilen pamuk, savaş ülkeleri için önemli bir hammaddeydi. İttifak devletlerinin Türkistan'a önem verme nedenleri sadece buyla sınırlı değildi, İngiliz sömürgesi olan Hindistan'a ulaşabilmek ve Çin ile Batı arasındaki deniz ve karadaki ana yolu kontrolde tutmak da askeri stratejik hedeflerdi. Diğer yandan Hazar Denizi üzerinden, İran ve Ortadoğu'da hâkim olan İngilizleri bu bölgelerde sıkıştırmak, Alman ve ittifak devletlerinin hedefiydi. Bunun yanı sıra Hazar petrolünün geçtiği transit yol veya başka bir ifadeyle Karadeniz ile Hazar Denizi arasında bağlantı yaratan stratejik bölge konumundaki Güney Kafkasya'yı, özellikle Azerbaycan ve Gürcistan'ı kontrolde tutmak da

⁶ Eski ağırlık birimi. 1 Pud (veya Fut) 16.38 kg.a eşdeğerdir.

hedefler arasındaydı. Bakü-Batum limanları ve bu iki liman arasındaki demiryolu hattı, stratejik ve ekonomik açıdan hem Birinci Dünya Savaşı hem de İkinci Dünya Savaşı sırasında önemli bir bölge olarak görülmekteydi. Burası, iki deniz arasında bağlantı kurulabilecek tek yol olmakla birlikte, Bakü petrolünün taşınması için uygun bir bölge konumundaydı. Bilinmesi gereken diğer bir husus da Birinci Dünya Savaşı yıllarında Bakü petrollerine yatırılmış sermayenin %60'ının İngilizlere ait olduğudur (Aliyev, 2018: 12). Bu nedenle, zengin enerji kaynaklarının İtilaf Devletleri'nin kontrolünde olması, onların bir adım önde olmalarına olanak sağlıyordu. Nitekim, her iki dünya savaşında da Alman ordusunun Hazar petrollerine güvenli bir şekilde erişme noktasındaki başarısızlığı, onların yenilmesinde etkili olmuştur (Harunoğulları, 2016: 404).

Bolşeviklerin iktidara gelmesiyle birlikte, özel mülkiyetler devletleştirilerek Hazar petroleri uluslararası şirketlere kapatılmış ve bu durum 1918-1921 yılları arasında Batılı şirketlerin ülkeden ayrılmasına neden olmuştur. Böylece, buradaki tüm petrol kaynakları devletin kontrolüne geçmiştir (Harunoğulları, 2016: 404).

1917'deki devrim sırasında Bolşevikler emperyalist savaflara bayrak kaldırdıklarını ilan ederek "Türk Boğazları'nı istemiyoruz" sloganını benimsediler ve bu durum, Ekim ve Kasım aylarında Kafkasya'da Rus ordusunun sıralarında düzensizliği artırarak savaş cephesinden kaçışları artırdı. Bu gelişmeler, bir yandan İngilizler için iç açıcı olmadı. Diğer yandan ise Güney Kafkasya gibi ekonomik, stratejik ve güvenlik açısından önemli bir bölgenin Osmanlı Türklerinin kontrolüne geçmesi olasılığı İngilizler açısından endişe verici duruma neden olduğu gerçeğiydi. Bu dönemde, Alman ve Avusturya ordusunun petrol yetmezliği, askerî ilerlemeyi yavaşlatmıştı ve bu nedenle Almanlarla Osmanlıların Gürcistan üzerinden Bakü'nün petrol kaynaklarına ve petrol güzergahına doğru ilerleme planları vardı. Aslında Bakü'nün petrol kaynakları üzerinde kontrolü sağlamaları, merkezî devletlerin askerî ilerleyişlerinin yanı sıra, yıllarca Bakü petrolüne bağımlı olan Rusya'yı da baskı altına alabilmeleri için bir araç olabilirdi (Begi, 1386: 27-28).

Kafkasya, Almanlar ve Osmanlılar için sadece bir enerji kaynağı ya da bölgedeki hammaddelere sahip olma anlamını taşımamaktaydı, aynı zamanda stratejik bir güvenlik ve askerî strateji açısından da önemli bir jeostratejik bölgeydi. Kafkasya'nın kontrolü, Hazar ve İran üzerinden Türkistan'a, Afganistan ve Hindistan'a kadar olan ulaşım yollarını kendi ellerinde bulundurma fırsatını sağlayacakları anlamına geliyordu. Fars (Basra) Körfezi'ne çıkışa elverişli olan yolu açmakla hem İngiltere'ye tehdit oluşturacaklar hem de Rusya'yı güneyden bloke etmeyi kolaylaştıracaklardı (Begi, 1386: 28). Bu anlamda, İngilizler açısından Kafkasya ve Hazar Denizi üzerindeki kontrolün kaybedilmesi, Hindistan'daki çıkarlarını tehlikeye atmakla kalmayacak, aynı zamanda savaşın seyrini değiştirme olasılığını da taşıyacaktı. Dönemin İngiliz generali ve bölgede bulunmuş olan L. Dunsterville, kendi hatırasında Hazar Denizi çevresi ve Hazar ile Karadeniz arasındaki petrol boruları ve demiryollarının önemine dikkat çekmişti.⁷ Ona göre, Bakü'nün işgaliyle birlikte Kafkasya ve Hazar çevresindeki demiryollarının da kontrolü mümkün olabilecekti. Bu bölgedeki enerji kaynaklarına sahip olmak, aynı zamanda Bakü ile Batum arasındaki bölgenin kontrolünü sağlama imkânı veriyordu. Buradaki kaynakların kontrolü, ticari güzergâhlara, ürün ve hammadde sevkiyatlarına nezaret etme gücü kazandırmakla kalmıyor, aynı zamanda Afganistan ve Türkistan'a ulaşımı daha da kolaylaştırıyordu (Dunsterville, 195). Savaş dönemi Fransa eski başbakanı, 15 Aralık 1918'de ABD başkanı Wilson'a yazdığı mektupta, "...müttefik güçler, savaşı kaybetmek istemiyorsa Fransa'nın, Almanya'nın tehlikeli saldırıları zamanında petrole sahip olması gerektiğini, zira bir damla petrol, bir damla insan kanına eşdeğer olduğunu" hatırlatmıştı. Ayrıca Lord Curzon, "İtilaf bloğunun savaşı kazanmasının yalnızca petrol sayesinde mümkün olduğunu" ifade etmiştir (Mosley, 1365: 14).

Hazar'ın Hukuki Statüsünün Tarihsel Arka Planı

Hazar'da egemenlik meselesi, 1. Petro zamanından beri İran'la yapılan ikili anlaşmalarla çözüme kavuşturulmaktaydı. Sankt-Peterburg (1723), Reşt (1731), Gülistan (1813) ve Türkmençay (1828) antlaşmalarıyla düzenlenmiştir (Hacızade, 2018: 352). Ancak bu antlaşmalarda "Hazar'ın hukuki statüsü" diye bir kavram/anlayış söz konusu değildi. İlk antlaşmalarla birlikte Rusya, Hazar Denizi'nde büyük imtiyazlar elde etmişti (veya Rusya, askerî gücüne dayanarak bu imtiyazları almıştı), son iki

⁷ O zamanlar Hazar Denizi'nden çıkarılan petrol, özel boru hatları aracılığıyla Bakü'den Batum'a ve oradan deniz yoluyla Avrupa ülkelerine taşınıyordu.

antlaşmayla ise Hazar Denizi artık Rusya'nın iç su havzası haline gelmişti. Son antlaşmalar sonucunda (1813, 1828), Hazar Denizi'nde askerî donanma bulundurma hakkı sadece Çarlık Rusya'ya tanınmıştı (Hacızade, 2018: 352). 1732 Reşt Antlaşması ile Rusya, 1722 ve 1723 yıllarındaki savaş sonrasında işgal ettiği Hazar'ın güneyindeki toprakları geri vererek karşılığında kendi gemilerinin Hazar Denizi'nde serbestçe dolaşımını ve İran ile sınırsız ticari ilişkileri sürdürme hakkını elde etmiştir (Hasanov, 2016: 39). Dolayısıyla Hazar Denizi'nin hukuki statüsüne ilişkin tartışmalar ve oradaki rejimin düzenlemesiyle ilgili sözleşmelerin yaklaşık 300 yıllık bir tarihi bulunmaktadır.

Hazar Denizi'nin İran (Kaçar Devleti) ve Rusya arasında ilk paylaşımı 1881 yılında onun iki devlet için hudutlara ayrılmasıyla gerçekleşti. Bu anlaşma ile Hasankulu (Türkmenistan) ve Astara (Azerbaycan) arasındaki çizgi, iki ülke arasındaki sınır olarak kabul edildi. Ancak, İran bu anlaşma ile Hazar Denizi'nin kuzeyindeki tahmini bölgeye geçme hakkını kaybetti ve nüfuz alanı sadece denizin güneyindeki dar bir alana sınırlandı. Anlaşma, iki ülkenin Hazar Denizi üzerindeki egemenliğini tanımlasa da tam hukuki statüsünü belirlemedi. Anlaşmada Hazar Denizi'nde gemi trafiğine ilişkin düzenlemeler yer alıyordu; ancak statü ile ilgili bazı hususları kendinde ihtiva etmiş olsa dahi henüz netlik kazanmamıştı (Gasımlı, 2015: 369).

Hazar'ın topografik özellikleri az bilinmesi nedeniyle, Sovyet döneminde İ.M. Gubkin (1871-1939) gibi bilim insanları jeolojik ve topografik açıdan araştırmalar yapmaya başlamışlardır (Hacızade, 2018: 351). Onun hukuki statüsünün belirlenmesi için atılan adımlar, Bolşeviklerin iktidara gelmesiyle İran ve Rusya⁸ arasında 26 Şubat 1921'de Moskova'da imzalanan bir sözleşmeyle başlamıştır. Daha sonra 1935'te "ticaret, denizcilik ve yerleşim hakkında" yeniden bir anlaşma imzalanmış ve Hazar, Sovyet ve İran denizi olarak tanımlanmakla Rusya'nın iç su havzası statüsünden çıkarılmıştır (Hacızade, 2018: 353).

İran'la Sovyet Rusyası arasında 1921'de imzalanan dostluk anlaşması, ikili ilişkilerde normalleşmenin başlangıcı oldu. Hazar Denizi'nde İran'a ortak kullanım hakkı tanınırken, denizin güneydoğusunda yer alan Aşurade Adası da İran'a geri verildi. Söz konusu anlaşmanın 11. maddesi uyarınca, İran kendi bayrağı altında Hazar'da askerî donanma bulundurma hakkını da elde etti (Begi, 1386: 238). İran'ın Hazar'da donanma bulundurmasını engelleyen Türkmençay Antlaşması'nın 8. maddesi, 24 Ocak 1922'de İran Meclisi tarafından onaylanan bahsi geçen antlaşmayla yürürlükten kaldırıldı (Meherremov, 2007: 17). 1921 yılında imzalanan ve daha sonraki 25 Mart 1940 antlaşmaları ile Hazar Denizi'nde sadece Rusya ve İran kendi gemilerini bulundurup balıkçılık yapabiliyordu. Sovyetler, her ne kadar İran ile ortak ve eşit hakka sahip olduklarını belirtmeğe çalışmış olsalar da sözü edilen sözleşmelerde Hazar'daki SSCB'nin payı %86, İran'ın ise %14 olarak belirlenmiştir (Hasanov, 2016: 41). Sözleşmenin 3. maddesi, 1881'de (Ahal Antlaşması) sınır komisyonu tarafından belirlenen sınır hattı yeniden kabul edilerek onaylanmıştır (Hacızade, 2018: 353).

Sovyetler zamanında, İran ile Rusya'nın Hazar Denizi'ndeki hudutları net ve resmî olarak tayin edilmediğinden belirsizliğini sürdürdüğü gerçek bir durumdur. İki ülke arasında 1954 yılında "sınırların düzenlenmesiyle ilgili anlaşma" yapıldı ve denizin her iki tarafındaki sınırlar ve bu sınırların uzandığı çizgi esas alınarak tahmini sınırlar belirlendi; ancak denizin kendisi için sınırlar belirlenmediği için statü konusu kendi sorunsallığını sürdürmüştü. En son olarak 1982'de Sovyetler, "SSCB'nin devlet hududu hakkında kanun"da İran ile olan sınırları yeniden Astara ve Hasankulu hattı boyunca belirledi ve bu, Sovyet haritasında da resmîyet kazandı (Hacızade, 2018: 353). Ancak İran ile SSCB arasındaki tüm bu antlaşmalar, denizin hukuki statüsüne ilişkin net bir çözüm getirmediği gibi, denizin yatağı, yüzeyi ve kaynaklarının kullanımına ilişkin sınırları da net bir şekilde belirlememiştir.

Sovyetlerin Dağılması ve Kıyıdaş Türk Cumhuriyetlerinin Yeniden Bağımsızlık Kazanmasıyla Hazar'ın Değişen Statükosu

Bağımsızlık Sonrası Bölgede Başlayan Rekabet ve Küresel Yatırımcılar: Genel Değerlendirme

1991 yılında Hazar çevresindeki Türk Cumhuriyetlerinin Sovyetlerden ayrılarak bağımsızlıklarını kazanmaları, Hazar üzerindeki ve oradaki enerji kaynaklarının işletilmesi konusundaki meseleleri

⁸ Aralık 1922'ye kadar Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti (RSFSC) olarak bilinirken, bu tarihten sonra SSCB olarak adlandırılmıştır.

yeniden tartışmaya açtı. Azerbaycan'ın 1994 yılında gerçekleştirdiği Asrın Mukavelesi, Sovyetlerin dağılmasının ardından devam eden Hazar'a dair sorunları daha da körükleyecekti. Güneyde İran, kuzeyde ise Rusya, yeni bağımsızlıklarını kazanmış Azerbaycan ve Kazakistan üzerinde baskılarını devam ettirmeye başladılar. Batılı devletlerin bölgedeki enerji kaynaklarına ilgisi arttıkça, İran ve Rusya, bu devletlerin bölgede yer edinmesini engellemek için statü meselesini daha da abarttılar. İngiliz Devleti'ne, Hazar'ın hukuki statüsünün halledilmediği sürece burada enerji yatırımlarının doğru olmadığını bildirmiştir (Rusya Dışişleri Bakanlığı). Ancak belirtilmesi gereken bir husus da şu ki 1993 yılından itibaren Kazakistan ve Azerbaycan, Hazar Denizi'nin mineral kaynaklarının dağılımı konusunda ortak tutum sergilediler. Bu iki ülkenin diplomatik manevraları, Rusya ve İran şirketlerini Hazar'daki enerji kaynaklarının işletilmesi noktasında hissedar yaparak, güney ve kuzey taraftan gelen baskılardan kısmen rahatlamalarına yardımcı oldu (Hacızade, 2018: 355). Azerbaycan ve Kazakistan, bağımsızlıktan sonra birçok konuda birbirlerini desteklemişlerdir ve bu anlamda Kazakistan, 1993'ten beri Azerbaycan'ın en yakın müttefiki olarak tutumunu belli etmiştir (Hasanov, 2016: 70).

Hazar bölgesi, Sovyetlerin dağılmasından sonra ABD başta olmak üzere birçok devletin jeopolitik ve enerji politikalarının bir parçası haline geldi. İki kutuplu dünyadan tek kutuplu dünyaya geçiş sonrası, Hazar çevresindeki bağımsızlıklarını yeniden kazanan cumhuriyetler, Rusya ve İran gibi komşu devletlerin dışında, onların karşı rakipleri konumunda bulunan bölgesel ve küresel devletlerin, özellikle Batılı devletlerin dikkatini çekmiştir. Bu bağlamda Güney Kafkasya'nın Hazar bölgesinin bir parçası olması nedeniyle, ABD, Avrupa devletleri ve Türkiye Cumhuriyeti de bölgeye yönelik politikalar geliştirmeye başladılar. Bu politikalar, enerji kaynakları üzerinden değerlendirilebilir. Hazar'dan bağımsız ve oradaki enerji ve stratejik durumu göz ardı ederek Güney Kafkasya ve Hazar bölgesiyle ilgili herhangi bir politika geliştirdiklerini düşünmek olanaksızdır (Nesibov, 2006: 24).

Sovyetlerin çöküşü sonrası bölgede sorun oluşturan meselelerden biri, bir taraftan buradaki petrol ve doğalgazın çıkarılması ve işletilmesine dair sorunlar teşkil ederken, diğer yandan enerji hatlarının daha uygun maliyetle ve en güvenli güzergahlardan geçerek uluslararası pazara çıkarılmasıydı. Dolayısıyla, taşınacak enerjinin güvenli bir şekilde küresel piyasaya ulaşabilmesi, enerji boru hatlarının geçeceği güzergahlar üzerinde de güçlü bölgesel rekabeti oluşturmuştur (Harunoğulları, 2016: 404). Hazar ülkelerinin yeniden bağımsızlıklarını kazanmaları sonrasında, kendi petrol ve doğalgaz kaynaklarını denizden çıkararak dünya piyasasına sunabilmeleri için ihtiyaç duydukları yeni teknolojik ve finansal desteğin önemi büyüktü. Bu imkana, rakip istemeyen Rusya ve İran gibi devletler bile sahip değillerdi. Batı, Japonya ve Çin gibi ülkeler ve uluslararası finans kurumları yeni bağımsız Hazar bölgesi ülkelerine yatırım yapmak için bu ülkelerin bağımsız ve liberal politika izleyebilmeleri, sosyal ve siyasi güvenliğin teminatını isteyerek buradan çıkarılacak petrol ve doğalgazın serbest şekilde dünya piyasasına transitinin garantörlüğünü talep etmekteydiler (Hasanov, 2016: 21). Sovyetler Birliği'nin çöküşüne hazırlıksız yakalanan ve bu bölgedeki fırsatları değerlendirmek konusunda çekingen davranan ülkelerden biri Türkiye oldu. Türkiye, bağımsızlığını kazanan Türk Cumhuriyetlerini ilk tanıyan ülke olmasına rağmen Hazar bölgesi hakkında yeterli bilgiye sahip değildi. Ayrıca, bölge politikasını oluşturacak kurumlar ve personel eksikliği de mevcuttu (Gökçe, 2017: 276).

E. Elçibey başkanlığında Azerbaycan Cumhuriyeti, kıyıdaş ülkeler arasında uluslararası enerji projelerini ilk defa hazırlayıp sunan ülke olmuştur. 1992-1993 yıllarında ABD ve Avrupa şirketleriyle ortak projeler geliştirmeye çalışan Azerbaycan, kendi jeoekonomik ve jeostratejik plan ve niyetlerini açıklamaktaydı. Ancak bu politikalar, Hazar çevresindeki nüfuzunu kaybetmek istemeyen Rusya ve İran gibi devletlerin itirazlarına sebebiyet vermiştir. Bu nedenle, bu iki devlet Azerbaycan'ın gerçekleştirmek istediği projelere engel olmak için yeni öneriler ileri sürmeye başladılar. Bu tekliflerin tehlikeli olanı, Hazar'ın hukuki statüsünün yeniden gözden geçirilmesi meselesiydi. Rusya ve İran, ABD ve Batı ülkelerinin bölgede nüfuz kazanmasını engellemek adına yapılan girişimlerle bölgesel gerginliği tırmandırıyordu (Hasanov, 2016: 47). Bill Clinton, 1993'te ABD başkanlığına geldikten bir yıl sonra Hazar ile ilgili özel bir çalışma grubu oluşturdu. Bu grup, devlet dairelerinden, ticaret bakanlığından, enerji bakanlığından, merkezi istihbarat ajansından ve millî güvenlik şurasından temsilciler içeriyordu ve istihbarat şurası bu gruba başkanlık etmekteydi (Nesibov, 2006: 31; Meherremov, 2007: 14).

Hazar ile ilgili ortaya çıkan sorun, aynı zamanda Rusya'nın kendisini Sovyetler Birliği'nin yegâne varisi olarak görmesi ve yeni bağımsız cumhuriyetlerin bağımsız dış politika izlemelerini kabullenememesiyle ilgilidir. Bu durum, bölgesel nüfuzunu etkileyecek bağımsız dış ve enerji

politikalarıyla ilgili adımlar atan yeni cumhuriyetler tarafından tetiklenmiştir. Rusya, 21 Aralık 1991 tarihinde imzalanan “BDT'nin (MDB) kurulması” ve “SSCB'nin yükümlülüklerinin yerine getirilmesi” anlaşmasında kendisini SSCB'nin yegâne varisi olduğuna ilişkin bir maddeye yer vererek bu durumu kısmen kontrol altına almıştır. Bu, bağımsızlıklarını kazanan cumhuriyetlerin Hazar Denizi'nde projeler yürütmelerine engel olma yönünde bir diğer sorunu teşkil etmekteydi. Rusya, SSCB'nin İran'la 1921-1940 yılları arasında imzaladığı anlaşmaları hatırlatarak, Hazar Denizi'nde herhangi bir girişimde bulunmak isteyen yeni cumhuriyetlerin mutlaka önce Rusya ve İran'ın rızasını almalarının gerektiği şartını ileri sürüyordu (Hasanov, 2016: 48).

Bu dönemde Azerbaycan'da siyasi istikrarsızlık durumu sürmekteydi. Sovyetlerin son yıllarında başlayan özgürlük hareketi, bağımsızlık sonrası iç çekişmeleri de beraberinde getirdi ve Ermenistan'ın saldırıları ile de iki ülke arasında patlak veren savaşla devam etti. İlk cumhurbaşkanı A. Mütellibov'un yerine seçilen cumhurbaşkanı E. Elçibey döneminde iç ve dış politikadaki durum daha da düzensiz ve dengesiz hale geldi. Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki tarihsel arka planı olan anlaşmazlık ve çekişmeler, (doğal akışı dışında) yapay şekilde (de) kışkırtılarak iki ülke arasındaki savaşı tetikleyecek kadar körüklenmeye çalışılıyordu. Baskılara rağmen geri adım atmayan E. Elçibey, enerji politikalarını Türkiye ile birlikte yürütme planlarını devam ettirerek Bakü petrolünün Ceyhan'a aktarılması için 1993 Mart ayında anlaşmaya varır. Ancak Gence şehrinde Suret Hüseyinov'un başkaldırısı, gidişatın farklı bir yönde ilerlemesine sebep olmuştur. Bu başkaldırının ardından ülkede istikrarsızlık artmış, yönetimdeki sorunlar nedeniyle Nahçıvan'dan Azerbaycan'a çağrılan Haydar Aliyev'in yönetimi devralması sağlanmıştır (Gökçe, 2017: 276).

Haydar Aliyev döneminde, Azerbaycan Cumhuriyeti petrol ve doğalgaz çalışmaları için Batılı büyük petrol şirketleriyle müzakerelerini sürdürerek anlaşmalara imza atmaya devam etti. E. Elçibey döneminde, Batılı şirketler Azerbaycan ile yürüttükleri müzakere ve anlaşmalarda Ruslar dışlanmıştı. Ancak Elçibey dönemi sonrasında durum değişti. Elçibey, Batı'ya Türkiye üzerinden çıkış sağlamak ve Rusya ile güney komşusunu görmezden gelerek Türkiye aracılığıyla küresel piyasaya adım atmayı tercih etti. Ancak bu girişim Elçibey'in hakimiyetini kaybetmesine mâl oldu. E. Elçibey döneminin sonlarında hakimiyet boşluğunun ülkede doğurduğu kargaşa ortamında yönetime gelen H. Aliyev, bölgedeki devletlerin baskı ve tehlikelerini göz ardı etmeden daha dengeli bir politika izlemeye çalışarak gerçek güçleri daha iyi anlayabilmiştir. Bu sayede benzer bir akıbete maruz kalmamış ve aynı zamanda Rusya ve İran'a güven vermek adına bu iki devletle ilişkileri normalleştirmeye çalışmıştır. H. Aliyev, Azerbaycan enerjisini küresel piyasaya çıkarmak için Rusya ve İran'ı görmezden gelmenin mevcut durumda uygun olmadığını biliyordu. Bu nedenle, kendi millî petrol şirketi ARDNŞ'in hisselerinden Rusya'nın Lukoil şirketine %10'luk pay vererek Rusya'yı razı etmeye çalışmıştır (Oğan, 2001: 156).

Kuzey komşusu İran'ın bölgedeki endişelerinin temel nedenlerine baktığımızda, daha çok jeopolitik ve jeostratejik öncelikleri olduğunu söylemek yerinde olacaktır. İran'ın en çok önem verdiği meselelerden biri Hazar Denizi'ndeki kıyıdaş ve trans-bölgesel devletlerin buradaki askerî yapılanmalarından kaynaklanan korkusudur (Hafezneya, 2019: 19). Rusya'nın hegemonyasının yanı sıra ABD veya diğer trans-bölgesel devletlerin, özellikle yeni kurulan cumhuriyetler aracılığıyla burada askerî yapılanmaları İran'ı endişelendiriyordu. Başka bir trans-bölgesel devlet olan Çin de bu bölgede büyük yatırımlar yaparak hem jeopolitik ve stratejik önem kazanma peşindeydi hem de kendi enerji kaynaklarını çeşitlendirme yolunda önemli adımlar atıyordu (Hafezneya, 2019: 20). Bu açıdan değerlendirildiğinde, İran'ın Azerbaycan'a itirazı sadece Hazar'daki petrol arayışlarına yönelik bir itiraz olarak görülmemeli, belki burada bölge dışı, Batılı şirketlerin artan nüfuzunu da kabullenememesi etkili olmuştur. Nitekim, İran 2001 yılının Ağustos'unda⁹ Alov ve Şerg petrol yatakları bölgesinde jeolojik araştırmalar yapan Azerbaycan gemisine silahlı zor kullanmaya çalışmıştır (Meherremov, 2007: 47).¹⁰ İran'ın bu tutumu, Hazar'daki çalışmalar, Batılı şirketlerin artan nüfuzu ve İran'a buradaki hisselerden istediği pay verilmemesinden kaynaklanmaktaydı bir bakıma ve bu da ikili ilişkilerde krizi daha da tırmandırmıştır.

⁹ 23 Temmuz (Oğan, 2001: 144).

¹⁰ Azerbaycan bilimsel keşif grubu, her iki ülkenin hak iddia ettiği sektörde çalışmalarını yürütmekteyken İran askerî hava kuvvetleri tarafından sıkıştırılmıştır (Meherremov, 2007: 47).

Bir diğer hatırlatılması gereken husus da İran'ın Azerbaycan Cumhuriyeti'nin yeniden bağımsızlığını kazanması noktasında hazımsızlığıydı. İran, yeniden bağımsızlığını kazanan Azerbaycan'ı "tarihsel olarak kendi coğrafyasının bir parçası" şeklinde görmekteydi. Zengin enerji kaynakları sayesinde bölge dışı şirketler açısından cazibe merkezi haline gelmesiyle birlikte bağımsızlığını yeniden elde eden Azerbaycan Cumhuriyeti'nin, İran Azerbaycan'ı bölgesi üzerinde olası hareketlenmelere sebebiyet verebilirliği, İran için endişe verici bir durumdu. Azerbaycan'ın hava ve su sınırlarını ihlal eden İran, bu adımıyla uluslararası alanda ve aynı zamanda Hazar ve Güney Kafkasya ile ilgilenen devletlerin tepkisini çekmiştir. Bu olayın ardından ABD bir beyanat yayımlayarak Azerbaycan donanmasının güçsüzlüğüne rağmen bu ülkeyi İran karşısında savunmasız bırakmayacağını ifade etmiştir. Bu arada İran-Azerbaycan geriliminde Rusya'nın Azerbaycan'ı desteklediği görülmüştür. Hazar'da en büyük paya sahip olan diğer kıyıdaş ülke Kazakistan, İran'ın söz konusu keşif grubuna yönelik taciz üzerinden Azerbaycan'a baskı uygulama olayına ilişkin görüşünü açıklamış ve böyle bir davranışın BM'nin ilke ve kurallarına aykırı olduğunu dile getirerek sahil ülkelerin kendi aralarındaki anlaşmalarının ihlal edilmesi anlamına geldiğini ve bu tür zor kullanımın kabul edilemez bir girişim olduğunu belirtmiştir. Cumhurbaşkanı H. Aliyev açıklama yaparak; "burası daha önce SSCB ile İran sınırdı, şimdi ise SSCB yok, ama biz hepimiz birlikte Bağımsız Devletler Topluluğuyuz", demiştir (Oğan, 2001: 177).

Hazar'daki Hidrokarbon Yataklarındaki Uluslararası Şirketlerin Paydağılımı

Azerbaycan, bölge ülkeleri arasında başarılı bir atılım yaparak kendi enerjisini uluslararası piyasaya çıkardı ve bu projelerini Rusya, Gürcistan ve Türkiye üzerinden gerçekleştirdi. İlk olarak mevcut Bakü-Novorossiysk hattı üzerinden petrol nakli mümkün oldu. Daha sonra, yıllık 7 milyon ton kapasiteli Gürcistan limanına bağlayacak olan Bakü-Supsa (824 km) hattı yapıldı. Üçüncüsü ise oldukça avantajlı olan BTC boru hattıdır ve Azerbaycan bu sayede esas olarak kendi petrolünü Batı'ya aktarabilmiştir. BTC, 1730¹¹ km uzunluğunda ve yıllık 50 milyon ton petrolü Avrupa pazarına çıkarabilecek kapasitededir (Harunoğulları, 2016: 410).¹² Hazar'ın Azerbaycan sektöründe petrolün kullanımı için uluslararası ortak çalışmalar 1990'larda başlamış ve hukuki altyapısı hazırlanarak petrolün üretimi için ihaleyi kazanan ilk şirket ABD merkezli Amoco olmuştur. Chevron şirketi ise Tengiz (Kazakistan) yatağının istismarına dair müzakereleri 1990'ların başında başlatmış ve 1993'te Kazakistan Cumhuriyeti ile ortak eşit paylarda Tengiz-Chevroil işletmesini kurmuştur. ABD'nin bölgede şirketlerinin var olmasına rağmen, politikası daha çok jeopolitik amaçlar üzerine inşa edilmiştir. Özellikle Karadeniz ve Hazar Denizi bölgelerinin kendisi için hayati önem taşıdığına dair açıklamalarda bulunmuştur. Hazar'daki Araz, Alov ve Şerg gibi perspektifli yapıların sözleşmesinde ExxonMobil şirketinin de %15 hissesi vardı (Nesibov, 2006: 225-226).

Hazar Denizi'nin Azerbaycan sektöründeki en büyük petrol ve doğalgaz yatakları olan Azeri, Çırağ ve Güneşli alanlarında petrolün çıkarılmasıyla ilgili olarak 20 Eylül 1994'te imzalanan Asrın Mukavelesi adlı anlaşma ile bir konsorsiyum oluşturuldu. Konsorsiyumda Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı (TPAO) %1,75, Rus Lukoil %10, BP %17,12 ve Amerikan AMOCO %17,01 pay aldılar. Azerbaycan Devlet Petrol Şirketi (SOCAR) ise %20 paya sahipti. İran şirketi İRNA'ya %5 hisse verilmesi konusu gündeme geldiğinde, Türkiye müdahil oldu ve 1995 Şubat'ında Londra'da gerçekleştirilen müzakereler sonucu %5 Türkiye'ye devredilerek TPAO'nun payı %1,75'ten %6,75'e yükseltildi (Gökçe, 2017: 277).

14 Eylül 2017 tarihinde, Azeri, Çırağ ve Güneşli yatağının ortak işletilmesi ve hâsılâtın paylaşımı yeniden ele alınarak yeni bir anlaşma imzalandı.

Tablo 1. 2017 Yılındaki Anlaşma Sonrası Azeri, Çırağ, Güneşli Blokundaki Yeni Pay Dağılımı

BP	%30,37
AzAÇG (SOCAR)	%25

¹¹ 1768 km (www.socar.az).

¹² En son bilgilere esasen günlük 1,2 milyon varildir. Detaylı bkz: Bakı-Tbilisi-Ceyhan (www.socar.az).

Chevron	%9,57
İnpex	%9,31
Equinor (Statoil)	%7,27
Exxon Mobil	%6,79
TPAO	%5,73
Itocu	%3,65
ONGC Videsh Ltd (OVL)	%2,31

Kaynak: (www.socar.az, 2023).

Azerbaycan petrolünün üretim ve geliştirilmesi için gerçekleştirilen anlaşmalardan sadece ikisinde Türkiye yer almıştır: Asrın Projesi ve Şahdeniz Projesi. TPAO'nun Şahdeniz Projesindeki payı %9 idi (Gökçe, 2017: 277). Ancak daha sonra pay dağılımı, 3. şemada belirtilen orana yükseltilmiştir.

Bakü'den 70 km uzaklıkta 200 kilometrekare alanı kapsayan Azerbaycan'ın en büyük doğalgaz yatağı olan Şahdeniz alanında arama, işletme ve hasılatın pay dağılımına dair sözleşme 4 Haziran 1996'da imzalanmış ve 17 Aralık 1996'da yürürlüğe girmiştir (www.socar.az). Bu projeye Azerbaycan'ın deniz altı kaynaklarının araştırılması ve geliştirilmesi sorumluluğu Şahdeniz Konsorsiyumu'na verilmiştir. Şahdeniz'de tahmin edilen petrol rezervi miktarı 200 milyon ton, doğalgaz rezervine dair tahminler ise 40 milyar m³ olduğu yönündedir (Gökçe, 2017: 277).¹³

Tablo 2. Şahdeniz Projesi'nde Pay Dağılımı 2^{14 15}

İngiltere (BP Şirketi)	%25,5
Azerbaycan (SOCAR)	%10,0
Norveç (Statoil)	%25,5
Fransa (ELF)	%10,0
İran (OIEC)	%10,0
Türkiye (TPAO)	%9,0

Tablo 3. Şahdeniz Projesi'ndeki En Son Pay Dağılımı¹⁶

BP	%29,99
LUKOİL	%19,99
TPAO	%19
SOCAR	%14,35

¹³Güncel tahminler 1,2 trilyon metreküp olduğu yönündedir (https://www.socar.az/socar/trade-and-business/upstream/shahdeniz).

¹⁴ (Gökçe, 2017: 277-78).

¹⁵ 11.11.2011 tarihine ait Şahdeniz Projesi'ndeki hisse dağılımı (Gökçe, 2017: 277).

¹⁶ (www.socar.az, 2023).

Güney Kaz Koridoru: QSC	%6,67
NICO	%10

Şahdeniz Projesi'nde 1996 yılında yüzde 9 hisse ile başlayan Türkiye 2014 senesinde hisse alımları sonucu payını yüzde 19'a yükseltmişti (www.tpao.gov.tr).¹⁷

Hazar'ın Hukuki Çözümüne Sahil Devletlerin Yaklaşımları ve Hazar'ın Statü Kazanması

Hazar Denizi, Avrasya'da bulunan ve okyanuslarla bağlantısı olmayan dünyanın en büyük kapalı su havzası ve aynı zamanda tuzlu en büyük gölüdür. Uluslararası hukukta, kapalı denizler, bir veya birkaç devletin yasal hâkimiyeti alanında bulunan, diğer ülkelere kapalı olan, her hangi bir deniz veya açık sularla bağlantılı olmayan ve gemi nakliyesi yapılabilen sular olarak tanımlanır. Hazar Denizi, Rusya'nın arazisinden akan bir nehir yoluyla açık sulara bağlantılı olduğu için bu kategoriye dahildir. Kapalı denizlerin hukuki statüsü her zaman sorunlu olmuştur ve bu nedenle 1982 tarihli sözleşme, kıyıdaş devletlerin bu tür durumların çözümünü kendi sorumluluğuna bırakmıştır (Hafezneya, 1398: 2-4). Hazar Denizi'nin bu yapıya sahip olması, onun statüsünün uzun yıllar boyunca çözüme kavuşamamasındaki esas etkenlerden biri olarak kabul edilir.

Sovyetler zamanında Hazar Denizi iki ülkeyle sınır teşkil ettiğinden ona dair meseleler İran ile Sovyetler arasında müzakere edilmekteydi. Ancak 1991'den sonra durum değişmiştir ve artık deniz kıyısı bulunan ülke sayısının beşe çıkması, hak iddia sahiplerinin sayısının artması, Hazar Denizi'nin statüsü konusundaki çözümü zorlaştırmıştır. Bu durum, Hazar'ın beş kıyıdaş devleti arasında nasıl ve hangi ilkeler esas alınarak paylaşılacağı sorununu ortaya çıkardı. Hazar Denizi'nin paylaşımıyla ilgili asıl fikir ayrılığı, onun hangi ilkeler bazında ele alınacağı; yani deniz, göl veya yeni ilkeler esasında mı paylaşılacağı noktasında düğümlenmişti (Hacızade, 2018: 349).

1992 yılından itibaren Hazar Denizi'ndeki hidrokarbon kaynaklarının kullanımı söz konusu olunca denizin hukuki statüsüne ilişkin tartışmalar gündeme gelmiş ve bu durum, yeni sorunları beraberinde getirmiştir. Türk Cumhuriyetleri Sovyetler Birliği'nden ayrıldıktan sonra, Hazar Denizi ile ilgili olarak İran ve Sovyetler arasında imzalanan anlaşmaların (1921, 1940) hukuki geçerliliğini kabul etmediklerini açıklamışlardır. Kazakistanlı bakan, 1997 yılında BM'ye gönderdiği bir mektupta bu durumu açık bir şekilde belirtmiştir. Artık var olmayan bir devlet (SSCB) tarafından imzalanan anlaşmalarla Hazar Denizi'ndeki meseleleri ve rejimi düzenlemek mümkün olmamaktadır ve önceki sözleşmelerin de hukuki önemi kaybolmuştur. Mektubu destekleyen taraflar, yeni bir statünün belirlenmesi için anlaşmanın yapılmasının gerektiğini ifade etmişlerdir (Meherremov, 2007: 53-58).

Türkmenistan Cumhuriyeti, kendi bağımsızlığını kazanmasının ardından kendi anayasasını onaylamasıyla, Hazar'ın kıyıda 10 deniz miline kadar olan sahasını kendi arazisinin bir parçası olarak kabul etti ve geri kalan kısmın sahil devletlerin ortak kullanımına bırakılmasını önerdi (Yengejeh, 1380: 14). Azerbaycan ise o dönem Hazar'ı sınır gölü olarak tanımlayarak, onun göl statü hukuku ve ilkeleri temelinde paylaşılmasını savunmakta ısrar etti (Meherremov, 2007: 63). Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Anayasasının 11. maddesinin 2. bendinde, "Hazar Denizi'nin (Gölünün) Azerbaycan Cumhuriyetine mensup olan bölümü..." ifadesiyle Hazar için, deniz ile birlikte resmî olarak bir göl tanımlaması yapılmıştır (Azerbaycan Respublikasının Konstitusiyası. <https://president.az/>). Kabul edilen Anayasada bu ikili tanımlama ifadesi, daha o zamanlar Azerbaycan basınında yayımlanmıştır ve hala hem deniz hem de göl tanımlamasını korumaktadır. Dolayısıyla, Azerbaycan tarafı Hazar ile ilgili hukuki sorunun müzakerelerinde, Hazar'ı bir göl olarak nitelendirmektedir (Oğan, 2001: 159).¹⁸

Denizin beş ülke tarafından çevrelenerek kapalı bir su havzası oluşturması, onun uluslararası hukuka göre statüsünün belirlenmesini zorlaştırmıştır. Uluslararası hukuka göre Hazar Denizi iki statüye yani hem deniz hem de göl statüsüne dâhil edilebilir diye belirtilmekteydi. Hazar Denizi, coğrafi ve yapısal özellikleri bakımından bir göldür ve uluslararası göl hukukuna göre su havzasının paylaşımı kıyı devletleri arasında orta çizgi alınarak paylaşılması gerekir. Ancak deniz olarak kabul edilirse, özellikle kara sularına yakın kıta sahanlığı ve özel ekonomik bölgeler (MEB) gibi kavramların uygulanması

¹⁷ Detaylı bilgi için bkz: (www.tpao.gov.tr).

¹⁸ Baştan beri hem deniz hem de göl olarak kabul edilmiştir. Azerbaycan Anayasası hakkında daha detaylı bilgi için 1921'den 1995'e kadar olan dönemi kapsayan (Seyidov, 2009) kaynağına bakabilirsiniz.

gerekmektedir ki bu da Hazar'ın yüzölçümü nedeniyle pek mümkün olmadığı yönünde fikirler ileri sürülmesine sebep olmuştur. Deniz hukukuna göre paylaşım yapıldığında, sektörlerin birbirine karışması söz konusu olabilir. Bu nedenle, Azerbaycan ve Kazakistan Hazar'ın bir göl olduğunu kabul ederek millî sektörlerin orta çizgi temelinde bölünebilmesini istiyorlardı (Gasımlı, 2015: 375). Azerbaycan tarafı, paylaşımın millî sektörler bölünmesiyle her devletin kendi millî bölgesinde egemenliğini uygulamasını savunmaktaydı (Yengejeh, 1380: 14). Azerbaycan'ın 1995 yılında kabul ettiği yeni anayasa, Hazar'ın hukuki açıdan Azerbaycan'a ait olan bölümünü resmî olarak belirleyerek yabancı yatırımcılara kendi bölgesinde tam millî teminat vermiştir. Anayasanın 11. maddesi, "ülkenin iç suları, Hazar'ın ülkeye ait sektörü ve bu arazi üzerindeki hava mekânı Azerbaycan Cumhuriyeti toprağının bir parçasıdır" ifadesiyle Hazar'daki millî/münhasır bölgenin ülkenin tartışılmaz bir parçası olduğunu vurgulamaktadır (Hasanov, 2016: 64). Dolayısıyla, daha önce de ifade edildiği gibi, Hazar Denizi'nin statüsünün çözümsüzlüğünün sürmesi noktasında bölge ülkelerinin siyasal, stratejik etkenleri ve yaklaşımları bir tarafa bırakılırsa, hukuki statüsünün sonuca vardiirilememesinin asıl nedeni, her beş devletin farklı yaklaşım ve paylaşım ilkelerini önermelerinden kaynaklanmaktaydı.

Bazı kıyıdaş ülkeler 1990'ların sonu ve 2000'lerin başlarında Hazar Denizi'nin deniz tabanını ikili formatlarda paylaşarak aralarındaki statüyle ilgili sorunların giderilmesine dair sonuç elde etmişlerdi. Ancak İran ve Türkmenistan, çözüm konusunda meseleyi daha da çıkmaza sokan ülkeler olmuştur. İran Devleti, Sovyetlerin dağılmasının ardından Hazar Denizi'nin ortak kullanımına her zamanki gibi üstünlük vermeye devam etmiş ve 1992'de sahil devletleri işbirliği teşkilatı kurma fikrini müzakereye açarak 1993'te işbirliğine ve bölgesel teşkilatın kurulmasına dair mutabakat taslağı sunmuştur. Bu taslakta Hazar Şurası ve Hazar'daki işbirliğin farklı yönlerine dair komitelerin oluşturulması öngörülmüştür. Ancak 1994 yılında Moskova'da gerçekleştirilen toplantıda, Azerbaycan Cumhuriyeti, İran'ın sunmuş olduğu sözü edilen plan/mutabakat taslağına itiraz etmesi üzerine sonuçsuz kalmıştır (D. Mirheydar, 1380: 71).

İran, Sovyetlerin çökmesi sonrasında yanı başında bağımsızlığına kavuşan yeni cumhuriyetlerin, özellikle tarihî bağı ve daima tarihsel "kendi toprağının bir parçası" olarak gördüğü Azerbaycan'ın bağımsızlığını sindiremediğini söylemek yanlış olmaz. Benzer bir tutumun Rusya'da da gözlemlenmesi mümkündür. Uzun yıllar boyunca burada hâkimiyetini aniden yitirmesi ve buranın kendi kontrolü dışına çıkması ve ülkelerin bağımsızlığıyla birlikte kendi askerî ve stratejik üstünlüklerinin kısıtlanmasını kabullenememekteydi. Bazıları tarafından, Rusya'nın Hazar Denizi'nde sadece jeoekonomik çıkarlar peşinde olmadığı ibraz edilerek onun bölgeye daha çok jeopolitik ve askerî stratejik açıdan öncelik verdiği görüşü savunulmaktaydı. Bu yaklaşıma göre, bölgede yaşanan sorunlar, statü ve kaynakların paylaşımının yanı sıra, arka plandaki ana nedenin buradaki jeopolitik üstünlüğünü elden bırakmama kavgasından kaynaklanmaktaydı (Hasanov, 2016: 54). Bölgede bulunan enerji kaynaklarının geleceğı, Hazar'ın statüsünün çözümüne bağılıydı. Dolayısıyla İran ve Rusya gibi iki güçlü kıyı devleti açısından, kendi amaçlarına ulaşmak ve buradaki üstünlüklerini korumak için statü sorunu önemli bir araçtı (Oğan, 2001: 143).

Rusya ve İran, belirtildiğı gibi, statü meselesini, aynı zamanda siyasi bir araç olarak kullanmaya devam ediyorlardı. İran, Sovyetler ile İran arasında yapılmış 1921 ve 1940 anlaşmalarının hükümlerini Hazar'da uygulanması gerektiğini ısrarla ön planda tutuyordu. Daha önce belirtildiğı gibi, Sovyetler ile yapılan anlaşmalar denizin hukuki statüsünü çözüme kavuşturacak maddeleri içermiyordu, ancak Hazar'ı sahil devletleri arasında ortak kullanıma sunuyordu. 1998 yılında Rusya ve Türkmenistan ile yaptığı müzakerelerde İran, Hazar'ın paylaşımı yapılacaksa eğer tüm sahil devletleri arasında oybirliğiyle eşit paylaşım ilkesine uygun şekilde yapılması ve kaynaklarının adil bir şekilde kullanımının gerektiğini konusunda ısrar ediyordu (D. Mirheydar, 1380: 73). Rusya başlangıçta Hazar'ın hukuki statüsüne dair sözleşme layihasında condominium -ortak kullanım ve yönetim- ilkesini benimsemişti. Ancak bu, Kazakistan ve Türkmenistan'ın itirazlarına neden oldu ve İran'ın tam desteğini almasına rağmen, V. İ. Kalyujni'nin bunun bir hata olduğunu kabul etmesiyle Rusya bu yaklaşımdan vazgeçmek zorunda kaldı (Meherremov, 2007: 69).

1998 yılı Temmuz ayının 6'sında Moskova'da Rusya ve Kazakistan, Hazar Denizi'nin kuzey kısmındaki deniz tabanının paylaşımına ilişkin bir sözleşme imzaladılar. Sözleşmenin 1. maddesi, orta çizgi temel alınarak deniz yatağının sınırlarının Kazakistan ve Rusya arasında belirlenmesini, balıkçılıkla ilgili hususların ve çevre güvenliğinin korunmasını göz önünde bulundurarak denizin

yüzeyinin ortak kullanıma açık bırakılmasını öngörmüştü (Meherremov, 2007: 29). Her iki ülke, aralarındaki paylaşımı Kazakistan sektörü ve Rusya sektörü olarak tanımlamaktaydı. Ancak bu anlaşma nedeniyle her iki ülke, diğer kıyı devletlerin rızasını almadan denizin kuzey bölgesinde paylaşım konusunda anlaşmaya varıldığı için İran tarafından eleştirildi (D. Mirheydar, 1380: 72). Rusya, bu olayın ardından farklı bir politika sergileyerek çözüm yollarının bulunmasına dair yapıcı bir yaklaşım başlattı ve Azerbaycan ile de deniz tabanının paylaşımıyla ilgili müzakereler sürdürdü. Ayrıca, olumlu yaklaşımdan yararlanarak Azerbaycan'ın enerji projelerinden pay almaya çalıştı (Hasanov, 2016: 60).

8 ve 9 Ocak 2001 tarihlerinde Azerbaycan'a yaptığı resmî ziyaret sırasında V. Putin'in, Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev ile imzaladığı "Hazar Denizi'nde Ortak Faaliyet" beyannameyle, Azerbaycan'ın önerdiği paylaşım ilkesi neredeyse hiç değiştirilmeden kabul edilmiş görünüyordu. Daha önce belirtildiği gibi, Azerbaycan'ın Hazar Denizi'ndeki paylaşım görüşü millî sektörlerle orta çizgi temelinde bölünmesi yönündeydi. 23 Eylül 2002'de Haydar Aliyev'in Moskova'da Putin ile yaptığı görüşmede iki ülke Hazar Denizi tabanının paylaşımı konusunda ortak bir görüşe vardı. Böylece, Kazakistan'dan sonra diğer bir Hazar kıyı devleti de Rusya ile deniz yatağı paylaşım sorununu neredeyse çözmüş oldu (Nesibov, 2006: 226). Denizin kuzey ve yakın bölge tabanının paylaşımına dair anlaşmalar; 16 Haziran 1998'de Rusya ile Kazakistan, 29 Kasım 2001'de Kazakistan ile Azerbaycan, 23 Eylül 2002'de Rusya ile Azerbaycan ve 14 Mayıs 2003 tarihinde ise Rusya, Kazakistan ve Azerbaycan arasında yapılmıştır (Demirçi, 1386-1387: 31). 14 Mayıs 2003 tarihinde Astana'da gerçekleştirilen üçlü sözleşme ile Hazar Denizi'nin tabanı orta çizgi esas alınarak millî sektörlerle bölündü ve deniz su sathı ortak kullanıma ayrıldı. Üçlü anlaşmaya göre, Hazar yatağının %18,7'si Rusya'ya, %19,5'i Azerbaycan'a, %29,6'sı ise Kazakistan'a düştü. İran'a %13,8, Türkmenistan'a ise %18,4 alan bırakıldı (Hasanov, 2016: 61). Bu anlamda, Rusya'nın 1998'den itibaren yapıcı tutum sergilemesi, statü meselesinin biraz daha yapay olarak sorun haline getirilmesine rağmen önemli bir adım olarak kabul edilir. Bu dönemden itibaren, paylaşım konusundaki tartışmanın Azerbaycan, Rusya ve Kazakistan için bir nevi çözüme kavuştuğu söylenebilir (Hasanov, 2016: 61).

Azerbaycan, Rusya ve Kazakistan arasındaki üç taraflı anlaşma, Hazar'ın statüsüyle ilgili genel problemin çözüldüğü anlamına gelmediği açıktır. Diğer iki ülke henüz bu paylaşımlara dahil olmamışlardı. Ayrıca, Azerbaycan'ın Türkmenistan ve İran ile olan anlaşmazlıkları kendi sorunsallığını sürdürmekteydi. Türkmenistan ile Azerbaycan arasındaki sorun, Hazar'daki tartışmalı sektörlerdeki petrol yataklarından kaynaklanmaktaydı. 1997'de Aşgabat, Azerbaycan'a, Sovyetler zamanından kalma "deniz sınırlarının razılaştırılmış haritası"ını hatırlatarak Azeri ve Çırağ yataklarının Türkmenistan'a ait olduğunu söylemişti ve belirli bir tazminat karşılığında Türkmenistan'ın kendi iddialarından geri adım atabileceğini ifade etmişti. Ancak Türkmenistan'ın asıl iddiaları Kepez/Serdar¹⁹ yatağı ile ilgiliydi (Hasanov, 2016: 74). Dönemin Cumhurbaşkanı Saparmurat Niyazov, bir ara meseleyi Birleşmiş Milletler mahkemesine götürerek şikayet etmeyi bile düşünmüştü. Kepez yatağı ilk olarak 1959 yılında Azerbaycanlı jeologlar tarafından keşfedilmiştir; ancak buradaki petrol üretimi ilk kez 1989 yılında başlamıştır (Oğan, 2001: 146).

Doğalgaz rezervine göre en ön sıralarda yer alan Türkmenistan, jeopolitik ve transit konumuna göre Hazar çevresi ve Türkistan ülkeleri arasında en elverişsiz mevkide bulunan ülkelerden biridir. Bu elverişsiz konumu, kendi enerji kaynaklarını dünya pazarına çıkarması noktasında sürekli engellerle karşılaşmasına neden olmaktadır (Hasanov, 2016: 114). Türkmenistan'ın Azerbaycan ile olan sorunu sadece hidrokarbon yataklarıyla da kalmamıştır. Diğer bir anlaşmazlığa sebebiyet veren etken, Azerbaycan ile Türkmenistan arasında giden petrol ve doğalgazın pazarlama rekabetidir. Nitekim bölgenin zengin doğalgaz rezervlerine sahip Türkmenistan kendi doğalgazını, ilk başta Trans Hazar boru hattıyla Türkiye üzerinden Batı'ya nakletmeyi planlıyordu. Ancak Azerbaycan'ın müdahalesiyle zengin enerji yatağı olan ve Türkiye'nin de pay sahibi olduğu Şahdeniz gaz yatağının keşfi, istismarı ve Türkiye üzerinden dünya pazarına çıkabilmesi konusunda anlaşmaya varılması Türkmenistan'ı arkaplanda

¹⁹ Azerbaycan tarafı "Kepez", Türkmenistan tarafı "Serdar" olarak tanımlanmaktadır. Her iki ülkenin Hazar Denizi'ndeki sektörlerinin tam ortasında bulunması nedeniyle, yatak uzun süreden beri politik sorunlara neden oldu ve bir türlü çözüme kavuşturulamadı. Kepez/Serdar petrol ve doğalgaz yatağı, Bakü Şehri'nden 160 km güneydoğuda bulunmaktadır. 21 Ocak 2021 tarihinde İlham Aliyev ve Türkmenistan Cumhurbaşkanı Kurbankulu Berdimuhammedov arasındaki görüşmenin ardından, "Dostluk" adı verilen bir anlaşma yapıldı ve oradaki hidrokarbon rezervleri iki devlet tarafından ortak keşfedilecek, çalıştırılacak ve kullanılacaktır. Detaylar için: (www.socar.az, 2023).

bırakmıştır. Bu manevra Türkmenistan'ı İran'a yakınlaştırarak İran'la Ermenistan arasında gerçekleştirilmeye çalışılan doğalgaz hattına destek vermeye itmiştir. Azerbaycan keşfettiği Şahdeniz yatağından çıkarılan doğalgazı BTE boru hattıyla dünya piyasasına çıkarmayı başarmıştır. Dolayısıyla daha önce de işaret edilen Trans Hazar boru hattı projesinin transit konumunda olan Azerbaycan, kendi zengin rezervini keşfedip dünya piyasasına sunabilme olanağına sahip olurken, transit ülke olarak talep ettiği pay (ve güzergah-Z.C.) sebebiyle Türkmenistan ile anlaşmaya varamamıştır ve böylece kısa süre sonra sözü edilen TH planı durdurulmuştur (Oğan, 2001: 171).

Hazar Denizi'nin statüsü konusunda Kazakistan Cumhuriyeti'nin tutumu oldukça basit ve nettir. Kazakistan, denizin dibinin ülkenin kara sınırlarının jeolojik devamı olduğuna inanır. Bu nedenle, deniz yatağının paylaşımı, kara sınırının uzunluğu ve sahil hattı boyunca devam etmelidir. Kazakistan, Birleşmiş Milletler'in 1982 tarihli Deniz Hukuku Sözleşmesi'nin (ufak değişikliklere tabi tutularak) Hazar Denizi için de uygulanabileceğine inanmaktadır (Hasanov, 2016: 70; YengejeSh, 1380: 14). Ancak, bu görüşe karşı çıkanlar da vardır. Hazar Denizi'nin topografik yapısı nedeniyle, Deniz Hukuku Sözleşmesi'nin Hazar Denizi için hukuki bir statü belirlemesi zordur (Yengejeh, 1380: 6). Hazar Denizi'ndeki diğer kıyıdaş ülkeler, Birleşmiş Milletler'in deniz hukukuyla ilgili söz konusu sözleşmesinin Hazar Denizi için geçerli olmadığını, Kazakistan hariç diğer kıyıdaş ülkeler kabul etmekteydiler (Yengejeh, 1380: 10). Söz konusu Sözleşmenin Hazar Denizi'ni kapsamadığına dair görüşün sıkı savunucusu İran'dı.

1995 Ocak-Şubat'ta Aşkabat'ta, Haziran ayında Tahran'da, Eylül ayında Almatı'da, 1996 Mayıs'ında Tahran'da, Kasım ayında Aşkabat'ta, 1997 Mayıs'ında Almatı'da, 1998 Aralık ayında Moskova'da ve 2010 yılına kadar farklı ülkelerde yapılan müzakereler, Hazar Denizi'nin statüsüne dair herhangi bir net sonuç doğurmamıştır. Bu anlaşmazlığın esas kaynağı İran olmuştur (Hasanov, 2016: 64).

İran'ın Hazar'ın paylaşımıyla ilgili başından beri önerileri arasında, iki temel prensip vardı: 1. Eşit paylaşım ilkesi. Bu, diğer sahil devletlerinin kabul etmediği ve dünya tecrübesinde benzerine rastlanılmayan bir öneriydi (Hacızade, 2018: 358). İran'ın eşitlik anlayışı (%20), sadece deniz tabanını kapsamaktadır ve deniz yüzeyi ortak kullanıma açık bırakılacaktır (Hasanov, 2016: 67). Bu nedenle, Hazar Denizi'nde sadece Kazakistan'ın payı yüzde 20'nin üzerindeydi, Rusya, Azerbaycan, İran ve Türkmenistan'ın payı ise yüzde 20'nin altında kalmaktaydı. Ancak, İran'ın önerisi gereği eşit paylaşım şeklinde bir anlaşma sağlanırsa, İran'ın diğer ülkelerin sektörlerinden pay alması gerekecekti ki bu, pek mümkün görünmemekteydi (Oğan, 2001: 154).

Eşitlik ilkesini öneren İran, öte yandan da statünün belirleninceye kadar Sovyetlerle İran arasında imzalanan 1921, 1935 ve 1940'lardaki anlaşmaların hükümlerinin uygulanmasında ısrarcıydı. Daha önce bahsedilen bu sözleşmelere göre Hazar Denizi, Sovyet İran denizi anlayışına dayanıyordu. Ancak söz konusu dönemde, İran ile Sovyetler arasındaki sözleşmelerde deniz yatağı ve yüzeyinin kullanımının yanı sıra ekosisteminin korunması gibi konulara yer verilmemiştir (Hacızade, 2018: 358). 2000'lerin başında Bakü'de Haydar Aliyev ile görüşen Hasan Ruhani,²⁰ kıyıdaş ülkeler arasında uzlaşma sağlanana kadar Sovyetler ile İran arasındaki 1921 ve 1940 sözleşmelerinin hükümlerinin uygulanmasının önemini yeniden vurgulamıştı. 12 Mart 2001'de Rusya ile İran arasında ortak çalışma ve ikili ilişkilere yönelik görüşmeler ve anlaşmalar yapıldı. Görüşmeler sırasında her iki taraf, yukarıda bahsi geçen sözleşmelerin yanı sıra Hazar'daki faaliyetleri düzenleyen diğer anlaşma ve ekleri de tanıdıklarını bildirdi. Ancak Rusya'nın bu adımının büyük olasılıkla siyasi amaçlarla yapılmış olabileceği belirtiliyordu (Meherremov, 2007: 17). Ticari maddeleri kapsayan 25 Mart 1940 tarihinde imzalanan anlaşmanın, Hazar'ın hukuki statüsünün çözümü ve paylaşımına dair hükümleri içermediği, İran tarafından da kabul edilen bir durumdu. Anlaşmada, denizdeki hukuki statü ve deniz hududundan bahsedilmediği, sadece ortak ticari, gemicilik vb gibi faaliyetlerde serbestlik tanınmasına ilişkin konuların ele alındığı belirtilmiştir. Bu anlaşma, deniz altı petrol ve diğer kaynakların kullanımındaki sorunları çözüme kavuşturacak nitelikte değildi. Hazar'ın bölgüsüne ilişkin hukuki statüye dair ne 19. yüzyıldaki İran ve Rusya Çarlığı arasındaki sözleşmelerde, ne de Sovyetler zamanı imzalanan anlaşmalarda

²⁰ Mezkûr dönemde İran Yüksek Güvenlik Konseyi'nin başkanıydı.

bahsedilmediği, bunun yerine ortak kullanım veya iki ülkeye ait olan deniz ifadelerinin kullanıldığı kaydedilmiştir (D. Mirheydar, 1380: 68).

1940 yılında imzalanan anlaşmadan sonra İran dışişleri bakanı ile SSCB'nin Tahran elçisinin mübadele ettikleri mektuplara da istinat etmekteydi İran tarafı. Her iki devletin de 10 mil inhisar bölgesi hariç diğer geri kalan alanda ticari ve nakliye serbestliği tanındığı, ancak deniz sınırlarının belirlenmesinden söz edilmediği ifade edilmiştir. 1940 yılında imzalanan ticaret, denizcilik ve balıkçılıkla ilgili anlaşmanın 12. Maddesi gereği her iki taraf için 10 mil genişliğinde münhasır balıkçılık alanı olarak kabul edildiği kaydedilmiştir (Yengejeh, 1380: 13).

İran'ın (veya bazı İranlı uzmanların) Hazar Denizi için önerdiği 2. paylaşım ilkesi, uzlaşma prensibine dayanmaktadır. Bu ilkeye göre, sahil ülkeleri kendi kara sınırlarından denizin ortasına doğru 20 mil kıyı karasuları bölgesi ve 20 mil ekonomik münhasır bölge olarak belirlemelidirler. İlk 20 mil bölge, deniz yatağını ve yüzeyini, hava mekânını kapsamaktadır ve ülkenin asıl toprak bütünlüğünün bir parçası olarak görülmelidir. Bu bölgeler bağlı olduğu devletin tam kontrolünde kalacaktır. Ancak ikinci 20 mil bölgede biyoloji ve mineral kaynaklar ülke kontrolünde kalabilir ve denizin yüzeyi ve hava mekânından diğer sahil ülkelerinin de kullanım hakkı tanınabilir. Bu şekilde, karadan denizin ortasına doğru 40 millik bölgeden sonraki geri kalan alanda, sahil ülkelerinin tamamının kullanımına serbestlik tanınabilir ve konsensüs yönetimine bırakılabilir (Hasanov, 2016: 67).

İran'da Hazar'ın paylaşımıyla ilgili üç ana görüşün olduğunu ifade edenler de vardı. İran'daki yazarlar ve araştırmacılar, Hazar Denizi'nin hukuki statüsü hakkında üç ana grupta toplanıyor. Maksimalist/azami görüşçüler, İran'ın Hazar Denizi'ndeki payını önceki Sovyet İran arasındaki sözleşmelere dayanarak %50 olarak belirliyorlar. Bu görüşte olanlar, tarihsel bağlamda değerlendirme yaparak, Sovyetler döneminde denizin %50'sine sahip olan İran'ın şimdi de aynı paya sahip olması gerektiğini savunuyorlar. Sovyetlerden ayrılan diğer devletler ise Sovyetlerin taahhütlerini yerine getirmek zorunda olduklarından geri kalan %50'lik kısmını dört devlet arasında paylaşmalılar (Demirçi, 1386-1387: 32). İkinci minimalist görüşçüler diye tanımlayabileceğimiz grup, Hazar Denizi'nin batı kısmında Astara ve doğu tarafında Hüseyinkulu hattı çizgisinde yapılan paylaşımı kabul ediyorlar. Ancak bu görüşe karşı çıkanlar da var. Karşı çıkanlar, Sovyet döneminde böyle bir sınırın belirlenmediğini ve bu konuda hiçbir belge olmadığını söylüyorlar. Üçüncü grubu, mutedil görüşte olanlar oluşturmaktaydı. Bu görüş temsilcileri, deniz yatağının paylaşım ilkelerini kabul ederek uluslararası hukuku esas alarak İran'ın denizdeki payını maksimum derecede sahiplenmeyi hedefliyor. Ayrıca kaynakları kullanabilme amacıyla orta çizgi sınırlamasını kabul ediyorlardı. Bu grup, aynı zamanda Hazar Denizi'nde ekonomik faaliyetleri kolaylaştırmak için Azerbaycan, Türkmenistan ve İran arasında paylaşım ve sınır yapılmaksızın işbirliği anlaşması yapılmasını savunuyordu (Demirçi, 1386-1387: 34-35).

Daha önce belirtildiği üzere İran, Hazar Denizi'nin yeni statüsü belirleninceye kadar 1921 ve 1940 anlaşmaları, bu anlaşmalara eklenen mektuplar ve 12 Kasım 1996'da Aşkabat Bildirisi'nden²¹ kaynaklanan hukuki rejimle kullanılmasını desteklemektedir (Meherremov, 2007: 16). Daha önce belirtildiği gibi, 1921 sözleşmesi daha çok dostluk amaçlıdır ve 1940'ta imzalanan sözleşme ticari navigasyon özellikleri taşımaktadır (Yengejeh, 1380: 10). İran, Hazar'ın statüsü ile ilgili olarak, çoğu zaman, Merkezi Amerika'da Pasifik Okyanusu'nun bir parçası olan El Salvador, Honduras ve Nikaragua arasında hukuki statü kazanan Fonseca Körfezi örneğini vererek, Hazar'ın durumunun bu körfezle aynı olduğunu savunmaktadır. Sonuç olarak, Fonseca Körfezi uluslararası mahkemeye taşınmış ve 3 millik sahil şeridi hariç, körfezde üç ülkenin ortak egemenliği tanınmıştır (Yengejeh, 1380: 14).

İran'ın bir başka iddiası, Hazar Denizi'ndeki hukuki statü konusunda 21 ve 40 anlaşmalarına ek olarak, Sovyetler sonrası Baltık devletleri hariç diğer Sovyet cumhuriyetlerinin imzaladıkları anlaşmalarla ilgilidir. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra, 24 Aralık²² 1991'de Almatı'da toplanan Bağımsız Devletler Topluluğu ülkeleri, Sovyetler Birliği'nin uluslararası anlaşmalarının şartlarını kabul etmişlerdir (Yengejeh, 1380: 12; Meherremov, 2007: 7). İran, bu bağlamda kendi iddialarına hukuki bir dayanak oluşturmak için çaba göstermektedir. Ancak Azerbaycan'ın 1990'ların

²¹ 12 Kasım 1996'da Aşkabat'ta gerçekleşen beş Hazar devletinin dışişleri bakanları toplantısında, Sovyetlerin çöküşünden sonra Hazar'ın hukuki statüsünde herhangi bir değişiklik için konsensüs gerekeceği bildirilmiştir (Meherremov, 2007: 7).

²² 21 Aralık (Meherremov, 2007: 7).

başından itibaren Hazar Denizi'nde petrol ve doğal gaz arama faaliyetleri yürütmesi ve uluslararası şirketlerle anlaşmalar yapması, İran'ın ciddi itirazlarına neden olmuştur ve Azerbaycan'ı tehdit edecek bir konuma getirmiştir. İran, 11 Kasım 1997'de BM Genel Sekreterine itirazını bildirerek Azerbaycan'ın tek taraflı petrol ve doğalgaz aramalarına karşı çıkmıştır. İran'a göre, Azerbaycan'ın çalışmaları denizdeki mevcut rejimi bozarak tüm sahil devletlerinin enerji kaynaklarına tek taraflı olarak müdahale ettiği için hakkı yoktu. İran, Hazar'da böylesine bir faaliyette bulunmanın doğurabileceği her hangi bir sonucun/gerginliğin, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kendi sorumluluğunda olduğunu ifade etmiştir (D. Mirheydar, 1380: 72; Meherremov, 2007: 27). Ayrıca, İran, Azerbaycan'ın 1997'de Çırağ yatağını istismar etmesine karşı çıkararak 21-40 anlaşmalarına aykırı davrandığını iddia ederek, tüm sahil devletlerin Hazar'daki petrol kaynaklarına ortak olduğunu ve özellikle daha statü meselesi çözüme kavuşmadığı halde tek taraflı müdahalenin kabul edilemez olduğunu belirtti. Dolayısıyla İran tarafı Azerbaycan Cumhuriyeti'nin 21 (24) Aralık tarihinde Almatı Mukavelesine imza atan yeni bağımsız devletlerden biri olarak sorumluluk üstlenmesi gerektiğini söylüyordu (Yengejeh, 1380: 17; Meherremov, 2007: 27).²³ İran, Hazar sorununa stratejik ve siyasi amaçlarla yaklaşarak Fars Körfezi'ndeki zengin enerji kaynaklarına sahip olmasının yanı sıra Hazar'da da önemli bir güç olmak istiyordu. Ancak Hazar'da İran'ın zengin yataklara sahip olmadığı görülmektedir (Oğan, 2001: 166). Bazı rejime muhalif İranlılar, Hazar'da İran'ın önceden sahip olduğu hakları koruyamaması nedeniyle rejime yönelik eleştirilerde bulunarak millî çıkarları koruma noktasında rejimi güçsüz göstermeye çalışmaktaydılar (Demirçi, 1386-1387: 40).

Hazar Denizi'nin hukuki statüsüyle ilgili uzlaşmaya varılıncaya kadar sürdürülen rejim, 1970 yılında Sovyet Devleti'nin Petrol Sanayi Bakanlığı tarafından yapılan paylaşıma dair kabul edilen temel ilkelerdi. Bu paylaşıma göre Hazar Denizi, Sovyet birliğindeki kıyı cumhuriyetleriyle birlikte 4 sektöre ayrılmıştır: Rusya %16 (60 bin km²), Kazakistan %29 (105 bin km²), Azerbaycan %19 (70 bin km²), Türkmenistan %22 (80 bin km²) ve İran'a bırakılan alan %14 (55 bin km²) olmuştur (Hacızade, 2018, s. 354). Sovyet Petrol Bakanlığı, hazırladıkları topografik haritayı İran'a göndererek paylaşımdan haberdar etmiştir. İran tarafı, Sovyetlerin sözü edilen paylaşımına herhangi bir tepki vermeyerek sessizliğini korumuştur. Yukarıdaki paylaşımdan önce 1949'da denizdeki petrol rezervlerinin kullanımı Sovyetler tarafından İran'a danışılmadan gerçekleştirildiğinde bile, İran'ın bu duruma herhangi bir tepkisi olmamıştır (Hacızade, 2018: 359).

Sovyetlerin dağılmasının ardından Hazar ile ilgili müzakereler Cumhurbaşkanları, dışişleri bakanları, hukuki statü konvansiyonunu hazırlamak için oluşturulan grup (dışişleri bakan yardımcıları) ve uzmanlar düzeyinde sürdürüldü (Demirçi, 1386-1387: 29). Kıyıdaş ülkeler, 1995 ile 2016 yılları arasında Hazar ile ilgili beş kez görüşme gerçekleştirdi. 2015'teki görüşmede deniz yüzeyinin beşe bölünmesi kararı alınmış olsa da sürecin işleyişine dair konu netlik kazanmamıştır. 2016'da tekrar bir araya gelen sahil ülkeleri, herhangi bir olumlu gelişme kaydetmeden toplantıyı sonlandırmışlardır. (Harunoğulları, 2016: 405). Yalnız 2014 yılında Rusya'nın Haşterhan şehrinde gerçekleşmiş 4. Zirve toplantısında kıyıdaş devletler tarafından 19 maddeden oluşan bir memorandum imzalanmıştır. İmzalanan memorandumda Hazar Denizi ile kıyısı bulunmayan her hangi bir devletin burada askerî gücünün bulundurulmaması, sahil devletlerin kendi bağımsızlıklarını ve toprak bütünlüğünün tanınması, eşitlik, baskı yoluyla tehdit oluşturmama, ortak çalışma ve tarafların iç işlerine karışılmaması gibi ilkeler yer almıştır. Ayrıca, Hazar'ı barışçıl amaçlarla kullanmakla ona ilişkin sorunların barışçıl müzakerelerle halledilmesi vurgulanmıştır (Hacızade, 2018: 355).

2017 Aralık ayında Moskova'da beş devletin dışişleri bakanları Hazar Denizi'nin konvansiyonu hakkında uzlaşmaya varmışlardır. Böylece, yıllar süren müzakereler sonucu 12 Ağustos 2018 tarihinde, beş kıyıdaş devlet başkanları Hazar Denizi'nin hukuki statüsü hakkında anlaşmayı imzalamak üzere Kazakistan'ın Aktau şehrinde 5. Zirve toplantısı düzenlemişlerdir. İmzalanan konvansiyon Hazar Denizi'ne özgü bir anayasa olarak nitelendirilmiştir (Hacızade, 2018: 356).²⁴ Hukuki statüyü belirleyen sözleşme, Rusya Cumhurbaşkanı V. Putin, Azerbaycan Cumhurbaşkanı İ. Aliyev, İran Cumhurbaşkanı H. Ruhani, Kazakistan Cumhurbaşkanı N. Nazarbayev ve Türkmenistan Cumhurbaşkanı G. Berdimuhammedov tarafından imzalanmıştır. Beşli zirvede imzalanan bu sözleşmeye göre, her bir

²³ BDT üyelerinden biri olarak onun yükümlülüklerini üstlenmiştir.

²⁴ 12 Ağustos 2018'deki anlaşma metni ve maddelerinin tamamına <https://e-qanun.az/framework/41551> linkinden ulaşabilir.

kıyıdaş devletin 15 millik bölgesi kendi karasuları olarak kabul edilmiştir. Diğer 10 millik bölgede ise serbest balıkçılık faaliyeti ile meşgul olma hakkı resmî olarak kararlaştırılmıştır (www.azertag.az). Konvensiya, sadece karasuları, balıkçılık alanlarıyla ilgili ve sınırlı değil, Hazar'a dair 24 maddeden oluşan kapsamlı bir paylaşımı, konuları ve kuralları içermektedir.

Anlaşmanın kazanımlarından biri de her bir kıyıdaş devletin diğer sahil devletlerinin rızasını alarak denizin altından enerji hatlarını çekebilme olanağına sahip olmasıdır. Bu, Kazakistan ve Türkmenistan'a kendi enerji hatlarını Azerbaycan üzerinden Avrupa pazarlarına çıkarabilme imkanını tanımıştır (Hacıade, 2018: 362). Tabii ki, burada Rusya ve İran gibi büyük devletlerin politik nedenlerle rıza göstermeme gibi sorunlar yaratabileceği gerçeği söz konusu olabilir. Ancak, bu durumun diğer kıyıdaş devletlerin Hazar Denizi'ndeki enerji politikaları üzerinde ne kadar etkili olabileceği ayrı bir meseledir.

Anlaşmada özellikle Rusya ve İran için önem taşıyan bir diğer husus, kıyısı bulunmayan başka bir devletin Hazar Denizi'nde donanma bulundurma hakkının olmamasına dair maddeye yer verilmiş olmasıdır. Bu madde, bölgenin en büyük donanması ve askeri gücüne sahip Rusya'nın (ve aynı zamanda İran'ın) kendi gücü ve varlığını tehlikeye atmamak adına ilk başta üzerinde durduğu noktalardan biridir (Hasanov, 2016: 65). Sonuç itibarıyla, Hazar ve Güney Kafkasya jeostratejik açıdan birbirinden ayrı değerlendirilmemesi gerekir. Güney Kafkasya ve Hazar Havzası, ABD ile Rusya arasında her zaman rekabet ve karşı karşıya gelme riski ve potansiyeli taşıyan bir bölge niteliğindedir. Dolayısıyla, bölgenin jeoekonomik ve jeostratejik yapısı, Rusya'nın ABD ve NATO ile karşı karşıya gelmesine neden olabilecek özelliklere sahiptir (Hasanov, 2016: 14). Güney Kafkasya ve Hazar bölgesi, Avrupa devletleri için önemli bir ekonomik ve enerji kaynağı olarak görünmesine karşın ABD için daha çok stratejik ve siyasi önem taşımaktadır (D. Mirheydar, 1380: 60).

Sonuç

Hazar Denizi, yakın çağ tarihinde stratejik, ticari ve enerji bölgesi olması nedeniyle önem kazanmaya başlamıştır. Kapalı bir deniz olan Hazar, 18. yüzyıldan itibaren çevresindeki toplumlar ve devletler için önemli bir su havzasıydı. Sanayileşmenin gelişmesi ve petrolün değer kazanmasıyla birlikte, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren hem Hazar çevresinde çıkan petrol, hem de Hazar'ın stratejik konumu nedeniyle Batılı büyük şirketlerin ve aynı zamanda devletlerin dikkatini çekmiştir.

19. yüzyılın ilk çeyreğinde Çarlık Rusya'sı, Kaçar Türk Devleti üzerindeki askeri zaferlerinin ardından Hazar Denizi'ni kendi iç denizi/gölü haline getirmiştir. 1917 Devrimi sonrasında hakimiyete gelen Bolşevikler ve daha sonra Sovyetlerin kurulmasıyla birlikte, Çarlık Rusya'nın İran için Hazar'daki (özellikle askerî) kısıtlamaları ortadan kaldırılmıştır. Ancak Sovyetlerin hakimiyeti boyunca, oradaki egemen güç Sovyet Devleti olarak görülmektedir.

Hazar'ın statü meselesiyle ilgili atılan adımlar 19. yüzyılın sonlarından itibaren başlamıştır. Ancak Çarlık sonrası Sovyetler döneminde, denizin kullanımının netleştirilmesi için birkaç sözleşme yapılmış olsa da, sorun çözülememiştir. Sovyetlerin çökmesi sonrasında, Hazar'a kıyısı olan Türk cumhuriyetlerinin yeniden bağımsızlıklarını kazanması, statü meselesini ciddi bir şekilde gündeme getirdi. Yeni bağımsızlık kazanan Türk cumhuriyetleri, özellikle Azerbaycan Cumhuriyeti, Hazar'daki enerji kaynaklarını dünya piyasasına çıkarmak için batılı şirketlerle müzakerelere başlamasıyla, küresel aktörlerin bölgedeki rekabetini artırdı. Rusya ve özellikle İran, Hazar Denizi'ndeki enerji kaynaklarının kullanımını engellemek için Hazar'ın statüsü konusunu sürekli gündemde tutarak, yeni bağımsız cumhuriyetlerin, özellikle Azerbaycan Cumhuriyeti'nin enerji politikalarını etkilemeye çalışmıştır. Bu, Hazar'ın paylaşım sorununun çözülememesinde önemli bir etkendi. Hukuki statü meselesinin çözülmemesinin ana nedenlerinden biri diğeri, kıyı devletlerin Hazar'a ilişkin ileri sürdükleri paylaşım ilkeleri ve yaklaşımlarıydı. Sonuç olarak, yıllarca farklı düzeylerde yapılan görüşmelerin ardından, 12 Ağustos 2018'de beş kıyıdaş devletin cumhurbaşkanı Kazakistan'ın Aktau şehrinde toplandı ve Hazar Denizi'nin statüsünü belirleyecek 24 maddelik bir sözleşmeyi imzalamalarıyla, Hazar'a ilişkin statü tartışmaları nihayet buldu. Konvensiya, 24. maddesinde belirtildiği gibi süresizdir.

Kaynaklar

Aliyev, N. (2018). *1918-1920 Yıllarda Azerbaycan Hükümetinin Faaliyetinde Harbi Deniz Aspektleri*. Bakü: AFpoligraf.

Azerbaycan Respublikası Konstitusiyası. President.az: <https://president.az/azerbaijan/constitution> (05, 2020).

Begi, M. A. (1386). *Derya-yi Hazar ve Godretha-yi Bozorg: Emperyalizm-i Britanya*. Tahran: Merkez-i Esnad ve Tarih-i Diplomasi.

Çelebi, E. (1314). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi-2*. Nşr., Ahmet Cevdet. İkdam Matbaası.

Demirçi, L. M. (1386-1387). “Negah-i İrani be Seyr-i Tahavvulat-ı Rejim-i Hukuki-i Derya-i Hazar”. *Du Feslname-i Mutaliat-ı Avrasiya-i Merkezi*. (1), 21-46.

Dunsterville, L. *Hatırat-ı General Dunsterville-Serkubger-i Cengel*. Haz., Ali Dehbaşı. Çev., Hüseyin Ensari. Tahran: Kitab-i Ferzan.

D. Mirheydar, S. S. (1380). “Jeopolitik-i Derya-yi Hazar”. *Motaleat-ı Asya-yı Merkezi ve Kafkas*. (35).

Gasımlı, M. (2015). *Azerbaycan Respublikası'nın Harici Siyaseti (1991-2003) I. Hisse*. Bakü: Mütercim.

Gasımov, A. (2004). *Hazar Denizi Planktonunun Ekologiyası*. Bakü: Adiloğlu Neşriyatı.

Gökçe, M. (2017). Türkiye'nin Hazar Enerji Kaynakları Politikaları Üzerine Bir Değerlendirme, *Türk Tarihine Dair Yazılar-II*. Ed., E. Erdoğan. Ankara: Gece Kitaplığı.

Hacızade, E. (2018). *Dünya İktisadiyatı ve Azerbaycan*. Bakü: Letterpress Neşriyyat Evi.

Hafezneya, M. (1398). “Tebyin-i Nagş-i Avamel-i Jeopolitiki ber İstikrar-ı Rejim-i Hukuki-i Derya-yi Hazar”. *Faslname-i Jeopolitik, Sal-ı Panzdahom*. (1).

Harunoğulları, M. (2016). Jeopolitik Rekabet Alanı: Hazar Havzası ve Türkiye, *TÜCAUM Uluslararası Coğrafya Sempozyumu*, Ankara.

Hasanov, A. (2016). *Hazar Karadeniz Havzası ve Cenubi Kafkasın Geoiqtisadiyatı: Azerbaycan'ın Enerji Siyaseti*. Bakü: Zerdabi LTD, MMC.

Hazar Denizinin Hukuki Statüsü Hakkında Konvensiya. e-qanun.gov.az: <http://e-qanun.gov.az/framework/41551> (06, 2020).

İtimadussaltana, M. H. (1367e). *Meratul Beldan 2-3*. Haz., Abdül Hüseyin Nevai & Mirahşim Muheddis. Tahran: Müessese-i İntişarat ve Çap-i Daneşgah-ı Tehran.

Mehrerremov, A. (2007). *Hazar Denizinde Etraf Muhitin Muhafazası ve Bioresursların İdare Edilmesi Sahasında Emektaşlığın Beynelhalk-Hukuki Problemleri*. Çarşıoğlu Neşriyatı.

Mosley, L. (1365). *Neft, Siyaset ve Kudeta Der Havermiyane*. Çev., Muhammed Refi Mehrabadi. Hame Yayınları.

Nesibov, E. (2006). *ABŞ ve Türkiye'nin Kafkaz Geosiyasi Regionunda Strateji Marakları ve Azerbaycan Respublikası*. Çıraq Neşriyatı.

Oğan, S. (2001). “Hazar'da Tehlikeli Oyunlar: Statü Sorunu, Paylaşılamayan Kaynaklar ve Silahlanma Yarışı”. 7 (2).

Seyidov, E. (2009). *Haydar Aliyev ve Azerbaycan Respublikası'nın Konstitusiyası (Ali Mektepler İçin Ders Vesaiti)*. Bakü: UniPrint.

Yadigarov, T. (2018). *Azerbaycan İktisadiyatında Deniz Nakliyatı: Problemler ve Perspektifler*. Bakü: Avrupa Neşriyatı.

Yengejeh, J. M. (1380). “Rejim Hukuki-i Derya-yi Hazar: Didgahha-yi İran”. *Motaleat-ı Asya-yı Merkezi ve Kafkas*. (35).

www.azertag.az:https://azertag.az/xeber/Xezer_denizinin_huquqi_statusu_haqqinda_Konvensiyanin_i_mzalanmasi_regionumuz_ve_olkemiz_uchun_muham_addimdir-1186806 (20 Haziran, 2020).

[www.gsaz.az: https://gsaz.az/articles/view/105/Xazar-danizinin-umumi-saciyasi](http://www.gsaz.az:https://gsaz.az/articles/view/105/Xazar-danizinin-umumi-saciyasi) (22 Ocak, 2023).

Ziyafet Ceferov

www.socar.az: <https://socar.az/az/page/sahdeniz> (18 Ocak, 2023).

www.tpao.gov.tr: <https://www.tpao.gov.tr/azerbaycan> (18 Ocak, 2023).

İsmailov, Alisher. (2023). “Rusça ve Kazakça Kaynaklara Göre Ahmet Yesevi Türbesi”. *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*. 7 (1), 103-114.

Araştırma Makalesi

**RUSÇA VE KAZAKÇA KAYNAKLARA GÖRE
AHMET YESEVİ TÜRBESİ***

Ahmet Yesevi Mausoleum According to Russian and Kazakh Sources

Alisher İSMAİLOV**

Öz

Ahmet Yesevi Türbesi, Güney Kazakistan'daki Türkistan şehrinde bulunmaktadır. Türbenin yapılış tarihi 14-15. Yüzyllara kadar uzanmaktadır ve günümüzde Emir Timur tarafından inşa edilmiş en büyük yapılarından biri olarak kabul edilmektedir. Ahmet Yesevi'nin yaşamı ve katkıları hakkında yazılmış birçok kitap, makale ve diğer kaynaklar mevcuttur. Bu kaynaklarda, Ahmet Yesevi'nin 1105-1166 yılları arasında yaşadığı ve Türkistan'daki Yasi şehrinde ikamet ettiği belirtilmektedir. Ayrıca, İslam dininin 12. Yüzyıldaki gelişimine katkıda bulunduğu ve dinin en büyük alimlerinden biri olarak kabul edildiği de kaynaklarda yer almaktadır. “Dîvân-ı Hikmet” adlı eseri ise o dönemde dünya çapında tanınmıştır. Günümüzde Ahmet Yesevi Türbesi hakkında yeterli bilgi mevcuttur, ancak türbe ve Ahmet Yesevi'nin hayatı hakkında daha fazla araştırma yapılması gerekmektedir. Bu nedenle, bu makalede Kazak ve Rus kaynaklarından alınan önemli bilgiler Türkiye Türkçesiyle okuyuculara aktarılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Emir Timur, Ahmet Yesevi, Rivayet, Kazakistan, Yasi, İsfıdcab, Hilvet, Han, Toktamış.

Abstract

The mausoleum of Ahmed Yesevi is located in the city of Turkistan in southern Kazakhstan. The construction of the mausoleum dates back to the 14th and 15th centuries, and it is considered one of the largest structures built by Emir Timur. Many books, articles, and other sources have been written about the life and contributions of Ahmed Yesevi. These sources indicate that Ahmed Yesevi lived between 1105 and 1166, resided in the city of Yasi in Turkistan, and made significant contributions to the development of Islam in the 12th century. He is considered one of the greatest scholars of the religion, and his work “Dîvân-ı Hikmet” was widely recognized during his time. Sufficient information about the mausoleum and Ahmet Yesevi's life is currently available, but more research is needed on the mausoleum and his life. Therefore, this article aims to provide important information from Kazakh and Russian sources to Turkish-speaking readers.

Keywords: Emir Timur, Ahmet Yesevi, Legend, Kazakhstan, Yasi, Isfıjab, Khalwat, Khan, Tokhta.

* Geliş Tarihi / Received: 09.05.2023, Kabul Tarihi / Accepted: 30.06.2023. <https://doi.org/10.58640/asyar.1294803>

** Yüksek Lisans Öğrencisi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, ismailov.alisher@hbv.edu.tr, ORCID ID:<https://orcid.org/0009-0005-6708-2412>

Giriş

Ahmet Yesevi Türbesi, Kazakistan'ın Güney bölgesinde, Türkistan şehrinin merkezinde yer almaktadır. Günümüzdeki araştırmalara göre bu türbenin 14-15. Yüzyıllara ait olduğu ve türbenin Emir Timur'un¹ emriyle yapıldığı bilinmektedir (Kabildinov, 2019: 331-332). Bugüne kadar ağızdan ağıza dolaşan ve birçok kitapta yer alan rivayetlere göre Emir Timur, 14. Yüzyıllarda Altın Ordu hanı Toktamış² ile savaştığı, özellikle Kazakistan bölgesine bu savaş için geldiği zikredilmektedir (Kabildinov, 2019: 106-107). 14. Yüzyılın sonunda Emir Timur, şimdiki Güney Kazakistan bölgesine gelmiş ve savaş bitene kadar bu bölgede kalmaya karar vermiştir. Rivayete göre, günlerden bir gün Emir Timur bir rüya görmüştür. Bu rüyada ise Ahmet Yesevi Emir Timur'a Altın Ordu hanı ile olacak savaşta galip çıkacağını söylemiştir. İlk başta Emir Timur bu rüyaya pek inanmamıştır. Ancak Emir Timur, Altın Ordu hanı Toktamış ile olan savaşı kazandıktan sonra bu rüyaya ve Ahmet Yesevi'ye inanmaya başlamıştır. Savaş tamamen bittikten sonra Emir Timur, Ahmet Yesevi'nin mezarının başına çok büyük bir türbe yaptırmaya karar vermiş ve yaklaşık 1395 yılında³ türbe inşaatının başlatılması için emir vermiştir (Baypakov, 2012: 57-63).

Ahmet Yesevi türbesinin yapılma nedeni sadece bu rivayetle alakalı değildir. Çünkü bugüne kadar yapılan araştırmalara göre Ahmet Yesevi'nin mezarının başına yapılan ilk türbenin 12. Yüzyıla ait olduğu bilinmektedir. Özellikle bu bilgiyi K. M. Baypakov, M. Kojas, M. E. Masson, G. M. Mustafina, S. G. Hmelenskiy gibi araştırmacılar söylemekte ve kendi araştırmalarında bu bilgiye özel olarak yer vermektedir. Ahmet Yesevi türbesi hakkında bunun gibi halk arasında daha bilinmeyen bilgiler çoktur. Dolayısıyla bilimsel araştırmalarda yer alan bu gibi ilginç bilgiler araştırmada okuyucuya aktarılacak ve türbe hakkında Rusça ve Kazakça kaynaklar değerlendirilecektir.

Türbenin şimdiki durumu hakkında bilgi verilecek olursa; Kazakistan bağımsızlığını kazandıktan sonra Ahmet Yesevi türbesine birkaç kez restorasyon işleri yapılmıştır. Özellikle 1990'lı yıllarda Ahmet Yesevi türbesinin yıkılacak durumda olduğu hatırlanırsa, şimdiki türbenin daha iyi durumda olduğu anlaşılacaktır. Ancak Kazakistan'ın güney bölgesindeki toprağın tuz oranının yüksek olması nedeniyle türbenin ilerideki zamanlarda yıkılma ihtimali vardır. Bu yüzden türbeye bakmak ve her yıl daha iyi şekilde restorasyon işlerini yapmak günümüzdeki güncel meselelerden biridir.

Aslında Ahmet Yesevi ve onun türbesi hakkında yapılan araştırmalar, yazılan kitaplar ve makaleler çoktur. Özellikle Rusça ve Kazakça yayınların bulunduğu söylenebilir. Ancak çoğu kaynakta yer alan bilgilerin aynı olması nedeniyle araştırmada kaynak sınırlandırması yapılmış; araştırmanın yazım aşamasında en eski kaynaklar kullanılmaya çalışılmıştır.

Kaynaklardaki bilgilere göre; Ahmet Yesevi'nin 1166-1167 yıllarında vefat ettiği bilinmektedir. Fakat Ahmet Yesevi'nin ne zaman dünyaya geldiği henüz bilinmemektedir (Baypakov, 2012: 106-107). Tabii ki bazı kaynaklardaki bilgilere göre Ahmet Yesevi'nin 63 yaşında iken yer altına (Hilvet) girdiği

¹ Emir Timur, 14. Yüzyılın ortasından 15. Yüzyılın başına kadar Maverünnehir'de (şimdiki Özbekistan bölgesi) hüküm sürdü. Bu dönemde Timur, Orta Asya'daki tüm emirler arasında etkili olan biriydi.

² 14. Yüzyılın ortalarından başlayarak 15. Yüzyılın başlarına kadar, Emir Timur Maverünnehir'de (günümüz Özbekistan bölgesi) hüküm sürdü. Bu dönemde Emir Timur Orta Asya'daki diğer emirlerden biri olarak etkili oldu. 14. Yüzyılda Altın Ordu ve Ak Ordu devletleri arasında büyük bir rekabet vardı ve sürekli olarak iki devlet arasında savaşlar yaşanıyordu. Bu dönemde Toktamış Han'ın babası Tuy Kojas Han, Ak Orda Hanı Urus Han tarafından öldürülmüştü. Bu nedenle Altın Ordu Hanı Toktamış, Maverünnehir'deki Emir Timur'un yanına kaçmak zorunda kaldı ve ondan yardım istedi. Emir Timur, Altın Ordu ve Ak Ordu devletlerini yönetebilmek için Toktamış Han'a yardım etmeye istekliydi. İlk başta Emir Timur, Toktamış Han'a asker verdi ve bazı savaşlarda Emir Timur ile Toktamış Han, Ak Ordu devletine karşı birlikte savaştı. İkisi birleşerek savaştığı için ve Urus Han aniden vefat ettiği için Emir Timur ile Toktamış Han bu savaşı kazandı. 14. Yüzyılın sonunda Toktamış Han, Altın Ordu (bazı kaynaklarda Ak Ordu olarak geçiyor) tahtına oturdu ve bütün Kazakistan bölgesinde hüküm sürmeye başladı. Zamanla güçlenen Toktamış Han, Emir Timur'un hakimiyeti altından çıkmaya karar verdi. Bu nedenle 14. Yüzyılın sonunda Emir Timur ile Toktamış Han birkaç kez savaştı ve bu büyük savaşta Emir Timur galip geldi. Bu savaşı kazandıktan sonra Emir Timur, Kazakistan bölgesinde de hüküm sürmeye başladı. Kaynaklara göre, Emir Timur ve Toktamış Han'ın 15. yüzyılın başında vefat ettiği görülmektedir.

Not: Toktamış Han, Altın Ordu devletinin kurucusu Joşu Han'ın oğlu, Tuy Kojas Han'ın torunu ve Altın Ordu devletinin 31. hanıdır.

³ Not: Bizim baktığımız kaynakların çoğunda, Ahmet Yesevi Türbesi'nin inşaatının 1395 yılında başladığı söylenmektedir. Bunun asıl sebeplerinden biri, Ahmet Yesevi Türbesi'nde bulunan bazı eşyalarda 1395 yılının yazılmasıdır. Türkiye'de yapılan bazı araştırmalarda, türbe inşaatının 1389 yılında başladığı söylenmektedir. Bu iki bilginin de kesin olmadığı bellidir ve bu bilgi üzerinden yine de araştırma yapılabilir.

ve ömrünün geri kalan zamanını orada geçirdiği görülmektedir. Zira yukarıda bahsedilen 1166-1167 yılları bu bilgiye göre hesaplanmıştır. Özellikle, burada Ahmet Yesevi'nin ne zaman doğduğu ve ne zaman vefat ettiğini tam olarak söylemek mümkün değildir. Ancak kaynaklardaki bilgilere göre, Ahmet Yesevi'nin 12. Yüzyılda yaşadığı kesin olarak söylenebilir. Bahsedildiği üzere, Ahmet Yesevi vefat ettikten hemen sonra onun mezarının başına 12. Yüzyılda sade bir mimari yapı olan dört köşeli bir türbe yapılmıştır. Böyle bir türbenin yapıldığına dair bilgiler günümüzde birçok arkeolog uzmanlar tarafından söylenmektedir. Özellikle, Kazakistanlı K. M. Baypakov, M. Koja gibi arkeologlar, Ahmet Yesevi türbesinde kazı işlerini yürüterek gerçekten ilk türbe yapısının 12. Yüzyıla ait olduğunu söylemiştir. Ancak bu türbenin ham tuğladan yapılması nedeniyle günümüze kadar ulaşamamıştır (Baypakov, 2012: 106-107).

Arkeolog uzmanlar, kazı işleri sırasında duvarlara yapılan nakışları tespit etmiştir. Özellikle bu duvarlardaki nakışların 12. Yüzyıla ait olduğu bilinmektedir. Dolayısıyla, açılan türbenin Ahmet Yesevi'nin türbesi olduğu ve 12. Yüzyıla ait olduğu, çoğu araştırmacı tarafından kabul edilmektedir (Koja, 2000: 6-7).

Araştırmacılar arasında, yukarıda bahsedilen iki arkeologdan başka S. G. Hmelenskiy, M. E. Masson (Masson, 1930: 1-22), G. M. Mustafina (Mustafina, 1992: 56-57, 66-72) gibi isimler de bu görüşe katılmaktadır. Özellikle S. G. Hmelenskiy adlı yazar, ilk türbenin 12. Yüzyılda yapıldığını ve bu türbenin 7,5 metre uzunluğundaki dört köşeli basit bir mimari yapı olduğunu söylemektedir (Baypakov, 2012: 106-107).

Kaynak bilgilerine göre; 12. Yüzyılda Orta Asya ve Yasi (Türkistan) şehrinin halkı bu türbeye ziyarete gelmiştir. Ahmet Yesevi'nin türbesinde namaz kılındığı, hatta bu türbenin 12. Yüzyılda cami hizmetinde olduğu anlaşılmaktadır. Ancak 13. Yüzyıllardaki Moğol istilasını nedeniyle türbe tamamen yıkılmıştır. Dolayısıyla, ilk türbenin 13. Yüzyıldan itibaren varlığını yitirdiği görülmektedir. Günümüze kadar ulaşmış olan türbenin 14-15. Yüzyıllarda Emir Timur'un emriyle yapıldığı bilinmektedir.

Türbe ve türbenin inşaat işleri hakkında günümüze kadar açık şekilde ulaşan bilgiler çoktur. Bu nedenle araştırmacı uzmanlar 14. ve 15. Yüzyıllara ait ikinci türbe üzerinde ciddi çalışmalar yapabilmıştır.

14. Yüzyıla ait büyük bir mimari yapı ise yaklaşık 1395 yılında inşa edilmiş olabilir. Çünkü bu yıllarda Emir Timur, Altın Ordu hanı ile savaşmış ve onu yendikten sonra Evliya Ahmet Yesevi'nin türbesini yaptırmıştır. Bu türbenin inşaat işleri 1395 yılında başlamış ve Emir Timur vefat edene kadar devam etmiştir (Koja, 2019: 252-255).

Emir Timur, 1405 yılında vefat etmiş ve türbe inşaatı Emir Timur'un ölümünden sonra hemen durdurulmuştur. Eğer Emir Timur, 1405 yılında vefat ettikten sonra türbe inşaatı durdurulmuş olsaydı, o zaman 10 yıl içinde bu kadar büyük bir mimari yapıyı bitirmek imkânsız olurdu. Tabii ki, şimdiki zamanın imkânlarına göre bu işi yapmak kolay görülebilir; ancak 14. ve 15. Yüzyıl insanların keşfedebildiği teknolojilere göre, bu işin 10 yılda bitirilebileceğini düşünmek imkânsızdır. Türbenin inşaat işlerinin 1395 yılından önce başlamış olduğu ya da Emir Timur'un vefatından sonra da devam ettiği düşünülse de Timur vefat ettikten sonra türbenin inşaat işlerinin hemen durdurulduğu bilgisine çoğu kaynaklarda rastlanmaktadır. Bu kaynakları göz ardı etmek mümkün değildir. Dolayısıyla türbenin inşaat işlerinin ne zaman başlayıp ne zaman bittiği hakkında kesin bir şey söylemek mümkün değildir (Basenov, 1982: 1-59).

Ahmet Yesevi'nin Hayatı

Ahmet Yesevi'nin hayatı hakkında bilgi veren kaynaklar çok azdır ve çoğu kaynaklardaki bilgiler kesin değildir. Bugüne kadar yapılan araştırmalardaki bilgilerin çoğu Ahmet Yesevi Türbesi üzerinden yapılmıştır. Bu nedenle, kaynaklarda geçen bilgilerin sadece yorum üzerinden ortaya koyulduğu söylenebilir. Aslında, araştırmacılar Ahmet Yesevi'nin ne zaman doğduğu ve ne zaman vefat ettiğini bulmaya çalışmışlardır. Ancak eski kaynaklardaki bilgilerin eksik olması nedeniyle bunu kesin olarak tespit edememişlerdir. Günümüzde türbeye yapılan araştırmalar neticesinde Ahmet Yesevi'nin hayatı hakkındaki bazı bilgilere ulaşılabilmektedir. Bunun asıl sebeplerinden biri duvarlar, kapılar ve başka eşyalarda Arapça yazılan bazı bilgilerin olmasıdır. Ancak bu bilgiler bizim için yetersiz kalmaktadır; çünkü Ahmet Yesevi Türbesi ve onun hayatı ile ilgili daha çözülmeleyen meseleler vardır. Şimdi elimizde

var olan kaynaklara göre; Yesevi'nin aşağı-yukarı 1105-1166 yıllarında yaşamış olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bu bilginin kesin olmadığı da unutulmamalıdır (İslamov, 2012: 27-32).

Kaynaklarda geçen Ahmet Yesevi'nin “*Ben Peygamberimizin yaşından fazla yaşamak ve bu hayatı görmek istemiyorum, bu yüzden yer altına (Hilvet) girip ömrümün geri kalan zamanını ilim öğrenmekle geçireceğim*” şeklindeki ifadesinden, “1105-1166” yılları arasında yaşamış olduğu çıkarımı yapılabilir (Eleuov, 2007: 5-6) ki araştırmacıların çoğu Yesevi'nin yaklaşık 1166-1167 yıllarında vefat ettiğini söylemiştir. 63 yaş (yıl) sayıldığı zaman 1105 yılı ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla Ahmet Yesevi'nin yaklaşık 1105-1166 yılları arasında yaşadığı görüşü çoğunluktadır.

Ahmet Yesevi'nin hayatıyla ilgili bilgiler, M. E. Masson adlı yazarın *Mavzoley Hodja Ahmet Yasevi* adlı kaynağında yer almaktadır. Bu kaynağa bakıldığında, Ahmet Yesevi'nin İsfidcab (şimdiki Sayram) şehrinde doğduğu ve daha sonraki yıllarda Yasi (şimdiki Türkistan) şehrinde yaşadığı öğrenilmektedir. Bu bilgi, çoğu araştırmacı tarafından kabul edilmiş ve pek çok kaynakta yer almıştır (Masson, 1930: 1-22). Özellikle Türkistan şehri hakkında yazılan tarihî kaynaklara bakıldığında, 12. Yüzyılda şehrin adının “Yasi” olduğu görülmektedir.

Ahmet Yesevi'nin adına yaşadığı bölgeye göre “Yesevi” kelimesinin eklendiği gayet açıktır (Joldasbayuly,1995:124). Zaten Orta Çağ'da yaşayan birçok kişinin adları buna örnek olabilir. Mesela Ali El-İsfidjabi (Kabildinov, 2019: 314-315), El-Farabi (Kabildinov, 2019: 319-321), Emir Seyyid Semerkandi (Kabildinov, 2019: 330) gibi.

Ahmet Yesevi'nin babasının adının İbrahim olduğu ve genç Yesevi'nin çok küçük yaşından itibaren anne-babasından ayrılarak yetim kaldığı kaynaklarda geçmektedir. Bu zamanlarda Ahmet Yesevi İsfidcab şehrinde yaşamıştır. Ahmet Yesevi'nin genç yaşında bile çok zeki, mütevazı ve İslam dinini çok seven biri olduğu bilinmektedir. Ayrıca Ahmet Yesevi'nin İslam dininin gelişmesi için çok emek veren bir alim olduğu ve onun “*Divan-ı Hikmet*” adlı eserinin çok ünlü olduğu söylenmelidir. Bu eseri yazarak Ahmet Yesevi, bütün dünyada tanınmış bir isim olmuştur (Sadikbek, 2009: 1-20).

Kaynaklarda geçen rivayetlere göre; Ahmet Yesevi'nin ilk müşidi Arslan Baba'dır. Bu bilgiye pek çok kaynakta rastlamak mümkündür ve Yesevi'nin kendisi tarafından kaleme alınan “*Divan-ı Hikmet*” adlı eserde de Arslan Baba'nın adı geçmektedir. Arslan Baba hakkında “*Divan-ı Hikmet*”te bahsedilmesi, aralarında bir bağlılığın olduğunu göstermektedir (Koja,2006: 77-86). Günümüzdeki eserlerde, genç Ahmet Yesevi'nin zeki ve akıllı olduğu ve İslam dünyasının en büyük alimlerinden biri olan Arslan Baba'nın dikkatini çektiği ve Arslan Baba'nın Ahmet Yesevi'yi koruma altına aldığı bahsedilmektedir. Kaynaklarda geçtiği üzere, Yesevi ilk önce İslam dinini Arslan Baba'dan öğrenmiştir (Sadikbek, 2009: 1-20).

Rivayetlere göre Arslan Baba, Peygamberimiz Muhammed (S.A.V) zamanında yaşamış ve Peygamberimiz Arslan Baba'ya asırlar sonra Ahmet diye bir çocuğun dünyaya geleceğini ve o çocuğun İslam dininin alimi olacağını söylemiştir. Ayrıca Peygamberimizin Arslan Baba'ya emanet olarak bir hurma verdiği kaydedilmiştir. Bu rivayetdeki bilgilere göre Arslan Baba, hurmayı asırlar boyunca damağında saklamış ve genç Ahmet Yesevi ile görüştüğü zaman hurmayı teslim etmiştir. Bu ve buna benzer rivayetler çoktur. Özellikle günümüzde bu rivayetin çeşitli versiyonları bulunmaktadır.

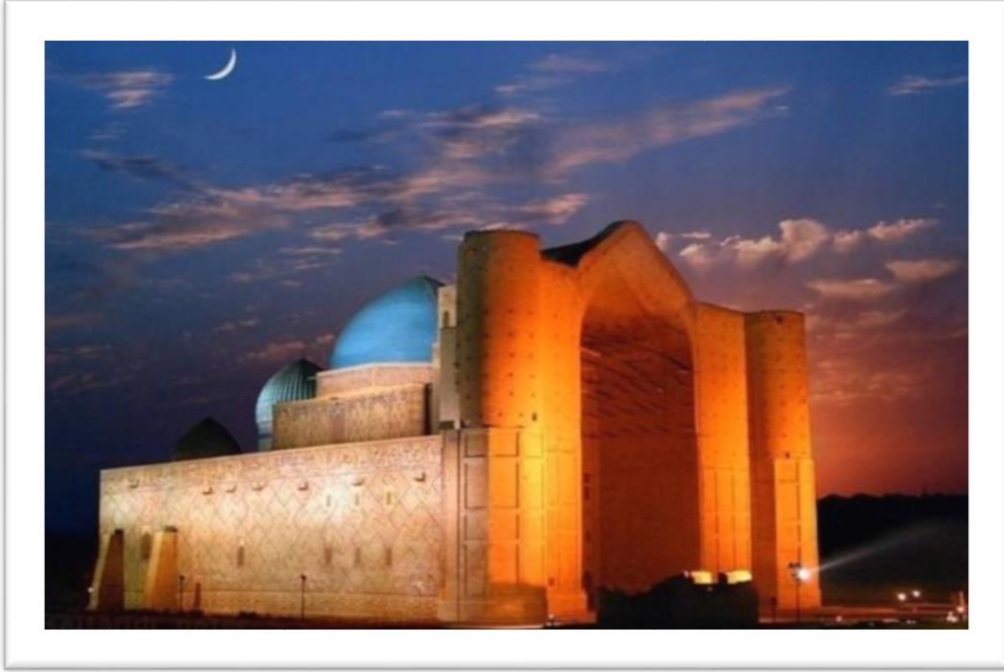
Bahsi geçen rivayetlerden hareketle bu konu üzerinde araştırma yapan ve sorulara tam aydınlık getiren Kazakistanlı Z. Jandarbek adlı yazarın kaleme aldığı “Aristan Bab” adlı makale vardır. Yazar bu makalede Arslan Baba'nın gerçek isminin Abu Ja'far Muhammad ibn Nastur al-Rumi olduğunu söylemiştir. Hatta yazar kendi makalesinde, Peygamberimizin böyle adlı bir sahabesinin İsfidcab (Sayram) şehrinde yaşadığı hakkında bilgiler sunan kaynakların varlığını öne sürmüştür. Bazı kaynaklarda Arslan Baba'nın gerçek ismi Salman al-Farsi olarak geçmektedir. Yazar kendi makalesinde adı geçen bu Salman al-Farsi adlı kişinin Arslan Baba'nın kendisi olmadığı, Arslan Baba'nın Salman al-Farsi'nin evladı olduğu iddiasını öne sürmüştür. Özellikle yazar burada Peygamberimizden emaneti Salman al-Farsi'nin aldığını ve bu emaneti nesilden nesle bırakarak yıllardır sakladığını, en son olarak da bu hurmayı Arslan Baba'nın Ahmet Yesevi'ye teslim ettiğini söylemektedir. Bizim de fikrimize göre bu yaklaşım gerçeğe daha da yakın olabilir. Bunun asıl sebebi insanlık tarihinde böyle asırlardır yaşayan insanların olmamasıdır. Eğer Arslan Baba Peygamberimizden hurmayı kendisi almış olsaydı, o zaman Arslan Baba en az bu hayatta 4 asırdan fazla yaşamış olmalıydı. İnsanların hayatının 100-110 yıldan fazla olmadığı düşünülürken rivayetin doğruluğu anlaşılmaktadır (Jandarbek, 2019: 57).

Yazılı kaynaklarda Arslan Baba'nın bir süre sonra vefat ettiği ve onun vefatından sonra Ahmet Yesevi'nin İslam dininin tarikat yolundaki ilmini güçlendirmek amacıyla Buhara (Özbekistan) şehrine doğru yola çıktığı, orada İslam dininin en büyük alimlerinden biri olan Hoja Yusuf Hemedani'nin yanında bulunduğu zikredilmektedir. Yusuf Hemedani vefat etmesinin ardından Ahmet Yesevi, onun tarikat yolundaki işlerini devam ettirmiştir. Ahmet Yesevi "Kubraviya", "Bektaşi", "Nakşbandiya" ilimlerinin gelişmesine katkı sağlamıştır. Hangi yılda olduğu belli olmasa da Ahmet Yesevi'nin Yasi (Türkistan) şehrine yerleştiği ve hayatının geri kalan zamanını orada geçirdiği ifade edilmektedir. Ahmet Yesevi Yasi şehrindeyken "Yeseviye" ilminin alt yapısını oluşturmuş ve hayatı boyunca bu ilmi geliştirmek için çalışmıştır. Ayrıca Ahmet Yesevi'nin hayatı boyunca çok sayıda talebe yetiştirdiği, onlara bütün bildiklerini öğreterek eğitim verdiği kaynaklarda geçmektedir. Günümüze kadar ulaşan rivayetlerde, kitap, makale ve diğer kaynaklarda Yesevi'nin akıllı, kibar, zeki, mütevazi biri olduğu söylenmektedir. Ahmet Yesevi hayattayken Yasi (Türkistan) şehrinin halkı ona ziyaret etmek için gelmiştir. Özellikle halkın arasında kimin derdi varsa hemen Ahmet Yesevi'ye gelerek onda çözüm bulmuştur. Kayıtlarda Yasi şehrinin bütün halkının İslam dinini Ahmet Yesevi'den öğrendiği, ayrıca onun İslam dinini halka yumuşak bir dille öğretmek halkın kalbinde yer aldığı bilinmektedir. Kaynaklara göre Ahmet Yesevi 1166-1167 yıllarında vefat etmiştir. Özellikle bu zamanlarda Ahmet Yesevi'yi ziyaret etmek ve Kur'an bağışlamak için dünyanın dört köşesinden İslam dininin alimlerinin geldiği zikredilmektedir (İslamov, 2012: 27-32). Aslında Ahmet Yesevi'nin hayatı hakkındaki bilgilerin çoğunun kaynaklarda var olduğu söylenebilir. Ancak tüm kaynaklarda aynı bilgiler geçmektedir. Bu yüzden bütün yazarların aynı fikirde olduğu, ayrıca yazarların çoğunun aynı ana kaynak üzerinden araştırma yaptığı tarafımızca tespit edilmiştir.

Yazılı Kaynaklara Göre Ahmet Yesevi Türbesinin Mimari Yapısı

Yukarıda, Ahmet Yesevi'nin vefatından sonra yaklaşık 1166-1167 yıllarında mezarının başına bir türbe yapıldığından bahsedilmişti. Sonradan bu türbe, Moğol istilası sırasında yıkılmıştır. 13. Yüzyıl ile 14. Yüzyıl arasında Ahmet Yesevi Türbesi'nin yıkılmış durumda olduğu bilinmektedir. Yukarıda da bahsedildiği üzere, 12. Yüzyıla ait türbe, dört köşeli basit bir mimari yapıdır. Ancak araştırmacılar, bu türbenin 12. Yüzyılda en üst düzeydeki mimari yapı olduğunu söylemektedirler. Araştırmalarda çok fazla bir şey bulunmadığından dolayı, bu konuda kesin bir şey söylemek mümkün değildir (Haşşimov, 2001: 139-142). 14. Yüzyılda, tamamen yıkılmış türbeyi kaldırarak onun yerine yeni bir türbe yapılmıştır. Bu türbe, 14. Yüzyılda Orta Asya'nın birkaç hanlığında hüküm süren Emir Timur'un emriyle yapılmıştır. Bu türbe günümüze kadar sağ salim ulaşmış olup şimdi Türkistan şehrinde tarihî bir yer olarak Kazakistan Cumhuriyeti tarafından koruma altına alınmıştır. Bu türbeye her yıl devlet tarafından restorasyon işleri yapılmaktadır. Özellikle türbenin her ay ziyarete açık olduğu belirtilmelidir (Görsel-1). Ulaşılan kaynaklardaki bilgilere göre; türbenin inşaat işleri 1395 yılında başlamış ve 1405 yılına kadar devam etmiştir. 1405 yılında türbenin inşaatı daha bitmemiş; ancak Emir Timur'un vefat etmesi nedeniyle inşaat işleri tamamen durdurulmuştur (Yolgin, 2013: 1-14). Türbenin inşaat işlerinin 10 yıl sürdüğü bilinmektedir. Ancak T. Basenov adlı yazar, *Ahmet Yasavi Mavzoley Kompleksi* adlı kitabında, bu inşaatı 10 yılda bitirmenin hiçbir şekilde mümkün olmadığını söyleyerek türbe inşaatının 1395 yılından daha önce başladığı fikrini öne sürmektedir (Basenov, 1982).

Görsel 1. XIV-XV. Yy. Yapılan Ahmet Yesevi Türbesi

Kaynak:(<https://thepresentation.ru/img/tmb/1/83452/ded494e41e2719ec6c08829ba5a86651-800x.jpg>)

1395 yılında Emir Timur, türbe inşaatının başlatılması için emir vermiştir; ancak türbenin inşaat işleri başarısız olmuştur. Rivayetlere göre, inşaat işlerini yürüten ustalar gündüz çalışmış; ancak gece herkes uykuya gittiği zaman örülmüş tuğlaların hepsi bir öküz tarafından bozulmuştur. Bunun üzerine Emir Timur, bir gece uyumadan türbeyi takip etmiş; gerçekten de türbenin bir öküz tarafından bozulduğuna şahit olmuştur.

Günlerden bir gün Emir Timur bir rüya görmüştür. O rüyada bir aksakallı dede Emir Timur'a “*Sen ilk önce Ahmet Yesevi'nin müşidi Arslan Baba'nın mezarının başına türbe yapmalısın*” diye uyarı vermiştir. Bu uyarıdan sonra Emir Timur Otrar (şimdiki Şauildir) şehrine doğru yola çıkmış ve Arslan Baba'nın mezarının başına türbe yaptırmıştır. Arslan Baba türbesi yapıldıktan sonra Ahmet Yesevi türbesinin inşaat işleri başarılı bir şekilde yapılmaya başlanmış ve bu inşaat işi 1405 yılına kadar devam etmiştir. Dolayısıyla günümüzdeki araştırmalar neticesinde Arslan Baba ve Ahmet Yesevi türbesinin 14-15. Yüzyıla ait olduğu bilinmektedir. Türbenin birkaç kez bir öküz tarafından yıkıldığı bahsinin bir rivayet olduğu unutulmamalıdır (Koja, 2019: 252-255).

Kaynaklara göre, 14. Yüzyılın sonunda Toktamış Han'ın Yasi (Türkistan) şehrini birkaç kez işgal ettiği ve tamamen yağmaladığı bilinmektedir. Bunun üzerine Emir Timur, Toktamış Han'ı cezalandırmak için savaş ilan etmiş ve birkaç kez savaşmıştır (Masson, 1930: 1-22). Türbenin inşaat işlerinin başarısız olması, Toktamış Han'ın Yasi şehrini yağmalamasıyla ilgili olabilir. Türbenin, rivayette bahsedildiği gibi öküz tarafından değil, Toktamış Han tarafından yıkıldığı da mümkündür. Ancak bu bilgi kesin değildir ve ileride bu konunun araştırılacağına inanıyoruz.

Ahmet Yesevi Türbesinin 14-15. Yüzyıllara ait olduğu çoğu araştırmacı tarafından kabul edilmiştir. V. V. Bartold, *Soçineniya Çast I, T-2* adlı kitabında türbenin 14. Yüzyılda türbenin Emir Timur tarafından yaptırıldığını söylemiştir (Bartold, 1963: 159, 252, 256). Ahmet Yesevi Türbesi yapılırken Emir Timur dünyadaki en iyi inşaat ustalarını çağırarak ve türbenin bütün malzemelerini en kaliteli şekilde yapmalarını emretmiştir. Öyle ki günümüze kadar ulaşmış ve 14. Yüzyıldan bu yana hiç silinmemiş boyalar türbenin içinde ve dışında mevcuttur. Uzmanlar bunu yıllardır araştırmışlardır; ancak nasıl bir kaliteli boya kullandıklarını bulamamışlardır. Ahmet Yesevi türbesini yapmak için inşaat ustalarından daha çok insan gücüne ihtiyaç duyulmuştur. Bunun sebebi, türbe için kullanılan tuğlaların Türkistan şehrinin batısında bulunan 40 km uzaklıktaki eski Sauran (şimdiki adı Sauran) şehrinden

getirilmesidir. Rivayetlere göre, Yasi ve Sauran şehirleri arasında insanlar zincir oluşturarak yan yana durmuş ve bütün tuğlaları elden ele uzatarak Yasi şehrine getirmişlerdir. Bu bilgiye bakarak, Yasi ve Sauran şehirlerinin insanların türbenin yapılması için çok emek sarf ettiklerini ve şehir halkının bu inşaat işinde daha çok faaliyet gösterdiğini öğrenmek mümkündür.

Türbenin uzunluğu 62.5 metre ve yan tarafı ise 46.5 metre uzunluğundadır. Özellikle türbenin Güney Kazakistan'daki en büyük türbe olduğu söylenebilir. Aslında türbenin içinde 35 oda ve 8 salon bulunmaktadır. Ancak günümüzde türbenin korunması için sadece 13 oda ziyarete açıktır. Türbe için kullanılan tuğlalar ise 25x25x5 ve 26x26x6 cm boyutlarındadır (Basenov, 1982).

Türbenin güney tarafında en büyük giriş kapısı bulunmaktadır. Bu kapının boyu 18.2 metre olup, her türlü nakışlarla süslenmiştir. Kapının süslemesinde geometrik, epigrafik ve bitki şeklindeki nakışlar kullanılmıştır. 14-15. Yüzyılda ziyarete gelen kişiler tam bu kapıdan içeriye alınmışlardır. Bu kapı türbenin ana girişi olup, kapıdan hemen içeri girildiğinde Orta Asya'daki en büyük kubbeli salona ulaşılmaktadır. Oda, tepesindeki kubbenin çapı 18 metreden daha büyük olan türbedeki en büyük odalardan biridir. Özellikle yerden yukarıya doğru kubbenin ucuna kadar hesaplandığında, 36 metre yüksekliğe sahiptir (Koja, 2019: 252-255).

Bu oda Kazak Türkçesinde “Kazandık” ya da ikinci adıyla “Cemaathane” olarak adlandırılmıştır. “Kazandık” adı, odanın tam ortasında bulunan “Taykazan”dan kaynaklanmaktadır. “Cemaathane” adı ise eski zamanlarda bu odada önemli toplantılar yapıldığı ve adamların burada zikir çekip, Ahmet Yesevi'nin hikmetlerini okudukları için verilmiştir.

Odanın ortasında yer alan “Taykazan”, 1399 yılında Tebriz doğumlu Abdul Aziz İbn Şarafuddin adlı usta tarafından yapılmıştır. Taykazan'ın kuyumcusu Tebriz uyruklu olmasına rağmen, bu kazanın Kazakistan'daki Karnak (şimdiki adı Atabay) köyünde yapıldığı bilinmektedir. Bu “Taykazan” 2 ton ağırlığındadır ve 2.4 metre çapındadır (Görsel 2). Özellikle kazanın süslemesine bakarak en iyi ustalar tarafından yapıldığı belli olmaktadır. Kazanın süslemesinde çok güzel bitki şeklindeki nakışlar yapılmıştır. Ayrıca kazanın 3 satır Arap yazısı ile süslendiğini belirtmek gerekir. Birinci satırda kazanın su koymak için yapıldığı ve bu kazanın Emir Temur'un emriyle yapıldığı yazılmıştır. Ortada bulunan ikinci satırda ise “Şerefin üstün olsun, 1399 yıl ve kazanı Abdul Aziz İbn Şarafuddin adlı usta yaptı” diye yazılmıştır. En alttaki üçüncü satırda ise “Allahu Ekber” yazısı vardır. Bu kazanın 1399 yılında yapıldığı ve Yasi şehrine getirildiği bellidir. Sebebi kazanın sırtında 1399 yılında yapıldığı yazılmıştır. Zamanında bu kazanda her cuma günü “Halim” ya da “Atalaköje” diye adlandırılan yemek yapılmış ve bu yemeği Yasi (Türkistan) şehrinin halkına ikram etmiştir. Kaynaklardaki bilgilere göre ilk önce bu yemeği yetim çocuklara, çocuklu annelere, eşi vefat etmiş kadınlara ve fakir adamlara dağıtmışlardır.⁴ Bazı kaynaklardaki bilgilere göre cuma günü bu kazanda tatlı su hazırladıklarını ve suyu Yasi (Türkistan) şehrinin halkına dağıttıkları söylenmektedir. Her ne ise bu Taykazan'ın halkın menfaati için kullanıldığı bilinmektedir (Baypakov, 2012: 106-107).

⁴ “Atalaköje” veya “Halim” olarak adlandırılan yemek, 14-15. Yüzyılda Ahmet Yesevi Türbesi'nin mutfağında, et ve buğdayın suyunun haşlanmasıyla yapılmış ve halka dağıtılmıştır.

Görsel 2. XIV. Yy. Yapılan “Taykazan”

Kaynak: (<https://pbs.twimg.com/media/DpOvJI4X4AAWwYk.jpg:large>).

Yukarıda da bahsedilen bu “Kazandık” ya da “Cemaathane” olarak adlandırılan büyük salondan diğer odalara geçmek mümkündür. Türbedeki en önemli odalardan biri, Ahmet Yesevi’nin kabrinin bulunduğu odadır. Bu oda Kazak Türkçesi’nde “Kabirhane” olarak adlandırılmıştır. Ancak bu oda, kabri koruma amaçlı tamamen kapatılmıştır ve Ahmet Yesevi’nin kabrini sadece yan odadan görmek mümkündür. Kuran bağışlamak, zikir çekmek, dua etmek isteyen herkes bu odaya alınmaktadır.

Ahmet Yesevi’nin kabri yeşil kaplama ile kapatılmıştır. Bu yeşil kaplamanın hacmi 4.7 x 3.8 metre, boyu ise yaklaşık 46-50 cm’dir. Kaplamanın kuzey tarafında Ahmet Yesevi’nin mezar taşı bulunmaktadır. Mezar taşı 1.85 metre boyutundadır ve sırtı beyaz, sarı ve siyah serpantin keramik ile kaplanmıştır (Görsel 3). Kaynaklara göre, bu odada Ahmet Yesevi’nin eşi ve çocuklarının da mezarı bulunmaktadır ve onların mezarları Ahmet Yesevi’nin mezar taşının güney tarafındadır (Koja, 2019: 252-255). Türbenin içinde ziyarete açık olan Kütüphane, Büyük Aksaray, Küçük Aksaray, Namazhane ve diğer odalar da yer almaktadır.

Görsel 3. Ahmet Yesevi’nin Mezar Taşı

Kaynak: (<https://i.ytimg.com/vi/tE4hAQyE8nE/maxresdefault.jpg>).

Bazı Kazak araştırmacılar, türbenin asırlar boyunca yıkılmama sebebini açıklamaya çalışmıştır. Bunun asıl sebeplerinden biri, türbe duvarlarının kalın olması ve tuğlaların dikkatli örülmesidir. Türbenin tuğlaları örülürken birbiriyle sıkı bağlanmasına, özellikle duvarların birbiriyle bağlantısının güçlü olmasına çok önem verilmiştir. Ayrıca türbenin ortasındaki en büyük oda ile diğer küçük odalar arasındaki tuğlaların sıkı bağlantılı şekilde yapılması ve türbenin üstündeki ağırlığın her odaya eşit düşmesine önem verilmiştir (Sadıkbek, 2010: 5-9). Bunlar sayesinde Ahmet Yesevi türbesi, 6 asırdır hiç yıkılmadan yaşamını sürdürebilmektedir.

Zamanında türbenin içinde bir yemekhane olduğu söylenmektedir. Ancak bu oda, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) zamanında yapılan yağmalama hareketleri esnasında bozulmuştur. Dolayısıyla, günümüzde bu oda türbeyi koruma amaçlı kapatılmıştır. Günümüzdeki kaynaklarda, Ahmet Yesevi türbesine 18-20. Yüzyıllarda Hokand ve Çarlık Rusyası tarafından yağmalama hareketlerinin gerçekleştirildiği bilinmektedir. Özellikle Rusya subayı Vetevkin'in türbeyi yıkmak için emir verdiği ve askerlerin toplamda on iki kez türbeye doğru ateş ettiği söylenmektedir. Böylelikle Ahmet Yesevi türbesine elden yapılan felaketler gerçekleşmiştir.

Hokand hanlığı da türbeye pek iyi bakmamıştır. Kaynaklarda geçtiği üzere 18-20. Yüzyıl arasında türbeye kimse bakmamış, sel olma durumunda türbeyi koruma amaçlı hiçbir tedbir alınmamıştır. Bu yüzden türbeyi birkaç kez su basmıştır. Türbe 20. Yüzyıl sonunda yıpranmış haliyle elimize ulaşmıştır (Sadıkbek, 2010: 5-9). 1910 yılından itibaren türbeye restorasyon işlemleri yapılmış ve türbe 1990'lı yıllarda Kazakistan bağımsızlığını aldıktan sonra devlet tarafından tamamen koruma altına alınmıştır.

Ahmet Yesevi türbesinde araştırma yapan ve aynı zamanda restorasyon işlerini gerçekleştiren A. A. Semenov (1922 yılında) ve M. E. Masson (1928 yılında) adlı araştırmacılar vardır. Bu iki yazar türbede hem araştırma yapmış hem de türbenin bozulan yerlerine restorasyon işlemlerini yapmıştır (Eleuov, 2007: 5-6). En eski kaynaklardan bir tanesi L.Y. Mankovskaya'nın "Nekatoriye arhitekturno-arheologicheskiye nablyudeniya po restovratsi kompleksa Hodja Ahmeda Yasevi v.g. Turkestan" adlı eseridir. Bu eser 1960'lı yıllarda yazılmış olup, eserde Ahmet Yesevi'nin hayatı hakkında ve türbe inşaatının ölçüleri hakkında bilgi verilmiştir. Ayrıca bu kaynakta türbe hakkında yazılan eserler üzerinden analiz yapıldığını söylemek mümkündür (Mankovskaya, 1960: 52-69).

Ahmet Yesevi türbesi hakkında ve türbenin 18-20. Yüzyıllarda durumu hakkında bilgi veren bir yazar da A. N. Dobromislov'dur. Yazar, 1912 yılında *Goroda Sirdarinskiy Oblast* adlı eserini kaleme almıştır. Bu kitapta, türbenin 14. Yüzyılda yapıldığı ve 18-20. Yüzyıllar arasında Hokand Hanlığı ve Çarlık Rusya'sının Ahmet Yesevi Türbesine karşı yağmalama hareketleri gerçekleştirdiği belirtilmektedir (Dobromislov, 1912: 108-109,114-117).

Ahmet Yesevi Türbesi 14-15. Yüzyıllar arasında çok işlevli "Hanaka" hizmetinde bulunmuştur. Çünkü bütün kaynaklarda türbenin her türlü hizmeti sunduğu belirtilmektedir. Türbenin içinde insanlar için gerekli olan her şeyin bulunduğu söylenmektedir. Kayıtlarda Ruzbihan İsfahani'nin türbeyi ziyaret edip hayran kaldığı ve onun "Ahmet Yesevi Türbesi Orta Asya'da eşsiz bir mimari yapıdır" şeklinde yazı yazdığı söylenmektedir. Diğer bir kaynak olan "Alpamış" destanında ise "Haziretin tepesi bir günlük yol mesafesinden görülebiliyor" ifadesi yer almaktadır. Bu destandaki kelimelerden türbenin o zamanlar bile en büyük mimari yapı olduğu anlaşılmaktadır (Nurbekov, Sadıkbekov, 2015: 8-10). Emir Timur, türbeyi sadece rüyasında gördüğü ve savaşı kazandığı için yaptırmamış, aynı zamanda Emir Timur'un Yasi (Türkistan) şehrinin adamlarını idare edebilmek ve bu şehirde ticaret işlerini geliştirmek amacıyla da yaptırdığı anlaşılmaktadır. Ayrıca o zamanlarda Yasi (Türkistan) şehrinde Ahmet Yesevi Türbesi gibi çok işlevli bir yapıya ihtiyaç duyulmuştur. Ahmet Yesevi Türbesi ve Yasi (Türkistan) şehri Kazak hanlığında bile çok önemli yerlerden birisi olmuştur (Joldasbayuly, 1995: 121). Bu nedenle türbenin içinde Ahmet Yesevi'den başka Jolbaris Han, Abilay Han, Esim Han, Babur Han, Kazibek Bi, Janibek Batur ve diğer önemli şahısların mezarları da bulunmaktadır (Praskurin, Tuyakbaev, 2005: 230-232).

Ahmet Yesevi türbesi günümüzde tüm Türk dünyası için önemlidir. Ayrıca, bu türbe bizim tarihimizin en önemli varlığıdır. Ahmet Yesevi Türbesi, 2003 yılında Paris'te dünya genelinde en önemli mimari yapı olarak kabul edilmiş ve UNESCO'nun dünya mirası listesine dahil edilmiştir (Koja, 2019: 252-255).

Sonuç

Ahmet Yesevi Türbesi, sadece Kazakistan için değil, bütün Türk dünyası için çok önemlidir. Sebebi, Kazakistan bölgesinin tüm Türk devletlerinin ata yurdu olmasıdır. Bu türbe bizim tarihimiz, varlığımız, ortak hazinemizdir. Günümüzde türbe hakkında ve Ahmet Yesevi hakkında araştırma yapan yazarlar çoktur. Özellikle türbe hakkında yazılan kitaplar, makaleler ve diğer kaynaklar yeterince bulunmaktadır. Araştırma yapan yazarların hepsi aynı fikirde olduğu gibi bütün kitaplardaki bilgiler de birbirine benzemektedir. Dolayısıyla türbe hakkında ve Ahmet Yesevi hakkında yeni bir bilgi söylemek çok zordur. Ancak bu araştırma için incelenen kitap ve makalelerde eksik bulunan bazı bilgilere rastlanmıştır. Örneğin, Ahmet Yesevi'nin mezarının başına ilk türbenin 12. Yüzyılda yapıldığı bilgisi, bazı Kazakistanlı arkeolog uzmanların kitaplarında yer alsa da çoğu kitapta bu bilginin bulunmadığı görülmektedir. Bunun asıl sebeplerinden biri, günümüze kadar sağlam bir şekilde ulaşan Ahmet Yesevi Türbesi'nin 14-15. Yüzyıla ait olmasıdır. İkinci bir sebep ise arkeolojik çalışmalarda ilk türbeye ait yeterli kalıntıların bulunmamasıdır. 12. Yüzyılda yapılan ilk türbenin varlığının göz ardı edilmesi mümkün olmadığından araştırmada 12. Yüzyılda yapılan Ahmet Yesevi türbesi hakkında bilgi vermek yararlı olmuştur. Aslında, 12. Yüzyılda yapılan ilk türbenin büyük bir öneme sahip olduğu herkese açıktır. Çünkü Ahmet Yesevi, 12. Yüzyılda yazdığı eserleriyle bütün dünyada tanınan bir evliya kişidir. Bu kadar tanınmış bir kişinin mezarının boş kalması ve üzerine hiçbir mimari yapı yapılmaması kabul edilebilir bir durum değildir.

Ahmet Yesevi vefat etmeden önce Yasi (Türkistan) şehrinde birçok talebe yetiştirmiştir. Dolayısıyla, Ahmet Yesevi'nin vefatından hemen sonra talebeleri ve Yasi (Türkistan) şehri halkı tarafından mezarının başına bir türbe yapılmıştır. Bu türbede Ahmet Yesevi'nin talebeleri, İslam dini yolundaki çalışmalarını sürdürmüş ve türbenin aynı zamanda bir cami hizmeti gördüğü de belirtilmektedir. Bu türbe sayesinde Ahmet Yesevi, yüzyıllar boyunca halk arasında unutulmamıştır. Kazak kültüründe, türbelerin sayesinde bu kişilerin unutulmadığı, kitap okumayan insanların bile bu türbe hakkında az çok bilgi sahibi olduğu görülmektedir. Bahsedilen türbe, 13. yüzyıl Moğol istilası nedeniyle yaşamını durdurmuştur. Ancak 14. Yüzyılın sonunda Emir Timur, bu türbeyi tamamen kaldırarak yerine daha büyük bir mimari yapıyla yeni bir türbe yaptırmıştır. Özellikle bu türbenin, 12. Yüzyılda yapılan ilk türbenin geliştirilmiş ve büyütülmüş bir modeli olduğunu söylemek mümkündür. Ayrıca, türbenin Orta Asya'daki en büyük ve en önemli mimari yapı olduğunu ve 14-15. Yüzyıllardan bugüne kadar varlığını sürdürdüğünü ve her yıl milyondan fazla ziyaretçinin türbeyi ziyaret ettiğini belirtmek gerekir.

Kaynaklar

- Baypakov, K. M. (2012). *İslamskaya Arheologičeskaya Arhitektura i Arheologiya Kazahstana*. Almaty.
- Basenov, T. (1982). *Ahmet Yasauı Mavzoley Kompleksi*. Almaty.
- Bartold, V. V. (1963). *Saçineniya Çast 1, T-2*. Moskva.
- Baypakov, K.; Taymagambetov, J. K. (2009). *Kazakistan Arheologiyasi*. Almaty.
- Dobromislov, A. N. (1960). *Goroda Sirdarinskiy Oblast*. Taşkent.
- Eleuov, M. (2007). *Turkistan Uazisindegi Arheologiyalik Eskertkişterdin Aşılı Tarihi*. Türkistan.
- Haşimov, M. (2001). *Religiozniye i Duhovniye Pomyatniki Sentralnoy Azii*. Almaty.
- İslamov, R. F. (2012). "Ahmed Yesevi: Jizn i Tvoričeskaya Deyatelnost". *Vestnik Kazanskogo Gosudarstvennogo Universiteta kulturi i iskusstv*.
- Joldasbayuly, S. (1995). *Ejelgi Jane Orta Gasirlardagi Kazakistan*. Almaty.
- Jandarbek, Z. (2019). "Aristan Bab". *Turkistan Ruhaniyat Besigi*. Nur-Sultan, 57.
- Koja, M. (2000). *Yasi-Turkistan Tarihi*. Almaty.
- Koja, M. (2019). *Koja Ahmet Yasauı Kesenesi*. Nur-Sultan.
- Koja, M. (2006). *Orta gasirlik Otırar: Anızdar, Dereker, Zerteuler*. Otırar
- Kabildiinov, Z. E. (2019). *Kazakistan Tarihi. Ensiklopediya*. Almaty.

- Masson, M. E. (1930). *Mavzoley Hodja Ahmet Yesevi*. Taşkent.
- Mustafina, G. M. (1992). *Predstavleniya Kulti, Obryadi u Kazahov*. Almaty.
- Mamraimov, M. (2009). *Uly Jibek Jolindagi Kiyeli Jerler*. Almaty.
- Mankovskaya, L. Y. (1960). *Nekatoriye arhitekturno-arheologičeskiye nablyudeniya po restovratsi kompleksa Hodja Ahmeda Yasevi v.g.Turkeстане*. İzvestiya akademi nauk Kazahskoy SSR.
- Nurbekov, J.M.; Sadikbekov M. J. (2015). *Koja Ahmet Yasauı Kesenesi*. Almaty.
- Pugaçenkova, E. (1976). *Zodçestvo Sentralnoy azii XV-vek*. Taşkent.
- Praskurin, A.; Tuyakbaev.M.(2005). “Koja Ahmet Yasauı Kesenesi”. *Otirar Ensiklopediyasi*. Otirar.
- Sadikbek, M. (2009). *Koja Ahmet Yasauı Kesenesi*. Turkistan.
- Sadikbek, M. (2010). *Koja Ahmet Yasauı Kesenesi // Koja Ahmet Yasauı Murasi men iliminin zerttelui*. Turkistan.
- Yolgin, M. (2013). *Arheologičeskaya i İstorika-Arhitektturniye İsledovaniye Movzaleya Hodji Ahmeda Yasavi*. Almaty.

Yörük, Tanrıkut Mahmut. (2023). "Hindistan". *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*. 7 (1), 115-124.

Tanıtım Yazısı

ÜLKE TANITIMI
COUNTRY PRESENTATION

HİNDİSTAN*

India

Hazırlayan: Tanrıkut Mahmut YÖRÜK**

* Geliş Tarihi / Received: 30.06.2023, Kabul Tarihi / Accepted: 30.06.2023. <https://doi.org/10.58640/asyar.1365482>

** Doktora Öğrencisi, Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Yeniçağ Tarihi ABD, tanrikutmahmut01@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4614-5902>

Dünya tarihinin önemli medeniyet beşiklerinden birisi olan Hindistan, çok kültürlü ve dinli toplum yapısıyla Güney Asya'nın en eski ülkelerinden biri olarak mevcudiyetini devam ettirmektedir. İçinde barındırdığı kozmopolit çerçevenin yanı sıra pek çok dinin de doğduğu yer olan Hindistan'ın dinî açıdan nüfus dağılımı incelendiğinde Hindu, Müslüman, Hristiyan, Sih ve Budist unsurların sayıca fazlalığı göze çarpmaktadır. Bugün siyasi bir bütünlük gösteren Hindistan'ın yapısı, yüzyıllar içerisinde çok sınırlı bir şekilde kendisini bir bütün olarak yansıtmıştır. Bu hususta "Pan-Hindistan" olarak literatüre geçen bu evreler, M.Ö. 3. Yy.'da Asoka Krallığı'na, M.S. 4-5. Yy.'da Gupta Devleti'ne ve 16. Yy.'da Babür Devleti'ndeki Akbar Devri'ne işaret etmiştir.

Avrupa Kıtası'nda olduğu gibi Hindistan'da da farklı kültür ve ırk tipleri mevcuttur. Avrupa antropologlarına göre bu tipler;

- "Türk-İran Tipi" olarak bilinen ince burunlu iri vücutlu brakisefal Kuzey Batı Halkı,
- "Hint-Avrupa Tipi" olarak bilinen Pencab ve Keşmir'de bulunan dolikosefal halk,
- "Dravitler" olarak bilinen; Hindistan'ın merkezinde ve güneyinde bulunan en kalabalık kitleyi oluşturan yassı burunlu, ufak yapıda olan mesatisefal halk,
- "Mongoloid" olarak bilinen; Himalaya çevresinde ve Çin Hindistan'ında bulunan halk,
- "İskit-Dravit" olarak bilinen ve Dekken'in batısında oturan halk,
- "Mongol- Dravit Tipi" olarak bilinen Orisa Kıyılarında ve Bengal'de oturan halk,
- "Hint-Avrupa-Dravit Tipi" olarak bilinen ve Gence Ovası'nda bulunan halklardır.

Hindistan'ın tarihi, Harappa ve Mohenjo-Daro gibi antik uygarlıklara kadar uzanır. Bu uygarlıklar, modern Pakistan'da bulunan İndus Vadisi'nde kurulmuştur ve tarım, metallerin işlenmesi, ticaret gibi alanlarda oldukça gelişmiştir. MÖ 1500'lerde Aryaların Hindistan'a göç etmesiyle birlikte değişmeye başlayan Hindistan tarihinde Aryalar, Sanskrit dilini geliştirmiş ve Hinduizm, Jainizm ve Budizm gibi önemli dinleri kurmuştur. M.Ö. 327'de Büyük İskender tarafından fethedilen Hindistan, ardından Pers İmparatorluğu'nun kontrolüne girmiş; daha sonra Maurya İmparatorluğu'nun yönetimi altında birleştirilmiştir. Bu dönemde, Budizm ve Jainizm gibi dinler gelişmiş; Hint edebiyatı, sanatı ve mimarisi büyük bir ilerleme kaydetmiştir. MÖ 320'de Chandragupta Maurya'nın Han İmparatorluğu'na karşı girişilen mücadelelere ev sahipliği yapan Hindistan, Büyük İskender sonrasında onun generallerinden olan Selevkos Nikator tarafından ele geçirilmiş ve daha sonra bölgede kurulan Greko-Baktriya Krallığı'nın kontrolüne girmiştir.

Ülke içlerine kadar Müslüman askeri güçlerle giren Gaznelilerden sonra 1206 yılında Delhi Sultanlığı'nın kurulmasıyla Hindistan, Müslüman egemenliği altına girmiştir. Bu dönemde, Hint kültürü ve İslam kültürününün birleşmesiyle yeni bir kültürel zenginlik meydana gelmiştir.

1526'da Babür İmparatorluğu'nun kurulmasıyla devam eden Hindistan tarihinin bu evresinde Hint edebiyatı, sanatı, mimarisi büyük bir gelişme göstermiş ve bu dönemde günümüze kadar ulaşan Taç Mahal gibi önemli yapılar inşa edilmiştir. 1858'de Babür Devleti'nin yıkılmasıyla İngiliz Raj'ın eline geçen Hindistan, İngiltere egemenliğine tabii olarak mevcudiyetini devam ettirmiş; 1857-1859 yılları arasında bağımsızlık mücadelesi adı altında başlatılan Ulusal Özgürlük hareketleri ile 15 Ağustos 1947'de bağımsızlığını kazanmış; 1950 yılında ise Cumhuriyetin ilan edilmesinin önünü açmıştır. Hindistan'ın bağımsızlık mücadelesinde oynadığı büyük rolle "Ulusun Babası" olarak tarihe geçen Mahatma Gandhi'nin çalışmaları, ulusal ve uluslararası düzlemde büyük yankı yaparak derin izler bırakmıştır. Bu kapsamda 1920'lerden itibaren Gandhi tarafından İngiliz sömürge yönetimine karşı başlatılan "pasif direniş" Hindistan bağımsızlık hareketi için bir dönüm noktası olmuştur.

Çok partili parlamenter demokrasiyle yönetilen Hindistan'da Parlamento'nun *Rajya Sabha* (Eyaletler Meclisi) ve *Lok Sabha* (Halk Meclisi) olmak üzere iki kanadı bulunmaktadır. Rajya Sabha adı verilen Eyaletler Meclisi 250 sandalyeye sahip olup, üyeleri genel seçimlerle değil Eyalet Parlamentoları ve Birlik Toprakları tarafından belirlenmektedir. Eyaletler Meclisi'ne seçilme yaşı 30'dur. Lok Sabha olarak bilinen Halk Meclisi ise 543 sandalyeye sahip olmakla birlikte bu mecliste

seçimler beş yılda bir gerçekleştirilmektedir.

29 Eyalet ve 7 Birlik Toprağından oluşan Hindistan, federal devlet yapısına sahip olup, her eyaletin kendi hükümetleri ve parlamentoları bulunmaktadır. Eyaletler; *Andhra Pradesh, Arunachal Pradesh, Assam, Bihar, Chhattisgarh, Goa, Gujarat, Haryana, Himachal Pradesh, Jammu and Kashmir, Jharkhand, Karnataka, Kerala, Madhya Pradesh, Maharashtra, Manipur, Meghalaya, Mizoram, Nagaland, Orissa, Punjab, Rajasthan, Sikkim, Tamil Nadu, Tripura, Uttar Pradesh, Uttarakhand, West Bengal*'dir. Birlik bölgeleri ise *Andaman ve Nicobar Adaları, Chandigarh, Dadra and Nagar Haveli, Daman and Diu, Delhi, Lakshadweep ve Puducherry*'dir.

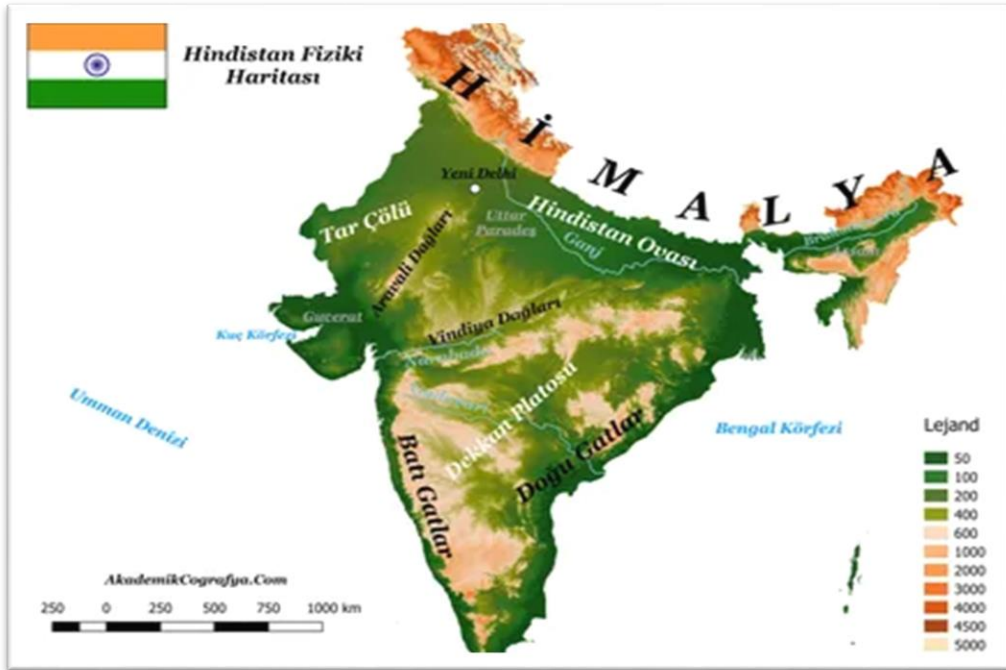
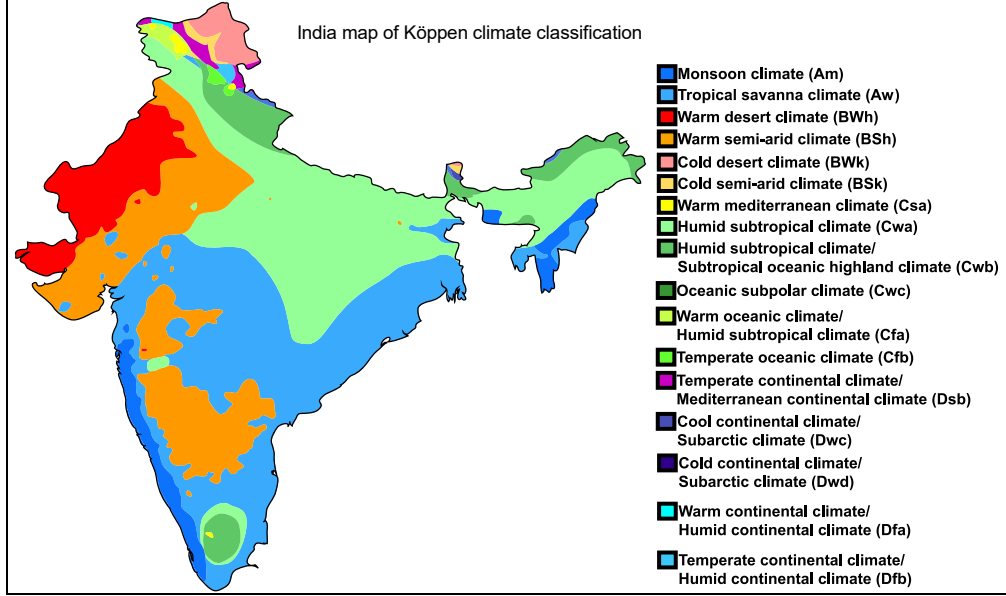
Hindistan'ın yönetimi Eyalet Hükümeti ve Merkezi Hükümet arasında bölünmüş olup; Birlik Toprakları ise Merkezi Hükümet'in yönetimi altında, Cumhurbaşkanı tarafından atanan valilerce yönetilmektedir. Ancak bunların arasından Puducherry ve federal başkent Delhi Birlik Toprakları statüsünde olmasına rağmen diğer 5 Birlik Toprağı'ndan farklı olarak seçilmiş bir meclise ve kabineye sahiptir.

Hindistan'daki siyasi partiler ikiye ayrılmaktadır. "*Eyalet Partileri*" ve "*Ulusal Partiler*" olmak üzere iki gruba ayrılan bu siyasi partiler içinde Eyalet Partileri bir veya iki eyalette seçime giren yerel parti durumunda olurken; Ulusal Partiler ise ülke çapında hemen her seçim bölgesinde seçimlere katılabilmektedir.

Coğrafya ve İklim

Yüz ölçümü açısından dünya genelinde yedinci sırada yer alan Hindistan coğrafi olarak, kuzeyde Himalayalar, batıda Arap Denizi, doğuda Bengal Körfezi ve güneyde de Hint Okyanusu ile çevrilidir. Yaklaşık 3.287.590 km²lik yüz ölçümüyle Hindistan 3 kısma ayrılmıştır. İlk kısım Himalayaların oluşturduğu kuzey kısım, ikinci kısım Hindistan Ovası ve üçüncü kısım ise Dekkan Platosu bölgesidir. Dekkan Platosu olarak bilinen orta kısım bazalt kayalar, platolar ve kırsal bölgelerden oluşmaktadır. Ülkede batı sahil şeridi boyunca Arap Denizi'nin etkisiyle kumlu plajlar ve mercan adaları yer alırken, doğu sahilleri Bengal Körfezi ile kaplıdır. 29 Eyalet ile 7 Birlik toprağından oluşan Hindistan'da

toprağın %60,5'ini tarım arazileri; %23,1'ini ise orman arazileri oluşturmaktadır. Ülkenin başlıca tarım mahsulleri arasında pirinç, pamuk, buğday, çay, şeker kamışı, patates ve mercimek gibi ürünler gelmektedir. Kümes hayvanı, koyun, keçi ve balıkçılığın da yaygın olarak görüldüğü ülkede balıkçılık ve tarım dünya sıralamasında en üstlerde yer almaktadır.

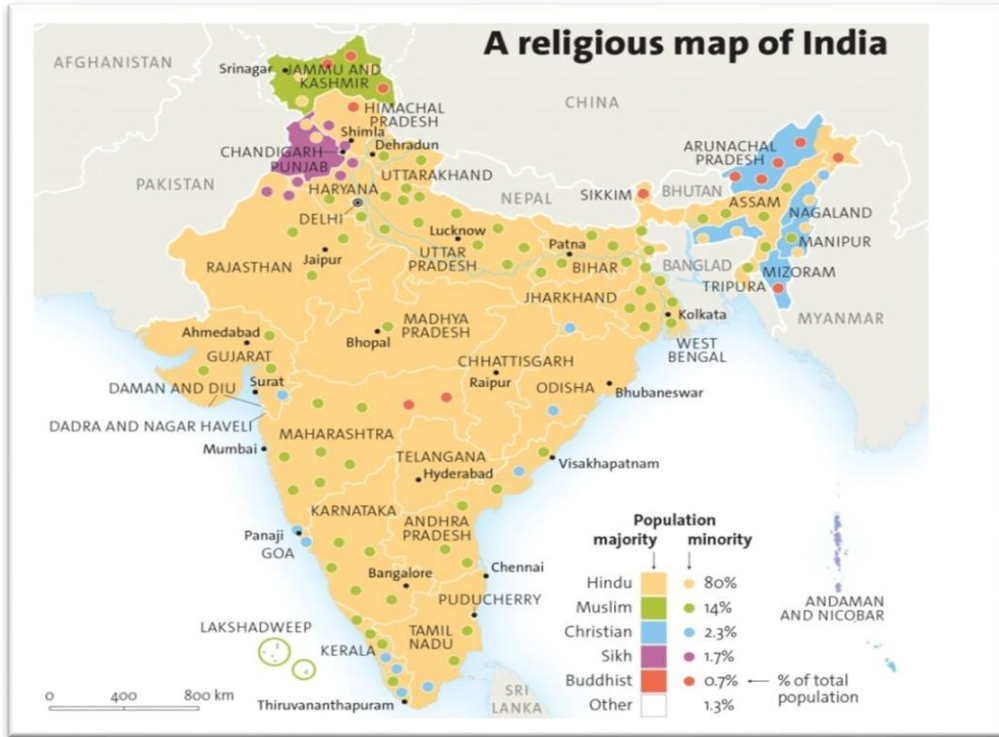

Sahip olduğu geniş coğrafyada farklı iklimler görülmele birlikte Hindistan'da genellikle hâkim iklim muson iklimidir. Ovalık araziler yıl boyunca genellikle sıcak ve nemlidir. Yıllık ortalama 25-35° sıcaklığa sahip olan ülkede görülen diğer bir iklim tipi de Himalayalar'da görülen dağ iklimidir. Oldukça yüksek olan bu bölge çoğunlukla serin ve iğne yapraklı ağaçlardan oluşmaktadır.

Bitki örtüsü oldukça geniş bir yelpazeye sahip olan Hindistan'da tespit edilebilen toplam 20.000 tür bulunmaktadır. Yılda ortalama 1,200 mm yağışla dünya ortalamasının üzerinde bulunan Hindistan'ın coğrafyası ve iklimi her ne kadar turizm sektörünü canlı tutsa da Hindistan özellikle muson yağmurları, sel ve toprak kaymaları gibi felaketlerle karşı karşıya kalmaktadır.

Nüfus ve Toplum

2023 yılı itibarıyla dünya nüfusunun yaklaşık %17,56'sına ev sahipliği yapan Hindistan, dünyanın en kalabalık ülkesi konuma gelmiştir. 1.412.604.531 nüfusun ülke içerisindeki yoğunluğu ise şehirlere göre çeşitlilik göstermektedir. Hindistan'ın kentsel alanlardaki nüfusu kırsal kesime göre daha fazladır. Şehirleşme oranı en yüksek eyaletlerin başında ise Gücerat, Maharashtra ve Tamil Nadu gelmektedir. Nüfusun büyük bir bölümü orta kuzey kısım olan Ganj Nehri Ovası boyunca uzanan bölge içerisinde barınmaktadır. Ayrıca dünyanın en genç nüfusuna sahip ülkelerden birisi konumunda olan Hindistan'da 25 yaş altı genç nüfus toplam nüfusun %50'si kadardır.

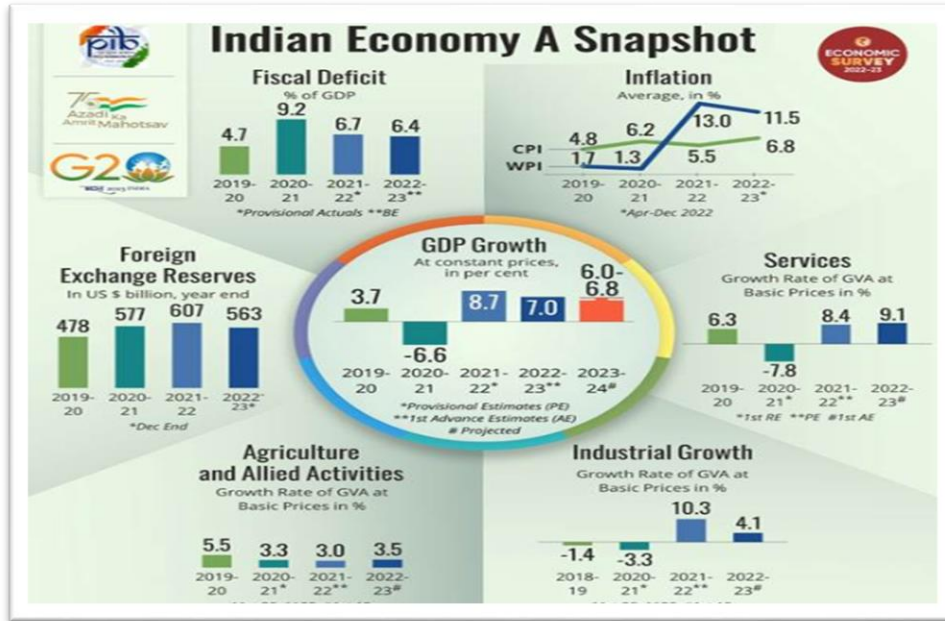
Hindistan nüfusunun genelinde dünya görüşü dinsel öğelerle çevrelenmiştir. Farklı dinî, etnik ve kültürel gruplardan oluşan multikültürel Hindistan nüfusunda en yaygın din Hinduizm olmakla birlikte; Müslüman, Hristiyan, Sih ve Budist din grupları da oldukça fazladır. Dinî ve etnik yapıdaki bu heterojen yapı, özellikle 1960'lı yıllardan itibaren gideren artan bir bölgeselciliği meydana getirmiştir. 1960'lı ve 1990'lı yıllarda ülke içerisindeki dini grupların demografik yapılarında da çeşitli değişim ve dönüşümler gözlenmiştir. Bu kapsamda Hindular %83, Müslümanlar ise %103 oranında bir artış sergilemiştir. Hristiyanlık ve İslamiyet'ten sonra dünyanın en kalabalık üçüncü dini olan Hinduizm'in Hindistan'da yaklaşık 1 milyar takipçisi bulunmaktadır. Hindu dinin en belirgin özelliklerinden olan "kast sistemi" mevcut anayasada yasak olsa da toplum bilincinde hâlâ yer bulmaktadır. İnsanları doğumundan itibaren belirli toplumsal sınıflara ayıran bu sistem Brahmanlar, Kşatriyalar, Vaisyalar ve Sudralardan oluşmaktadır.

Ekonomi ve Dış Ticaret

Günümüzün en önemli ekonomilerinden birisine sahip olan Hindistan, özellikle bağımsızlığını kazandıktan sonra hızlı bir ekonomik atılım gerçekleştirmiş, tarım ve sanayi ülkesidir. Hindistan'ın,

kömür rezervi, demir madeni, bakır ve petrol gibi doğal kaynakları olmasına rağmen dünya nüfusunun %17'sin sahip olmasından kaynaklı doğal kaynak ihtiyacı fazladır. Çıkarılan petrol ve gazın çoğunluğunun ithal edildiği ülkede, coğrafi ve iklimsel şartlardan dolayı şehirlerin ekonomik gelişmişlik düzeyleri farklılıklar göstermektedir. Günümüzde önemli bir sanayi gücü bulunmasına rağmen Hindistan tarım ülkesi olmaya devam etmektedir. Nüfusun yaklaşık %60'ı tarım sektöründe istihdam edilmiştir. Bu bağlamda Hintlilerin büyük bir çoğunluğunun geçimi toprağa dayalı olmasına rağmen; ekilmeye müsait olan arazilerin sadece %40'ı sulanabilir durumdadır. Sahip olduğu büyük nüfusun besinini sağlamak adına çeşitli toprak reformları yapan Hindistan, topraktan eski verimi tekrar alabilmek için “Yeşil Devrim” gibi atılımlar başlatmıştır. Tarımsal üretim alanında gerçekleştirilen teknolojik atılımları kapsayan Yeşil Devrim ile pirinç ve buğday tohumları geliştirilmiş; özellikle 1970-1971 ve 1983-1984 yılları arasında önemli bir üretim artışı yaşanmıştır.

1990'lı yıllarda başlatılan son ekonomik reformlar ile ülkenin ekonomik büyümesi önceki yıllara nazaran artış göstermeyi başarmıştır. Son üç yıllık Hindistan verileri incelendiğinde ekonominin 2019'da %3,7 büyüdüğü; 2020'de %6,6 küçüldüğü; 2021'de %8,7; 2022'de %7 büyüdüğü görülmektedir. Ayrıca IMF tahminlerine göre Hindistan'ın 2023'te %6,1 ve 2024'te %6,8 artış göstermesi beklenmektedir.

1991 yılından itibaren teknolojik ve kurumsal yönden liberalleşmeye başlayan Hindistan'ın yenilikçilik adı altında başlattığı bu girişim, göreceli bir ekonomik izolasyon programıyla başlamıştır. Bunun en önemli sebepleri arasında 1991 ekonomik krizinin ödemeler dengesi reformunu tetiklemesi ve Hindistan ekonomisinin Çin ekonomisinin gerisinde kalma endişesi bulunmaktadır. Ekonomideki bu liberalleşme programı Hindistan için olumlu yönde bir artış göstermiş; yabancı yatırım oranları, döviz rezervleri ve sermaye piyasaları gelişim göstermiştir.

Hindistan'ın ihracatının başında gelen ürünlerin arasında işlenmiş petrol ürünleri, inci, elmas ve kıymetli taşlar, ilaç, pirinç, telefon cihazları, binek aracı, demir-çelik ürünleri ve pamuk ürünleri gelmektedir. Ülkenin ithalat ürünleri incelendiğinde bu ürünler başlıca ham petrol, işlenmemiş altın, taş kömürü, katı yakıtlar, elektronik entegre devreler ve otomatik bilgi işlem makineleridir. Ülkede bulunan yabancı yatırımcılar ise zorunlu devlet onayları ve sermaye kontrolleri aracılığıyla kontrol altında tutulmaktadır. 1990'lardan sonra hemen her sektörde yabancı yatırıma izin veren Hindistan'da, şartlara uygun olan yatırımcılar, devlet lisansına gerek duymadan RBI'ya (Hindistan Merkez Bankası) bildirmektedirler. Diğer sektörlerde ise FIPB (Yabancı Yatırım Geliştirme Kurulu) veya Yabancı Yatırım Kabine Komitesi'nden onay aranmaktadır. Yabancı yatırımcılara yapılan çeşitli desteklere rağmen Hindistan'da hukuk hizmetleri, gayrimenkul, güvenlik hizmetleri, demir yolları ve nükleer

enerji gibi pek çok sektör yabancı yatırımcılara yasaklanmıştır.

Dış Politika

Pek çok ülke gibi Hindistan'ın dış politikasının temel prensipleri de ulusal çıkarların korunması ve yükseltilmesi yönündedir. Ülkenin dış politikasında temel hedef barış içerisinde yaşamak ve diğer ülkelerle iş birliği içerisinde girmek olmuştur. Ayrıca ülkelerin silahlanmasının durdurulması, nükleer savaş tehditlerini önlemeye yönelik girişimleri de bulunmaktadır. Dış politikada Güney Asya ülkeleri ön planda olmasının yanı sıra bölgede faal olan SAARC, BİMSTEC gibi kuruluşlarda aktif rol oynamak istemektedir.

1947 yılında bağımsızlığını kazanmasıyla dünya sahnesinde aktif rol oynayan Hindistan, “dış politikanın mimarı” olarak kabul edilen Nehru'nun 1947-1964 yılları arasındaki dış politika uygulamaları neticesinde önemli ölçüde şekillenmiştir. Bağımsızlık sonrasında başbakan olmasının yanı sıra Dışişleri Bakanı da olan Pandit Jawaharlal Nehru, Hindistan'a birkaç on yıl tek parti egemenliği yaşatmış; bu doğrultuda dış politika da hükümet kontrolünde şekillenmiştir. Nehru tarafından Hindistan dış politikası adına uygulanan en önemli yaklaşım olan “bağlantısızlık”, 1954'te Çin ile yapılan anlaşmada ortaya konmuş; 1955 yılında yapılan Bandung Konferansı ile de dış politika haline getirilmiştir.

Hindistan, 20. yüzyılın sonlarında yaşanan uluslararası değişim ve gelişmeler ile yeni politik adımlar atmıştır. 1980'lerin sonlarında Komünist Bloğun siyasi mevcudiyetinin yıkılışı, bu bloğun merkezi olan Sovyetler Birliği ile iş birliği içerisinde olan Hindistan'da gerek ekonomik gerekse politikada yeni yaklaşımlar zorunlu hale gelmiştir.

2000 yılından itibaren Dışişleri Bakanlığı'nın öncülüğünde yeni girişimler içerisine giren Hindistan, Hint Diasporası Yüksek Komitesi vasıtasıyla dünya genelinde yaşayan Hintlilere ulaşmış ve yurtdışında yaşayan bu Hintliler vasıtasıyla ülke ihracatını ve imajını artırmayı hedeflemiştir. Hindistan'ın bu çalışmaları Başbakan Modi döneminde daha da hız kazanmış, ülkenin marka değeri artırılmıştır. Bu kapsamda gerçekleştirilen uygulamalardan bazıları 2005 yılında BM Demokrasi Fonu'na 25 Milyon dolarlık bir katkı sağlaması, 2006 yılındaki Davos Zirvesi'nde ülkenin kültürel unsurlarının sergilenmesi ve turizmi teşvik etmek adına başlatılan ve halen devam etmekte olan “İnanılmaz Hindistan” (Incredible India) kampanyasıdır.

Hindistan'ın bağımsızlığından sonra izlemiş olduğu Yumuşak Güç politikası, ülkenin tanınırlığını artırmayı amaçlayan önemli uygulamalardan birisidir. Özellikle Modi Hükümeti bölgesel anlamda da demokratikleşme programlarını desteklemiş ve Hindistan'ın komşu ülkelerle olan ilişkilerinde yumuşak güç unsurlarını kullanmıştır. 1980'lerden bu yana kültürel ve ticari sahada faaliyet alanını genişletmek ve geliştirmek isteyen Hindistan, Güney Asya İş Birliği, Çevre Programı, Güney Asya Bölgesel İş Birliği Örgütü (SAARC) ve The Bay of Bengal Initiative for Multi-Sectoral Technical and Economic Cooperation (BIMSTEC) gibi alanlardaki faaliyetlerini ve yatırımlarını güçlendirmiştir.

Türkiye-Hindistan İlişkileri

Coğrafyalar arasındaki fizikî uzaklığa rağmen Türkiye-Hindistan ilişkileri gerek devletlerarası gerekse milletlerarası çerçevede tarih boyunca karşılıklı saygı ve anlayış ilkelerine göre gelişmiştir. İki ülke arasındaki ilişkiler, siyasi, ekonomik ve kültürel alanlarda iş birliği ve iş potansiyeli taşımaktadır. Modern dönem kapsamında değerlendirildiğinde Türk Kurtuluş Savaşı sırasında Hindistan'dan gelen maddi ve manevi desteğin yanı sıra ikili ilişkilerin geliştirilmesi noktasında atılan en önemli adımlardan biri de Türkiye'nin 15 Ağustos 1947'de bağımsızlığını kazanan Hindistan'ın bağımsızlığını tanınması ve hızlı bir şekilde ikili diplomatik ilişkinin kurulması olmuştur. 1950'lerin başından itibaren hız kazanan resmî temaslar neticesinde 14 Aralık 1951 tarihinde Ankara'da Türkiye-Hindistan Dostluk antlaşması imzalanmıştır. 5 Mayıs 1952 tarihinde ise bu Dostluk Antlaşması'nın onanmasına yönelik kanun tasarısı yasalaşmıştır. Devlet heyetleri tarafından gerçekleştirilen karşılıklı gezi ve ziyaretler her iki devlet arasındaki ilişkiyi güçlendirmişse de 18 Nisan 1955 tarihinde başlayan Bandung Konferansı'nda "bağlantısızlık" konusunda Türkiye ve Hindistan'ın yaşadığı görüş ayrılığı sonrasında ikili ilişkiler beklenen düzeye çıkamamıştır.

1980'li yıllarda ikili ilişkilerin geliştirilmesi adına hamleler yapılmış, 1986 yılında "Parlamentolararası Türk-Hindistan Dostluk Grubu" kurulması kararlaştırılmıştır. Türk-Hint ilişkilerinin geliştirilip güçlendirme çalışmaları 90'lı yıllarda da devam etmiştir. Ancak her iki devlet tarafından da yapılan bütün olumlu temaslar 1990'ların sonlarında durgunlaşmıştır. Bunun en önemli sebepleri arasında Mayıs 1998'de Türkiye'nin, Hindistan'ın yaptığı nükleer denemeleri "kaygı verici" olarak değerlendirerek tepki vermesi bulunmaktadır.

Siyasi ve kültürel anlamda olduğu kadar ekonomik boyutta da iş birliğini güçlendirmek üzere şekillenen Türkiye-Hindistan ilişkileri Türkiye'nin, Hindistan'ın öncülük ettiği "Bağlantısızlar Hareketi"ne karşı gösterdiği olumsuz yaklaşım sebebiyle yavaş bir gelişim modeli içerisinde ilerleme göstermiştir. Buna rağmen son yıllarda büyük bir artış gösteren ikili ilişkilerde taraflar arasındaki ekonomik gelişim göstergelerine bakıldığında ticaret hacminin ne denli büyümüş olduğu görülmektedir. Bu kapsamda taraflar arasındaki ticaret hacmi 2003 yılında 600 Milyon dolar bandındayken; 2020 yılına gelindiğinde bu hacmin 7.5 Milyar dolara yükseldiği gözlemlenmiştir.

İki ülke arasında 4 Haziran 1953 yılında ticaret anlaşması imzalanmıştır. İmzalanan ticaret anlaşmasına göre ticari mübadeleler her iki ülkenin umumi ithalat ve ihracat rejimleri çerçevesinde şekillenmiştir. Günümüzde Hindistan'ın en büyük 10. Ticaret ortağı konumunda bulunan Türkiye'nin Hindistan'a ihracatı makine ve ekipman, kimyasallar, tekstil ve hazır giyim, demir- çelik, otomotiv, elektronik ve savunma sanayi ürünleri gibi çeşitli sektörlerden oluşmaktadır. Hindistan ise Türkiye'ye özellikle kimyasallar, ilaçlar, tekstil, hazır giyim, otomotiv, elektronik ve bilgi teknolojisi gibi çeşitli sektörlerden ürünler ihraç etmektedir.

Türkiye-Hindistan arasındaki sosyo-kültürel ilişkilerin, iki devlet arasındaki siyasi ve ekonomik faaliyetlerden daha farklı bir yapıda ve dinamizmde şekillendiğini görmek mümkündür. Bunun başlıca etkenleri arasında tarafların sosyo-kültürel temaslarında barınan tarihî, dinî ve kültürel unsurların azımsanmayacak ölçüde olması vardır. Türkiye-Hindistan'ın sosyal ve kültürel noktadaki ilişkisi çerçevesinde 1968 yılı önem taşımaktadır. UNESCO tarafından bu yıl M. Gandhi'nin ölümünün 100. yılı olarak kabul edilmiş; Türkiye'de Gandhi'nin adı caddeye verilmiş, posta pulları çıkarılmıştır.

1965	Hindistan Başkan yardımcısı Dr. Zakir Hüseyin'in Türkiye ziyareti
1986	Türkiye Başbakanı Turgut Özal'ın Hindistan ziyareti
1988	Hindistan Başbakanı Rajiv Gandhi'nin Türkiye ziyareti
1989	Türkiye Cumhurbaşkanı Kenan Evren'in Hindistan ziyareti
1993	Hindistan Başkanı Dr. Shandar Dayal Sharma'nın Türkiye ziyareti
1995	Türkiye Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in Hindistan ziyareti
1998	Hindistan Cumhurbaşkanı Koçeril Raman Narayanan'ın Türkiye ziyareti
2000	Türkiye Başbakanı Bülent Ecevit'in Hindistan ziyareti
2003	Hindistan Başbakanı Atal Bihari Vajpayee'nin Türkiye ziyareti
2008	Türkiye Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan'ın Hindistan ziyareti
2010	Türkiye Cumhurbaşkanı Abdullah Gül'ün Hindistan ziyareti
2011	Hindistan Başkan yardımcısı Shri Mohammad'ın Türkiye ziyareti
2013	Hindistan Devlet Başkanı Pranab Mukherjee'nin Türkiye ziyareti
2015	Hindistan Dışişleri Bakanı Sushma Swara'nın Türkiye ziyareti
2015	Hindistan Dışişleri Bakanı General Vijay Kumar Singh'in Türkiye ziyareti
2015	Hindistan Başbakanı Narendra Modi'nin Türkiye ziyareti
2016	Türkiye Dışişleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu'nun Hindistan ziyareti
2017	Türkiye Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın Hindistan ziyareti.

Oldukça uzun bir maziye sahip olan Türk-Hint ilişkilerinde Türk Kurtuluş Savaşı'nın Hindistan üzerinde önemli bir yeri ve etkisi bulunmaktadır. Bu ilişkiyi Turgut Özal da “... *Hindistan'la ilişkilerimizin çok eski mazisi vardır. Büyük Atatürk'ün başlattığı Kurtuluş Savaşı, bu ülkede büyük ilgi uyandırmış ve hayranlıkla izlenmiştir. Alt Kıta halkının Kurtuluş Savaşımız sırasında yaptığı yardımlarla bir Türk alayı donatılmış ve artan kısmı da İş Bankasının kuruluş sermayesine katılmıştır. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu, başta Nehru olmak üzere, Hint bağımsızlık hareketi liderlerine büyük bir ilham kaynağı teşkil etmiştir*” sözleriyle dile getirmiştir. Gerek tarihsel gerekse kültürel açıdan ele alındığında Türkiye-Hindistan ilişkileri özellikle 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren büyük bir hız kazanmamış ve taraflar arasındaki tarihsel dinamiklerin, var olan iş birliklerini koruyup gelecekte de güçlü iş birliklerinin kurulmasını sağlayacağı ön görülmektedir.

Kaynaklar

“Ülke Künyesi”, Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, <https://www.mfa.gov.tr/hindistan-kunyesi.tr.mfa> (e.t.: 18 Haziran, 2023).

Bayur, Yusuf Hikmet. (1987). *Hindistan Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Cöhce, Salim. (2008). “Büyük Ortadoğu Projesi Bağlamında Hindistan ile Ortadoğu Arasındaki Tarihi Bağlar ve Güncel İlişkiler”. *Gazi Akademik Bakış*. 2, 65-80.

Erinç, Sırrı. (1998). “Hindistan”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 18/69-73.

Malkoç, Eminalp. (2022). 20. Yüzyılın İkinci Yarısında Siyasi, Ekonomik ve Kültürel Boyutlarıyla Türkiye-Hindistan İlişkileri, *Geçmişten Günümüze Türkiye-Hindistan İlişkileri Uluslararası Sempozyumu*, (Yayına Hazırlayanlar Yunus Pustu-Uğur Cenk Deniz İmamoğlu-Aytaç Yürükçü), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 223-311.

Musayev, Mesud. (2015). “Hindistan'ın Stratejik Önemi ve Dış Politika Yapısı”. *TİDSAD*. 2 (5), 277-289.

Özay, Mehmet. (2021). *Hindistan Raporu: Tarihî ve Siyasi Değişim Süreçleri ve Hindistan Müslümanları*. İNSAMER Rapor 132, Ocak.

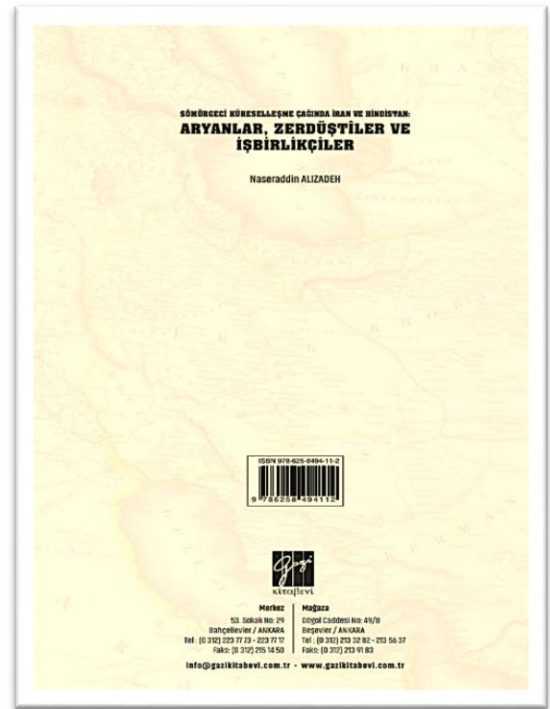
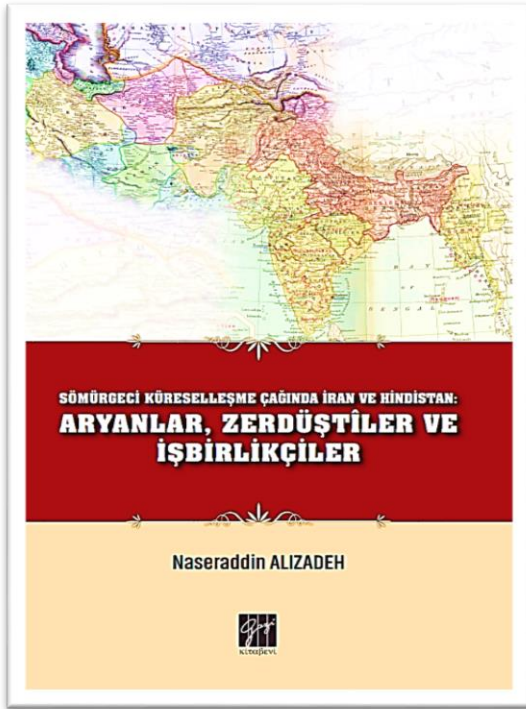
Rızwanullah, (2017). *19. Yüzyılda Hindistan'da Müslümanlar ve Hristiyanlar Arasındaki Dini Tartışmalar (İzhar'ül Hak Örneği)*, Ankara Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

Şahinöz, Ahmet. (1990). "Yeşil Devrim ve Açlık Sorunu". *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. 8 (1), 233-239.

Başaran, Ali. (2023). “Sömürgeci Küreselleşme Çağında İran ve Hindistan: Aryanlar, Zerdüştiler ve İşbirlikçiler Adlı Eser”. *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*. 7 (1), 125-128.

Tanıtım Yazısı

KİTAP TANITIMI
BOOK INTRODUCTION

“SÖMÜRGEÇİ KÜRESELLEŞME ÇAĞINDA İRAN VE HİNDİSTAN: ARYANLAR, ZERDÜŞTİLER VE İŞBİRLİKÇİLER” ADLI ESER*

The Book Named “Iran and India in the Age of Colonial Globalization: Aryans, Zoroaster’s and Collaborators”

Hazırlayan: Ali BAŞARAN**

* Geliş Tarihi / Received: 31.03.2023, Kabul Tarihi / Accepted: 19.06.2023. <https://doi.org/10.58640/asyar.1274777>

** Doç. Dr., Karabük Üniversitesi İşletme Fakültesi Uluslararası Ticaret ve Finansman Bölümü, alibasaran3@gmail.com, ORCID ID:<https://orcid.org/0000-0002-1870-2495>

Sömürgeci Küreselleşme Çağında İran ve Hindistan: Aryanlar, Zerdüştiler ve İşbirlikçiler adlı eserin yazarı Naseraddin Alizadeh'tir. Alizadeh hakkında birkaç hususu belirtmekte fayda vardır. A. Zeki Velidi Togan ve Edward Hallett Carr, kitabın müellifin eseri olduğunun unutulmaması gerektiğini ifade etmişlerdir. A. Zeki Velidi Togan'ın aktarımına göre: "... Herhalde tarih, ilim olmakla beraber, kendisiyle meşgul olan zevatın temayüllerine pek fazla maruz kalabilen bir ilimdir" (Togan, 2020: 15). A. Zeki Velidi Togan'ın tespiti milletleri tetkik eden tüm toplum bilimi mensupları ve eserleri için geçerlidir. Edward Hallett Carr'ın tarihe dair tespitini de anmakta yarar vardır: "...Tarihten önce tarihçiyi incelemeliyiz. Şimdi buna şunu ekliyorum: Tarihçiyi incelemeden önce de onun tarihî ve toplumsal çevresini incelemeliyiz. Tarihçi, bir birey olarak aynı zamanda hem tarihin hem de toplumun bir ürünüdür..." (Carr, 2013: 97). Dolayısıyla eser müessirden, telif müelliften ayrı tanınamayacağı için kitabı tanıtırken yazarını da tanıtmak gerekmektedir. Aslında yazarın kendisi kitabını tanıttak için uygun cümleleri ifade etmiştir: "... Öyküleri anlatanlar toplumu yönetirler ... tersi de doğrudur; toplumu yönetenler hikâyeleri anlatırlar ... anlatılar, hikâyeler güçle bağlantılı bir şeydir ..." (<https://youtu.be/4YF4oUuj424?t=42>). Bu çerçevede Naseraddin Alizadeh'in kitabını tanıtmamızın en iyi yöntemi müellifini de unutmadan bilgileri sunmaktır.

İran Araştırmaları Merkezi'nin "Kitap Tanıtımı" video listesinin 5. sırasında yer alan bu eserin, İRAM İstanbul tarafından 15 Aralık 2021 tarihinde Mert Aydemir'in sunuculuğunda tanıtımına yönelik yapılan yayında¹ verilen bilgilere göre Naseraddin Alizadeh, 2005 senesinde İran Tebriz Üniversitesi Fizik Bölümünden mezun olmuştur. 2008'de Tahran Allame Tabatabai Üniversitesi İktisat Bölümünde Yüksek Lisansını tamamlamıştır. 2011 yılında Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Doktora eğitimine başlayıp 2017 yılında "İran'da Bölgesel Gelir Dağılımının Politik Ekonomisi" başlıklı Doktora Tezini savunmuştur. Ocak 2019'da Karabük Üniversitesi İİBF Uluslararası İlişkiler Bölümünde Öğretim Üyeliği görevine başlamıştır. Başlıca araştırma alanları İran politik ekonomisi, İran'da milliyetçilik ve tarihsel sosyolojidir. Yazar bahsi geçen tanıtım yayınında kitabın hazırlanış sürecine değinmiştir. Yazar 15-20 yıl önce kitabın konusu ile tanıştığını, tanışma sonrası zaman zaman kitabın konusu ile alakalı belge ve bilgilerle meşgul olduğunu belirtmiştir. Kitabı yazmaya başlamasından, yani 2017'den 6-7 yıl önce kitabın konusuna dair bilgi ve belgelerle meşguliyetinin arttığını belirtmiştir. 2017'de kitabı yazmaya başlayıp İngilizce olarak iki bölüm yazdıktan sonra Türkçe yazmaya karar verdiğini belirtmiştir. Naseraddin Alizadeh'in eseri hazırladığı süreçte; taslaklar ve konu başlıklarıyla ilgili yapılan sohbetlerde, tartışılan mevzuların Türkiye'de yaygın bilinmediği, hatta yazılanların doğruluğu ya da yanlışlığını ölçecek uzmanların dahi olmadığı, bu nedenle Türkçe hazırlanmasının Türkiye'ye ve Türkçe bilgi birikimine önemli katkı sunacağına dair fikirler tarafımda kendisine iletilmiş, ayrıca çalışmanın Gazi Kitabevi yayınlarına uygun olduğu belirtilmiştir. Eser, yine tarafımda yayınından önce, tüm bölümleri kelime kelimesine varıncaya kadar tetkik edilerek okunmuştur. Bazı kelimelerin Türkiye Türkçesindeki anlamlarına dair yazarla istişare edilmiştir. Alizadeh, şahsım haricinde kitaba katkıda bulunanları 12. sayfada belirtmiştir: Ali Başaran, Robabeh Taghizadadehzonuz, Heydar Shadi ve Ali Rıza Mukaddem.

Kitabın hazırlanış sürecini kısaca belirttikten sonra kitabın hangi bilim alanına katkı sunduğu hususuna gelince, kanaatimiz öncelikle Uluslararası İlişkiler bilim alanının "Ortadoğu Çalışmaları" anahtar kelimesi kapsamına giren İran ve Hindistan'a dair katkı sunduğu yönündedir. Kitap ayrıca kanaatimizce henüz doçentlik müracaatları anahtar kelimeleri arasında yer alamayan Uluslararası İlişkiler bilim alanının "Uluslararası Siyasi-İktisadi İlişkiler Etkileşimi" anahtar kelimesine katkı sağlamaktadır. Üniversitelerarası Kurulun Mart 2023 dönemi Doçentlik Sosyal, Beşerî ve İdari Bilimler Temel Alanı'na göre değerlendirmemizi sıralarsak; bu eser, 1141 Uluslararası İlişkiler, 1133 Siyasi Tarih, 1137 Sosyal ve Kültürel Antropoloji, 1186 Uluslararası Ticaret alanlarına katkı sunmaktadır. Bu sıralanan alanlar haricinde Üniversitelerarası Kurulun Mart 2023 dönemi Doçentlik İlahiyat Temel Alanı'na göre 602 Felsefe ve Din Bilimleri alanına da katkı sağladığı söylenebilir. Eserin, hangi anahtar kelimelere göre katkı sunduğunu belirlemeye çalıştığımızda ise 114107 Sosyal, Beşerî ve İdari Bilimler Uluslararası İlişkiler-Ortadoğu Çalışmaları, 114105 Sosyal, Beşerî ve İdari Bilimler Uluslararası İlişkiler-Bölgesel Çalışmalar, 114106 Sosyal, Beşerî ve İdari Bilimler Uluslararası İlişkiler-Küreselleşme, 117405 Sosyal, Beşerî ve İdari Bilimler Uluslararası İktisat-Uluslararası Politik İktisat, 116113 Sosyal, Beşerî ve İdari Bilimler Yakınçağ Tarihi-Ortadoğu Tarihi, 117511 Sosyal, Beşerî ve

¹ (https://youtu.be/YQEUvbESVOE?list=PL9-8QSEILCBp8cPtRh77Tv4r5m_dr1gzo&t=64).

İdari Bilimler Yeniçağ Tarihi-Keşifler ve Sömürgecilik Tarihi, 60204 İlahiyat Felsefe ve Din Bilimleri-Din Sosyolojisi, 60205 İlahiyat Felsefe ve Din Bilimleri-Dinler Tarihi, 60204 İlahiyat Felsefe ve Din Bilimleri-Din Sosyolojisi alanları sıralanabilir. Mart 2023 dönemi Doçentlik Sosyal, Beşerî ve İdari Bilimler Temel Alanı anahtar kelimeler arasında yer almayan, ancak 1141 koduyla başlayan Uluslararası İlişkiler’e eklenmesi gerektiği kanısında olduğumuz “Uluslararası Siyasi-İktisadi İlişkiler Etkileşimi” anahtar kelimesi bu eserin katkı sunduğu anahtar kelimelerden bir diğeridir.

Kitabın muhtevasında ise Alizadeh, Zerdüşti Parsî toplumun İran milliyetçiliğinin oluşumuna tesirini, konu edilen coğrafyada toplumların etkileşimini sömürgecilik ve küreselleşme çerçevesinde irdelemektedir. Yazar, kitabı sekiz bölüme ayırmıştır. İlk iki bölüm Hindistan’a dairdir. İlk Bölümde Hindistan’da Parsiler, Zerdüştilerin durumu, sömürgeci küreselleşme sırasında Batılılarla etkileşimleri, toplum içi değişimleri, dönüşümlerini konu etmiştir. İkinci Bölümde sömürge Hindistan’da Parsilerin yükselişinin iktisadi ve askerî nedenleri ve sonuçlarını aktarmıştır. Üçüncü bölümde Aryancılığın Avrupa’da, Hindistan’da ortaya çıkışı ve tesirlerini ele almıştır. Yazarın sayfa 89’daki şu ifadesi; Avrupalıların denizaşırı sömürgelerindeki toplumlardan kendilerini üstün gördüklerini göstermektedir:

“... Alman filozof Immanuel Kant (1724-1804), beyazların insanlığın en yetkin ve eksiksiz türü olduğunu, “sarı” Kızılderililerin ise yetersiz yetenekleri olduğunu vurgulamıştır. O, beyazların doğal olarak zencilerden ve genel olarak insanların öteki türlerinden üstün olduklarını savunmuştur. ...”

Dördüncü Bölümde Aryancılık söylem-ideolojisinin temsilcilerinden üçünün görüşleri aktarılmıştır. Bu bölümde sayfa 135’te geçen şu ifade dikkat çekicidir:

“... Parsiler, Zerdüştüçülüğü yücelten ve ona ayrıcalık tanıyan mason localarına üye olup Aryancıların düşlerini benimsemişlerdir. Dolayısıyla, masonluğun Avrupa’da güçlenmesi bir üst aklın gizemli girişimleri sonucu değil, Batı’daki çalkantıların ürünü gibi yorumlanmalıdır. Doğu’da genişleyen masonluk ise sömürgecilik ve sömürgeleştirilen ülkelerde yaşanan dönüşümlerle ilişkide ele alınmalıdır.”

Beşinci Bölüm Kaçar Devleti öncesi Zerdüştlük’e dair bilgiler vermektedir. Altıncı Bölüm Kaçar İran’ı ile sömürge Hindistan’ın etkileşimine dairdir. Yedinci Bölümde Parsî lobiciliğinin Kaçar İran’da Zerdüştlere faydalar sağlanması aktarılmıştır. Son Bölüm aslında bir anlamda Sonuç Bölümüdür, İran’da ilk milliyetçi kuşağın doğuşuna Azerkeyvanî ve Aryancı söylem-ideolojinin tesirini irdelemiştir.

İran Araştırmaları Merkezi’nin internet sitesinde esere dair verdiği tanıtımı burada aktarmak faydalı olacaktır. (<https://iramcenter.org/etkinlik/somurgeci-kuresellesme-caginda-iran-ve-hindistanaryanlar-zerdust% C3% AEler-ve-isbirlikciler-8>):

“Alizadeh, kitabında Hindistan’daki Zerdüşti Parsî toplumunun İran milliyetçiliğinin oluşumuna katkılarını ele alır. İran ve Parsî toplumları arasındaki etkileşimin tarihsel arka planını sömürgecilik ve küreselleşme süreçlerinin hazırladığını savunur. Kitabın ilk bölümünde Parsî toplumunun sosyal ve ekonomik yükselişinin nedenleri üzerinde durur. İkinci bölümde Parsiler ile Batılı sömürgeci güçler arasındaki ilişkileri, üçüncü ve dördüncü bölümlerde Aydınlanma Dönemi içerisinde Avrupa’da Aryan söyleminin gelişimini inceler. Yazar, beşinci bölümde Kaçar Dönemi öncesi İran’da Zerdüştlük ve Zerdüştlüğün tarihine odaklanır. Altıncı ve yedinci bölümleri İran-Hindistan kültür etkileşimine, sekizinci ve son bölümü ise İran’da Parsîlerin ve Aryan söyleminin etkisinde gelişen milliyetçilik ile ilk kuşak milliyetçilere ayırır.”

Kitap, 26 Eylül 2021’de Ankara’da Vadi Grafik Tasarım Reklam Ltd. Şti. tarafından beyaz kâğıda basılmıştır. 291 sayfa, karton kapak, 16x23,5 ebatındadır. Kitap siyah beyaz dört harita, iki görsel ve bir çizim içermektedir. ISBN numarası “9786258494112” olan kitap temin edilebilir durumdadır.

Sonuç olarak *Sömürgeci Küreselleşme Çağında İran ve Hindistan: Aryanlar, Zerdüştiler ve İşbirlikçiler* adlı kitap, Annales tarih yazımı usulünce yazılmıştır. Kitapta günümüz İran toplumundaki

bir sorun geriye doğru gidilerek çözümlemeye abalanmış; yazarın dil bilgisinden dolayı Arapça, Farsça, İngilizce materyallerin kullanımı konuyu zenginleştirmiştir.²

Kaynaklar

Carr, Edward Hallett. (2013). *Tarih Nedir?* İstanbul: İletişim Yayınları.

Togan, A. Zeki Velidi. (2020). *Tarihte Usul*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

<https://iramcenter.org/etkinlik/somurgeci-kuresellesme-caginda-iran-ve-hindistan-aryanlar-zerdust%C3%AEler-ve-isbirlikciler-8>.

<https://youtu.be/4YF4oUuj424?t=42>.

https://youtu.be/YQEUvbESVOE?list=PL9-8QSEILCBp8cPtRh77Tv4r5m_dr1gzo&t=64.

² Kitap ile ilgili yorum, eleştiri ve katkı sunmak isteyenler yazar Naseraddin Alizadeh'e "na.alizadeh2005@gmail.com" adresinden yazabilirler.

ANKARA HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ
ASYA ARAŞTIRMALARI ULUSLARARASI SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
YAYIN İLKELERİ, YAZIM KURALLARI VE KAYNAK GÖSTERME BİÇİMLERİ

YAYIN İLKELERİ

Derginin Amacı

Asya Araştırmaları Dergisi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Asya Çalışmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi tarafından yayımlanan hakemli Uluslararası Sosyal Bilimler dergisidir.

Dergi, Türkiye’de ve dünyada sosyal- beşerî bilimler alanındaki tüm disiplinlerin bilimsel gelişimlerine katkı sağlayacak bilimsel çalışmaların artırılmasını ve yaygınlaştırılmasını amaçlamaktadır.

Odak ve Kapsam

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi *Asya Araştırmaları Dergisi*, sosyal ve beşerî bilimler alanında yer alan ve aşağıda belirtilen disiplinlerin bilimsel çalışmalarına odaklanmaktadır:

Asya Arkeolojisi

Asya Antropolojisi

Asya Türk Tarihi ve Coğrafyası

Asya Türk Kültürü, Halk Bilimi ve Sanat Tarihi

Asya Türk Lehçeleri ve Edebiyatları

Asya Ülkeleri ve Milletlerinin Dili, Tarihi ve Edebiyatı

İktisadi ve İdari Bilimler Alanı

Uluslararası İlişkiler ve Siyaset

Eğitim Bilimi

Dilbilim

İlahiyat

Felsefe ve Sosyoloji

Bilgi ve Belge Yönetimi

Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi’ne gönderilen çalışmalar, Asya coğrafyasını ilgilendiren konularda bu kapsamdaki disiplinlere ilişkin gelişmeleri ve sorunları derinlemesine irdeleyen ve tartışan, bilimsel alanyazını nesnel bir bakış açısıyla sunan, bilimsel yöntemlere dayanarak gelişmelere ve sorunlara ölçümlenebilir ve uygulanabilir öneriler getirebilen, alana doğrudan katkı ve özgün değer sağlayan nitelikte olmalıdır.

Kapsam çerçevesinde dergide bilimsel makaleler, çeviriler, röportajlar, tanıtım yazıları vb. çalışmalar yayımlanmaktadır.

Derginin amaç, odak ve kapsamı ile ilişkilendirilmemiş çalışmalar yayımlanmamaktadır. Ancak, Yayın Kurulu, dergiye gönderilmiş bu çalışmalarını değerlendirerek kapsamına göre Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi bünyesinde yayımlanan diğer dergilere yönlendirebilmektedir.

Yayın Sıklığı

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, Bahar ve Güz olmak üzere yılda en az iki kez yayımlanır.

Yayın Dili

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, Türkçe, İngilizce, Rusça ve diğer Türk lehçeleriyle yazılmış çalışmaları kabul etmektedir. Gönderilen çalışmalar, hangi dilde ise o dilin dil bilgisi kurallarına ve bilimsel alanyazına uygun, anlaşılabilir biçimde hazırlanmalıdır. Bu kriterleri sağlamayan yayınlar değerlendirmeye alınmamaktadır.

Yazıların Değerlendirilmesi

Yayımlanması için dergiye gönderilen yazılar, Yayın Kurulu tarafından yayın ilkeleri bakımından incelenir ve değerlendirilmek üzere alanın uzmanı iki hakeme gönderilir. Hakemlere yazar adı, yazarlara da hakem adı bildirilmez. Raporlar 3 yıl süreyle saklı tutulur. Hakem raporlarından biri olumlu; diğeri olumsuz ise yazı üçüncü bir hakeme gönderilir veya Yayın Kurulu, hakem raporlarını inceleyerek nihai kararı verebilir. Yazarlar, Hakem ve Yayın Kurulunun eleştiri ve önerilerini dikkate alırlar. Katılmadıkları hususlar varsa, gerekçeleriyle birlikte itiraz etme hakkına sahiptirler. Hakem raporları doğrultusunda düzeltilmek üzere yazarlarına gönderilen yazılar, gerekli düzeltmeler yapıldıktan sonra internet üzerinden en geç bir ay içinde tekrar dergiye ulaştırılmalıdır. Düzeltilmiş metin, gerekli görüldüğü durumlarda, değişiklikleri isteyen hakemlerce tekrar incelenebilir. Yayına kabul edilmeyen yazılar, yazarlarına iade edilir.

İntihal Politikası

Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi, değerlendirme süreci başlamadan önce yazar(lar)dan; “*iThenticate*”, “*Turnitin*” gibi intihal programlarınca taratılan makalenin “İntihal Raporunu” sisteme yüklemelerini istemektedir. İntihal Raporundaki benzerlik oranı ve çalışmanın yazım kuralları ve ilkelerine uygun olup olmadığı incelendikten sonra değerlendirme süreci başlatılmaktadır. Makalelerin İntihal Raporundaki benzerlik oranı %20’yi geçmemelidir; %20’den fazla benzerlik gösteren makaleler yazarlara düzeltilmek üzere gönderilmekte, düzeltme yapılmadığı takdirde reddedilmektedir.

Gizlilik Beyanı

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* Yönetim Sistemi’nde girilecek tüm veriler (isim, elektronik posta adresleri gibi kişisel bilgiler vb.) yalnızca Derginin ve Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Asya Çalışmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi’nin bilimsel çalışmaları için kullanılır. Bu veriler, başka bir amaç için kullanılmaz; kesinlikle üçüncü kişilerle paylaşılmaz.

Telif Hakkı

Makalelerdeki düşünce ve öneriler ile kaynakların doğruluğundan yazarlar sorumludur. Dergide yayımlanan makalelere telif hakkı ödenmez. Yazarlar, makalelerinin telif hakkından feragat etmeyi kabul ederek, basıma kabul edilen makalelerin telif hakkını Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Asya Çalışmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi’ne devrederler. Makale dosyası yüklenirken, mutlaka “Telif Hakkı Devir Formu” da doldurularak yüklenmelidir. Yayın Kurulu, makalenin yayımlanması konusunda yetkili kılınır.

Bununla birlikte yazarların aşağıdaki hakları saklıdır:

1. Telif hakkı dışında kalan bütün tescil edilmiş haklar,
2. Makaleyi satmamak koşulu ile kendi amaçları için çoğaltma hakkı,
3. Yazarın üreteceği kitaplar, makaleler vb. çalışmalarında derginin kaynakça olarak belirtilmesi koşuluyla, makalenin tümü ya da bir bölümünü kullanma hakkı.

YAZIM KURALLARI

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*’nde yayımlanmak üzere gönderilen çalışmaların aşağıdaki koşulları taşıması gerekmektedir:

➤ Dergiye gönderilecek çalışmalar Türkçe, İngilizce, Rusça ve diğer Türk lehçeleri ile yazılmış olmalıdır.

➤ Dergide yer alacak çalışmalar, başka bir yerde yayımlanmamış ya da yayımlanmak üzere başka bir dergiye gönderilmemiş olmalıdır.

➤ Derginin yazım kurallarına uymayan çalışmalar değerlendirmeye alınmaz.

➤ Dergiye gönderilecek çalışmalar:

- A4 boyutunda kağıtlara dikey olarak, Microsoft Word programında hazırlanmalıdır.

- Öz ve Kaynaklar sayfası hariç, çalışmanın metin kısmı, 5000 sözcükten az olmamak ve 10000 sözcüğü aşmamak kaydıyla, Times New Roman- 11 punto yazı karakteriyle, 1 (tek) aralıkla yazılmalıdır.

➤ Çalışmalar, aşağıda belirtilen bölümlerden (sırasıyla) oluşmalı ve bu bölümlere yönelik düzenleme yayın ilkelerine uyularak yapılandırılmalıdır:

Başlık: Çalışmanın başlığı, 12 Punto **Koyu BÜYÜK HARFLERLE** sayfanın ortasına yazılmalı, rakam ve noktalama işaretleri hariç, başlık üç satırı geçmemelidir.

Yazar / Yazarlar: Başlık verildikten sonra yazarın sadece adı (ilk harfi BÜYÜK) ve soyadı (BÜYÜK HARFLERLE) makale metninin ortasına 11 Punto **Koyu** olarak yazılmalıdır. Soyadından sonra asteriks (*) konulmalı, başlık sayfasının altında yer alacak asteriks işaretinden sonra yazar ile ilgili bilgiler (unvan, kurum ve e-posta, orcid numarası) dipnot biçiminde 9 Punto olarak verilmelidir.

Öz: 10 Punto İtalik olarak, 1 (tek) satır aralığıyla yazılmalı ve 300 sözcüğü geçmemelidir.

Anahtar Kelimeler: Çalışmaların konularını yansıtan en az beş en fazla yedi Türkçe anahtar sözcük eklenmelidir. Her bir anahtar sözcüğün sadece ilk harfi büyük olmalı ve tüm sözcükler italik olarak verilmelidir.

İngilizce Başlık: İngilizce başlık her sözcüğün ilk harfi büyük olmak üzere küçük harflerle 10 punto Koyu ve *italik* olarak yazılmalıdır.

Abstract: Türkçe “Öz” kısmında yazılı olan metin İngilizce olarak verilmelidir.

İngilizce Anahtar Sözcükler (Keywords): Çalışmaların konularını yansıtan en az beş en fazla yedi İngilizce anahtar sözcükler Türkçe verilen sözcüklerle aynı sırada ve aynı anlamda verilmelidir. Her bir anahtar sözcüğün sadece ilk harfi büyük olmalıdır ve tüm sözcükler italik olarak verilmelidir.

Sayfa Numaraları: Sayfalar makalelerin alt bilgisi içinde sağ ve sol alt kenara 9 punto olarak yerleştirilmelidir.

Metin ve Paragraf: Ana metinde alt başlıklar, sözcüklerin baş harfleri büyük olmak üzere küçük harflerle 11 punto ve koyu yazılmalıdır. Metin 11 punto, iki yana dayalı olmalıdır. Üstten 2,5 cm, Alttan 2,5 cm, Sağdan 2,5 cm, Soldan 2,5 cm boşluk bırakılmalıdır. Satır arası 3 nk olmalıdır. Paragraflar soldan 0,8 cm girintili olarak başlatılır ve paragraf araları 6 nk olmalıdır.

Kitap, Dergi vb. İsimler: Metin içinde kitap, dergi, kongre, konferans, sempozyum ve panel isimleri italik olarak yazılır. Örneğin: “Orta Asya Türk Tarihinin Kaynakları, Belleten, Uluslararası İnsan ve Toplum Kongresi, Geçmişten Bugüne Halep ve Türkmenler Konferansı, Uluslararası Halk Bilimi Sempozyumu” gibi.

Sayıların Kullanımı: Cümlelere başlarken sayısal ifadeler sözcük olarak verilir; sonra gelenler rakam ile yazılır. Örneğin: “*Yaptırılan otuz tezin yirmisi Türk tarihi ile ilgili kalan 10’u Moğol tarihi ile ilgili idi.*”

Kısaltmaların Kullanımı: Kısaltmalar metinde ilk kez kullanılırken paranteze alınır; sonraki kullanımında alınmaz. Örneğin: “*Sonuçta 1957 yılında dış borçların karşılanabilmesi için Uluslararası Para Fonu’na (IMF) başvurmak zorunda kalınmıştır. IMF, bu borçlanmayla Türk ekonomisine önemli bir figür olarak girmiştir.*”

Metin İçerisinde Alıntıların Kullanımı: Metin içerisinde yapılacak kısa alıntılar tırnak içinde, italik olarak (“...”) verilmelidir. Beş satırdan az alıntılar satır arasında, beş satırdan uzun

alıntılar ise satırın sağından ve solundan *birer* santimetre içeride, blok hâlinde ve tek satır aralığıyla yazılmalıdır.

Görsel Malzeme Kullanılması: Metin içerisinde fotoğraf, şema vb. görsel malzeme kullanılması durumunda kaynak gösterilmesi gerekmektedir. İzin ya da telif konularındaki hukuki sorumluluk tamamen çalışmanın yazarlarına aittir.

Dipnot ve Kaynak Gösterme: Gönderilen yazılar, referans sistemi, kaynak gösterme biçimi ve kaynakça düzenlenmesinde aşağıdaki gibi hazırlanmalıdır:

Ana metindeki tüm göndermeler dipnot sistemi yerine, metin içi kaynak gösterme sistemi ile (iç not olarak) hazırlanmalıdır. Metin içerisinde verilecek kaynaklarda parantez açılarak yazar(lar)ın soyadı, yayın yılı ve alıntılanan sayfa numaraları aşağıdaki gibi verilecektir (Metinde aynı kaynaklara yeniden gönderme yapıldığında aynı yöntem uygulanmalıdır):

- Metinde dipnotlar, ilgili olduğu sayfada numaralandırılarak verilir, metin sonuna konulmaz. Dipnotlar “9 punto” tek aralık yazılmalıdır. Hizalaması iki yana dayalı ve paragraf girintisi 0.5 cm olmalıdır.
- Metin içinde genel bir referans söz konusuysa ve metnin bütününe gönderme yapılıyorsa (yazarın soyadı, yıl) yazmak yeterlidir. Örneğin (Togan, 1981) gibi.
- Belirli bir sayfadan alıntı yapılmış ya da ilgili fikirler belirli bir kısımdan alınmışsa kaynak, sayfasıyla birlikte şu şekilde yazılır: (Köker, 1998: 42).
- Bir yazarın aynı tarihli eserleri şu şekilde yazılır: (Zizek, 2009a) ve (Zizek, 2009b).
- Yazar sayısı üç ile beş arasında ise, ilk göndermede tüm isimler yazılır; daha sonra sadece ilk yazarı belirtmek yeterlidir. Örneğin, kaynak ilk geçtiğinde (Kejanlıoğlu, Adaklı & Çelenk, 2004) sonraki geçişinde (Kejanlıoğlu vd., 2004) olarak yer alır.
- Metin içinde iki yazarlı bir kaynak belirtiliyorsa her seferinde iki yazarın adı da belirtilir; ikiden fazla yazarlı eser ise ilk kullanımda hepsi, sonraki kullanımda sadece ilk yazar belirtilir. Örneğin: (Kafesoğlu, Yıldız ve Merçil, 1998).
- Yazar sayısı üç ya da daha fazlaysa o zaman ilk kullanımda da sadece ilk isim ve diğerleri şeklinde kısaltma yapılır (Arat vd., 1991).
- Metin içinde yeniden basımı yapılmış eski bir kaynak kullanılıyorsa yatık çizgi (/) kullanılır. Örneğin: “Freud (1923/1961) çalışmasında günlük hayattaki dil sürçmelerinin de bilinçaltında yer alan bastırılmış temsillerin bir tür dışa vurumu olduğunu ilk kez öne sürmüştür.”
- Metin içerisinde gösterilen kaynaklar haricinde, gerekli görülen açıklamalar için klasik dipnot yöntemi kullanılmalı ve bunlar için otomatik numaralandırma yöntemine başvurulmalıdır. Açıklamalar için kullanılacak ölçüler: İki yana yaslı, sol ve sağ girinti: 3 nk aralık öncesi ve sonra 6 nk, satır aralığı: tek olmalıdır.

Kaynakça Gösterme: Makale sonunda mutlaka makalede kullanılan tüm kaynaklar verilmelidir. Yazarlar soyadına göre alfabetik olarak dizilmelidir. Kaynakça gösterirken aşağıdaki kurallara uyulmalıdır:

- Yazar soyadı ve adının ilk harfi büyük yazılmalı ve noktadan sonra eser adı kitap ise italik, makale ise tırnak içinde yazılmalı. Eser adından sonra kitaplar için yayın yeri ve yılı, makale ise dergi adı, yıl, sayı ve Cilt No’su verilmeli.

Örnekler:

Tek Yazarlı Kitaplar İçin:

İnalçık, Halil. (2003). *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300/1600)*. Çev.: Ruşen Sezer. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Çok Yazarlı Kitaplar İçin:

Abisel, N.; Arslan, U.T.; Behçetoğulları, P.; Karadoğan, A.; Öztürk, S. R. & Ulusay, N. (2005). *Çok Tuhaf Çok Tanıdık*. İstanbul: Metis Yay.

Editörlü Kitaplar İçin:

Özbek, M. (Ed.). (2005). *Kamusal Alan*. İstanbul.

- Kaynakçada aynı yazarın aynı yılda neşredilen birden çok eseri varsa, eserler eskiden yeni tarihe doğru sıralanarak yazılır. Aynı tarihli kaynaklarda harf ile sıralama yapılır.

Togan, Zeki Velidi. (1912). *Türk ve Tatar Tarihi, Kazan*; (1981). *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul.

Arat, R. Rahmeti. (1947a). *Kutadgu Bilig-I Metin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, No: 458.

Arat, R Rahmeti. (1947). *Kutadgu Bilig-II Tercüme*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, No: 459.

Makaleler İçin:

Alperen, Ü. (2018). “Bir Kuşak Bir Yol Girişimi ve Çin’in Orta Asya Politikası”. *Bilge Strateji*. 10 (19), 17-38.

Tezler İçin:

Hashimi, Sayed Mobin. (2017). *Afganistan’da Cumhuriyet Sonrası (1973-2015) Din-Siyaset İlişkisi*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kayseri.

Ansiklopediler İçin:

Kurtulmuş, Rıza. (2008). “Rızâ Şah Pehlevi”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 35/67.

Bildiriler İçin:

Işık, Y. (2015). Karşılaştırmalı Modernleşme Hareketleri Bağlamında Türk Modernleşmesi, *Gazi Üniversitesi Edebiyat Fakültesi II. Genç Akademisyenler Sempozyumu (24-25 Kasım 2014) Bildiriler Kitabı*, Ankara: Gazi Üniversitesi Yayını, 151-176.

Elektronik Kaynaklar İçin:

- Elektronik ortamdan (internet) alınan kaynaklara ait referans bilgileri, basılı kaynaklarla aynı şekilde gösterilmelidir. Eğer kullanılan çevrimiçi (online) kaynakta sayfa numarası belirtilmemişse parantez içinde de sayfa numarası belirtilmez.

O’Keefe, E. (n.d.). *Egoism & The Cnsts in Western Values*, [http:// www.onlineoriginals.com/showitem .asp litem I](http://www.onlineoriginals.com/showitem.asp?item=I). (20 May 2020).

- Dijital kaynaklarda, erişim tarihi, sonda ve parantez içinde verilmelidir.

<http://www.aljazeera.com.tr/dosya/gecmisten-gunumuze-turkiye-iran-iliskileri> (e.t.: 13 Aralık, 2021).

<http://marmaray.gov.tr/marmaray-hakinda/> (e.t.: 14 Mayıs, 2021).

**ANKARA HACI BAYRAM VELİ UNIVERSITY
THE JOURNAL OF ASIAN STUDIES INTERNATIONAL
SOCIAL SCIENCE JOURNAL
PUBLICATION PRINCIPLES, WRITING RULES AND
RESOURCES**

PUBLICATION PRINCIPLES

Purpose of the Journal

Ankara Hacı Bayram Veli University *The Journal of Asian Studies* is an international scientific and refereed journal published by Ankara Hacı Bayram Veli University Asian Studies Application and Research Center.

The journal aims to increase and disseminate scientific studies that contribute to the scientific development of all disciplines in the field of social and human sciences in Turkey and in the world.

Focus and Scope

Ankara Hacı Bayram Veli University *The Journal of Asian Studies* focuses on the scientific studies of the disciplines mentioned below in the field of social and human sciences:

Asian Archeology

Asian Anthropology

Central Asia Turkish History and Geography

Central Asian Turkish Culture, Folk Science and Art History

Central Asian Turkish Dialects and Literature

Studies on Language, Literature and History of Asian Countries and Peoples

Economics and Administrative Sciences

International Relations and Politics

Education Science

Linguistics

Theology

Philosophy and Sociology

Information and Document Management

The submitted works should be genuine that contribute to the field and deeply examine and discuss the developments and problems related to the disciplines within the scope of the journal, present scientific topics with an objective view, develop practical suggestions based on scientific methods and approaching the problems realistically.

Studies not related to the purpose, focus and scope of the journal are not published. However, the Editorial Board can refer to other journals published in Ankara Hacı Bayram Veli University by evaluating the submitted work.

Publishing Frequency

Ankara Hacı Bayram Veli University Journal of Asian Studies is published twice a year in Spring and Autumn.

Publishing Language

Ankara Hacı Bayram Veli University Journal of Asian Studies accepts studies written in Turkish, English and Russian. The submitted works must be prepared in a comprehensible manner in which the language (in Turkish or English) is in accordance with the rules of linguistic knowledge and scientific methods. The works which do not meet these criterias are not evaluated.

Evaluation of Articles

The articles sent to the journal for publication are reviewed by the Editorial Board in terms of publication principles and sent for evaluation to two specialists of the field. The name of the author doesn't report to referees, and the name of the referee doesn't report to authors. The reports are keeping for 3 years. If one of the referee reports is positive and the other is negative, the article will be sent a third referee, or the Editorial Board can make a final decision by examining the referee reports. The authors consider the criticism and recommendations of the referee and editorial board. If they have not participated, they have the right to appeal with their reasons. The articles sent to the authors to be corrected in accordance with the referee reports must be returned to the journal within a month at the latest after the necessary corrections have been made. The corrected text, if it seems necessary, can be re-examined by referees who request changes. Written articles that was not accepted for publication are not returned to their authors.

Plagiarism Policy

The Journal of Asian Studies asks the author(s) to upload the “Plagiarism Report” of the article scanned by plagiarism programs such as “iThenticate”, “Turnitin” to the system before the evaluation process begins. After examining the similarity rate in the Plagiarism Report and whether the study complies with the writing rules and principles, the evaluation process is started. The similarity rate of the articles in the Plagiarism Report should not exceed 20%; articles with more than 20% similarity are sent to the authors for correction and are rejected if the correction is not made.

Privacy Statement

All data (personal information such as name, e-mail address, etc.) that will be included in the management system of Ankara Hacı Bayram Veli University Journal of Asian Studies is used exclusively for the scientific studies of Ankara Hacı Bayram Veli University Asian Studies Application and Research Center. This data is not used for any other purpose; it is not shared with third parties.

Copyright

The authors are responsible for the correctness of the ideas, suggestions and resources in the articles. The articles published in the journal are not paid for the copyright. The authors accept the copyright of the articles and transfer the copy-right of the accepted articles to the Ankara Hacı Bayram Veli University Asian Studies Application and Research Center. When uploading an article file, it must be uploaded by filling out the “Copyright Transfer Agreement Form”. The Editorial Board is authorized to issue and publish the article.

However, the authors reserve the following rights:

1. All registered rights except copyright.
2. The right to reproduce the article for its own purposes with the condition not to sell it.
3. The right to use all or part of the books, articles, etc. produced by the author and indicate them in the bibliography of the journal.

WRITING RULES

Studies submitted to Ankara Hacı Bayram Veli University Journal of Asian Studies should be suitable for the following conditions:

- The Works submitted to the journal should be in Turkish, English and Russian.
- Journal works should not have been published anywhere or have been submitted for publications.
- Studies that do not comply with the Magazine Writing Rules are not evaluated.
- Sent works should be like that:
 - Works should be prepared on vertical dimension of A4, the single spacing, the margins are 2.5cm from each side.
 - Except for the Summary and References page, the text portion of the work should not be less than 5000 words and not exceed 10000 words. It should create as a Microsoft Word file with Times New Roman 11point font
- The works should be structured in accordance with the following sections (respectively) and the regulatory guidelines for these sections:

Title: The title of the work must be written in the middle of the page with 12 uppercase bold. Capital Letters, and it must not be longer than 2 line, except for numbers and punctuation marks

Author / Authors: After the title is given, just author's name (the first letter is CAPITAL) and surname (WITH CAPITAL LETTERS) should be written bold-11 font size and on the right up. The asterisk (*) must be placed after the surname, the information about the author (title, institution and e-mail, orcid number) should be given in footnote format in 9-point after the asterisk mark to be placed under the title page.

Summary: 10 Punto in italics, must be typed in 1 line and must not exceed 300 words.

Keywords: At least five and up to seven Turkish keywords reflecting the topics of the study should be added. Only the first letter of each key word should be large, and all words must be given in italics.

English Title: The English title should be written in bold and italic and centered in small letters, with the first letter of each word being uppercase.

Abstract: The text in the «Summary» section of the Turkish language should be given in English.

English Keywords: At least five and at most seven English keywords reflecting the topics of the study should be given in the same order as the words given in Turkish. Only the first letter of each key word should be large, and all words must be given in italics.

Page Numbers should be placed in the header the left and right topside of the page in 9 points so that they do not appear on the first page.

Text and Paragraph: Subtitles in the main text should be written in 11 point and bold with small letters, with the initials of the words. The text should be 11 pt, based on two sides; 2,5 cm from the top, 2,5 cm from the bottom, 2,5 cm from the right, 2,5 cm from the left. There must be 3 pt between lines. Paragraphs are indented 0.8 cm from the left, and the paragraph spacing must be 6 pt.

Names of Books, Journals, etc.: Books, journal, congresses, conferences, symposiums and panel names are written italic in the text. For example: Resources of the Central Asia Turkish History, Belleten, The International Congress of Human and Society, Past to Present The Conference of Aleppo and Turkmen, the International Folklore Symposium.

Use of Numbers: At the beginning the codes and numerical expressions are given as words, following by numbers. For example: *“Twenty of the thirty theses done were related to the Turkish history and the remaining 10 related to Mongolian history.”*

Use of Abbreviations: Abbreviations are taken in brackets just for the first time in the text, not on their next use. For example: “*in 1957 in order to pay external debt, it was necessary to apply International Monetary Fund (IMF). The IMF has entered the Turkish economy as an important figure with this debt.*”

Use of Quotations in Text: The short quotations in the text should be quoted with quotation marks (“...”) and in italics. Quotations shorter than five lines must be written between the lines, quotations longer than five lines must be written one centimeter inside from the left side and the right side of the line, one block and one line spacing.

Visual Materials: Photographs, diagrams, etc. in text. If visual material is used, the source should be shown. The legal responsibility for permission or copy- right belongs solely to the authors of the work.

Footnote Display: Resources should be prepared as internal notes instead of footnote system. Sources that given in the text, year of publication and page number of the sources will be given as follows:

- Footnotes in the text are numbered on the relevant page, not placed at the end of the text. Footnotes should be written in 9-point single-spacing. The alignment should be two-sided, and the paragraph indent must be 0.5 cm. The footnote should not be a separator line.
- If a general reference is mentioned in the text and the whole text is referred to (author's surname, year), to write is sufficiently. For example (Togan, 1981).
- If a page quoted or the related ideas were taken from a section, the resource is written with the page as follows: (Köker, 1998: 42).
- An author’s works with the same date are written as follows (Zizek, 2009a) and (Zizek, 2009b).
- If the number of authors is between three and five, all names should be written in the first submission, then only the first article is sufficient. For example, when the resource first crosses (Kejanlioglu, Adaklı & Çelenk, 2004), it takes place as the next pass (Kejanlioglu et., 2004).
- If two authors sources are specified in the text, the names of the two authors are specified each time; if more than two authors, all of them specified just for the first time, and after the only the first author is specified in the text. For example: Kafesoğlu, Yıldız and Merçil (1998).
- The number of authors is three or more, then only the first name and others are abbreviated in the first use (Arat et., 1991).
- A slanting line (/) is used if an old source has been reprinted in the text. For example: Freud (1923/1961) for the first time suggested that the daily life of language tramps is a sort of outsider of repressed representations in the subconscious.
- Except the resources shown in the text, the classical footnote method should be used for the necessary statements and the automatic numbering method should be used for these. Measures to be used for statements: Justified, left and right indentation: 0 cm, before and after spacing: Onk, line spacing: single.

End-Text Referencing

At the end of the article, all sources used in it must be specified. Authors should be sorted alphabetically by last name.

Author surname and first letter of name should be in capital letters, and if the title is book after point and comma, it should be written in bold italic and article should be written in quotation. After the title of study, the publication place and year of books and the journal title, year, number, and volume number should be given.

Examples:

For Single Written Books:

İnalçık, Halil. (2003). *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*. Çev.: Ruşen Sezer). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

For Many Written Books:

Abisel, N.; Arslan, U.T.; Behçetoğulları, P.; Karadoğan, A.; Öztürk, S. R. & Ulusay, N. (2005). *Çok Tuhaf Çok Tanıdık*. İstanbul: Metis Yay.

For with Editor Books:

Özbek, M. (Ed.). (2005). *Kamusal Alan*. İstanbul.

- If there are multiple works published in the same year by the same author in the book, the works are written in the order of the new works. Sources with the same date are sorted by letter.

Togan, Zeki Velidi. (1912). *Türk ve Tatar Tarihi, Kazan*; (1981). *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul.

Arat, R. Rahmeti. (1947a). *Kutadgu Bilig-I Metin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, No: 458.

Arat, R Rahmeti. (1947). *Kutadgu Bilig-II Tercüme*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, No: 459.

For Articles:

Alperen, Ü. (2018). “Bir Kuşak Bir Yol Girişimi ve Çin’in Orta Asya Politikası”. *Bilge Strateji*. 10 (19), 17-38.

For Theses:

Hashimi, Sayed Mobin. (2017). *Afganistan’da Cumhuriyet Sonrası (1973-2015) Din-Siyaset İlişkisi*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kayseri.

For Encyclopedias:

Kurtulmuş, Rıza. (2008). “Rızâ Şah Pehlevi”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 35/67.

For Papers:

Işık, Y. (2015). Karşılaştırmalı Modernleşme Hareketleri Bağlamında Türk Modernleşmesi, *Gazi Üniversitesi Edebiyat Fakültesi II. Genç Akademisyenler Sempozyumu (24-25 Kasım 2014) Bildiriler Kitabı*, Ankara: Gazi Üniversitesi Yayını, 151-176.

For Electronic Printed Books:

• Reference information for resources received from electronic media (internet) should be shown in the same way as printed sources. If the page number is not specified in the used online source, page number is not specified in parentheses.

O’Keefe, E. (nd). *Egoism & The Cnsts in Western Values*, <http://www.onlineoriginals.com/showitem.asp?item=I135>. (20 May 2020).

- In digital resources, the date of access must be given in probe and parentheses.

<http://www.aljazeera.com.tr/dosya/gecmisten-gunumuze-turkiye-iran-iliskileri> (e.t.: 13 Aralık, 2021).

<http://marmaray.gov.tr/marmaray-hakkinda/> (e.t.: 14 Mayıs, 2021).

13. YÜZYIL VIETNAM TARİHİNDE MOĞOLLAR VE ETKİLERİ
Mongols in 13th Century Vietnam History and Their Effects
Dr. Öğr. Üyesi Gaye YAVUZCAN

KAZAKİSTAN VE TÜRKİYE’NİN KADINA YÖNELİK SOSYAL POLİTİKALARININ
ULUSLARARASI ENDEKSLERE GÖRE KARŞILAŞTIRILMASI (1991-2021)
Comparison of Kazakhstan and Turkey with International Gender Indices (1991-2021)
Dr. Öğr. Üyesi Dilek ÖZSOY

INDIA’S “COLD START DOCTRINE” AND PAKISTAN’S FIRST USE THREAT: ASSESING
NUCLEAR DETERRENCE
*Hindistan’ın “Soğuk Başlangıç” Siyaseti ve Pakistan’ın İlk Atak Tehdidi: Nükleer Caydırıcılığın
Değerlendirilmesi*
Asst. Prof. Dr. Hasibe VEHBİ ŞAHOĞLU

ORTA ASYA DEVLETLERİ İLE HİNDİSTAN ARASINDAKİ TİCARETİN
DEĞERLENDİRİLMESİ: TİCARET YOĞUNLUK YAKLAŞIMI
An Evaluation of Trade between Central Asian States and India: A Trade Intensity Approach
Dr. Güçgeldi BAHSİMOV

DİN, MÜZİK VE İKTİDAR: TALİBAN’IN MÜZİK POLİTİKASI ÜZERİNE BİR ANALİZ
Religion, Music and Power: An Analysis on The Taliban’s Music Policy
Dr. Cemal ÖZEL

HAZAR DENİZİ’NDE REKABET VE HUKUKİ STATÜ TARTIŞMALARININ TARİHSEL ARKA
PLANI
The Historical Background of Competition and Legal Status Discussions in The Caspian Sea
Doktora Öğrencisi Ziyafet CEFEROV

RUSÇA VE KAZAKÇA KAYNAKLARA GÖRE AHMET YESEVİ TÜRBESİ
Ahmet Yesevi Mausoleum According to Russian and Kazakh Sources
Yüksek Lisans Öğrencisi Alisher İSMAİLOV

TANITIMLAR/REVIEWES

ÜLKE TANITIMI: HİNDİSTAN
India

Hazırlayan: Doktora Öğrencisi Tanrıkut Mahmut YÖRÜK

KİTAP TANITIMI: “SÖMÜRGEÇİ KÜRESELLEŞME ÇAĞINDA İRAN VE HİNDİSTAN:
ARYANLAR, ZERDÜŞTİLER VE İŞBİRLİKÇİLER” ADLI ESER
*The Book Named “Iran and India in the Age of Colonitary Globalization: Aryans, Zoroaster’s and
Collaborators”*

Hazırlayan: Doç. Dr. Ali BAŞARAN